

**AZƏRBAYCAN
TARIXİ ŞƏCƏRƏ CƏMIYYƏTİNİN**

XƏBƏRLƏRİ

ONUNCU BURAXILIŞ

Bakı – 2018

**BAŞ REDAKTOR / EDITOR-IN-CHIEF /
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР**

Eldar E. İSMAYILOV (Azərbaycan, Rusiya)

**MƏSUL REDAKTOR / EXECUTIVE EDITOR /
ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР**

Ədalət TAHİRZADƏ (Azərbaycan)

**REDAKSİYA HEYƏTİ / EDITORIAL BOARD /
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ**

Əli BİRİNCİ (Türkiyə)

Ənvər ÇİNGİZOĞLU (Azərbaycan)

Stanislav DUMİN (Rusiya)

Azər XANLAROV (Azərbaycan)

Çingiz QACAR (Azərbaycan)

Kamran QACAR (Azərbaycan)

Mina TANSEL (Türkiyə)

Oleq NAUMOV (Rusiya)

Ömər ÖZCAN (Türkiyə)

İsmayıl UMUDLU (Azərbaycan)

Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin Xəbərləri. Onuncu buraxılış.

Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2018. 284 səh.

Bu sayından yeniləmiş redaksiya heyəti ilə çıxan “Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin Xəbərləri” toplusu bu cür elmi nəşrlərə verilən beynəlxalq tələblərə uyğun şəkildə tərtib edilib.

Toplunun bu sayında oxuculara Azərbaycanın müxtəlif qədim və nüfuzlu soylarının tarixi, görkəmli şəxsiyyətlərinin tərcümeyi-halları, azərbaycanlıların doğma diyardan uzaqlardakı fəaliyyəti haqqında məqalələr, Azərbaycan müəllifi Ə.Dərbəndlinin tarixi əsəri, soydaşlarımızın qərib məzarları haqqında yazılar və b. təqdim edilir.

ISBN: 978-9952-508-77-2

© Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyəti, 2018

**AZƏRBAYCAN
TARİXİ ŞƏCƏRƏ CƏMİYYƏTİNİN
XƏBƏRLƏRİ**

ONUNCU BURAXILIŞ

**PROCEEDINGS of the AZERBAIJAN
HISTORIC GENEALOGICAL SOCIETY**

ISSUE 10

**ИЗВЕСТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
ИСТОРИКО-РОДОСЛОВНОГО ОБЩЕСТВА**

ВЫПУСК 10

İÇİNDƏKİLƏR / SUMMARY / СОДЕРЖАНИЕ

<i>Мустафаев А.Ф.</i> Джамиллинские и их потомки	5
<i>Чингизоглу Э.</i> Рустамбековы: потомки Гюль-Мамед-бека	58

**ŞƏCƏRƏ SÖHBƏTLƏRİ / GENEALOGICAL STORIES /
РОДОСЛОВНЫЕ СЮЖЕТЫ**

<i>Доного Х.М.</i> Инженер Даидбеков	69
<i>Özcan Ö.</i> Selim Refik Refioğlu ve soyu üzerine	81
<i>Şərifli K.K.</i> Görkəmli alim Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə və şəcərəsi haqqında	109
<i>Çingizoglu Ə.</i> Avşar elinin Qasımlı tayfası haqqında	127

**ŞƏCƏRƏ OÇERKLƏRİ / PEDIGREE ESSAYS /
РОДОСЛОВНЫЕ ОЧЕРКИ**

<i>Джафарова Т.Э.</i> Азербайджанцы в Финляндии	134
<i>Məmmədova İ.M.</i> Balkan müharibəsi, Şərq səbhəsi və İstiqlal hərbində Azərbaycan türkləri	147
<i>Tahirzadə Ə.Ş., Hacili B.S.</i> Salman Mümtazın “Xurşidbanu bəyim” və “Xosrov bəy” məqalələri	164
<i>Tansel M.</i> Kafkasyalı Haydar Oğulları ("Kafdağı'nın Ardından Gelen Bey Oğlu" kitabından bir parça)	171

<i>Джаванишир Н.А.</i> Об истории создания первой родословной Карабахских ханов	179
--	-----

**ARXIV SƏNƏDLƏRİ / ARCHIVAL MATERIALS /
АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ**

<i>Исмаилов Э.Э., Тагирзаде А.Ш.</i> Камеральное описание города Дербента как генеалогический источник. Камеральное описание бекам города Дербента	186
<i>Əliövsət Dərbəndli.</i> Töhfeyi-əhbab və sovqati-əshab [Dostlara töhfə və əshabələrə sovqat]	207

**AZƏRBAYCANLILARIN MƏZARLIQLARI /
NECROPOLISES OF AZERBAIJANIS /
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ НЕКРОПОЛЬ**

<i>Вачагаев М.</i> О чем молчат могилы кавказцев в пригороде Парижа	224
<i>Nəsiyev E.R.</i> 555 illik bir məzarın tarixçəsi	236

**NƏŞRLƏR, RƏYLƏR / BIBLIOGRAPHY, REVIEWS /
БИБЛИОГРАФИЯ, РЕЦЕНЗИИ**

<i>Аббасов И.А.</i> Азербайджанцы в Италии: новая книга для итальянского читателя	247
--	-----

**XATİRƏLƏRDƏ YAŞAYANLAR /
LIVING IN MEMORIES / ПАМЯТИ УШЕДШИХ**

<i>Qasımsadə E.</i> Böyük ustad	251
<i>Исмаилов Э.Э.</i> Академик архитектуры Талаат Ханларов и поколенная родословная роспись старшей линии рода Ханларовых	254
“ATŞC-nin xəbərləri” toplusunda nəşr edilmiş məqalələrin siyahısı	263
<i>Указатель материалов, опубликованных в сборнике «Известия АИРО»</i>	270
“ATŞC-nin xəbərləri” toplusu 10-cu buraxılışındakı məqalələrin müəllifləri və redaksiya heyətinin üzvləri	277
<i>Авторы статей и члены редакционной коллегии Десятого выпуска сборника «Известия АИРО»</i>	279
<i>Götürülmüş qısaltmalar / Принятые сокращения</i>	281

SOYKÖTÜKLƏR / GENEALOGIES / РОДОСЛОВИЯ

А.Ф. МУСТАФАЕВ

ДЖАМИЛЛИНСКИЕ И ИХ ПОТОМКИ

*Памяти моей прабабушки –
Дунья-ханум Камбай-бек гызы
Джамиллинской (Исрафилбековой)
посвящается.*

Ключевые слова: *Карабах, Казах, Джамиллы, комиссия о наделении агаларов землями Казахского, Борчалинского и Шамиадильского участков, Шушинская бекская комиссия.*

Работа в Государственном историческом архиве Азербайджанской Республики (далее ГИААР) над статьей «Исрафилбековы из Гянджи: поколенная родословная роспись» [см.: 28], в которой была рассмотрена родословная автора по линии бабушки Заринтадж-ханум Микаил-бек гызы Исрафилбековой, оказалась настолько интересной и плодотворной, что возникло желание продолжить изыскания и заняться изучением истории еще одного рода – Джамиллинских из Карабаха. Этот интерес, естественно, не случаен: прабабушка автора статьи – Дунья-ханум Камбай-бек гызы Джамиллинская – Исрафилбекова, мать вышеназванной Заринтадж-ханум, была представительницей этой многочисленной и славной семьи.

Начав свои поиски с достаточно немногочисленных сведений, мне удалось расписать 13 поколений рода Джамиллинских – карабахского бекского рода, тесно сплетенного родственными узами со многими азербайджанскими знатными фамилиями (например, с Джеванширами, Исрафилбековыми, Сафикурдскими, Калабековыми и другими).

Данная публикация является первой попыткой по воссозданию генеалогии рода Джамиллинских и затрагивает представителей семейства, проживающих в XVIII–XXI вв., – которые уже не первое столетие верой и правдой служат своему народу. Неудивительно, что имена представителей рода Джамиллинских на каждом этапе развития Азербайджана за последние столетия, вписаны в историю своего народа. Это государственные деятели и политики, военные и полицейские чины, инженеры и работники системы просвещения.

В данной статье приводится родословная роспись, начало которой положено от первого документально установленного представителя рода. Автор не ограничивается представлением только мужской линии рода, но также дал информацию и о потомках по женским линиям.

Начиная изучение истории своего рода, я не ожидал, что найду такое огромное количество материалов, заинтересовавших меня. И тут я понял, что обязательно надо опубликовать эти материалы – чтобы наши дети и внуки знали: даже в самых тяжелых ситуациях, когда жизнь заставляет делать нелегкий выбор – надо оставаться на высоте положения, как их далекие предки.

Прежде чем приступить собственно к Поколенной родословной росписи, на страницах данного сборника приведем два архивных документа второй половины XIX столетия, обнаруженных в ГИИААР и положивших основу для написания настоящей статьи¹.

* * *

Протокол [№ 231],

1865 года Октября 25 дня, Комиссия учрежденная при Департаменте Государственных Имуществ Главного Управления Наместника Кавказского, для пересмотра списков о Бекских имениях, Бакинской губернии, рассмотрев поземельные права:

Мамед Бека Исмаил Ага оглы, на кочевье Джамиллу², состоящее Шушинского уезда в Джеванширском участке, – нашла следующее:

Кочевье Джамиллу, в числе 44 семейств, занимает, по собственному их показанию, землю под названием Джамиль-Кягриси, в следующих границах: с Востока курганы Учъ-Тапа, с Запада – вытекающая из земли вода Донкуз-Булагы, с Юга – место под названием Мирза-Наги и с Севера – мост Тахта-Кюрписи, он же Ясти-Юлум. Из сказанных 44 семейств, 10 семейств

¹ Автор выражает благодарность начальнику Азербайджанского Национального Архивного Управления господину Атахану Пашаеву и директору Государственного Исторического Архива Азербайджанской Республики господину Анару Мамедову за искреннюю помощь и содействие в поиске необходимых материалов.

² «... Лето они (кочевники) проводили в горах на яйлагах, т.е. летних пастбищах, осенью спускались с гор в степь. Здесь они проводили зиму, скот пользовался подножным кормом; зимние пастбища назывались кышлагами, т.е. зимовниками. Все земли, в том числе и пастбищные, принадлежали ханам, бекам, меликам. Яйлаги и кышлагы часто назывались по именам их владельцев. Владетели пастбищ в большинстве являлись главами племен и родов...» [см.: 27а, с. 39].

оказались принадлежащими к разряду поселян подвластных Мамед-Беку и пользующихся его землею, а потому они причислены по платежу податей к этой категории, остальные же 34 семейства, поселившиеся с давнего времени на земле того же владельца, пользуются правом личной независимости, кроме выдела поземельных доходов; но при введении податной системы, в Мае 1852 года, последние были показаны по окладным листам занимающими казенную землю. На это Мамед-Бек приносил жалобу, по последствиям которой, с разрешения Наместника Кавказского, изложенного в предложении от 25 Февраля 1858 года № 60, сделано распоряжение, чтобы занимаемая Кочевьем Джамиллу в описанных границах земля, оставалась во владении Мамед-Бека; чтобы на 10 семейств было распространено положение о взаимных отношениях беков и поселян, и чтобы 34 семейства вошли с владельцем в соглашение о платах за землю доходов, с уменьшением им казенной подати до размера, установленного для поселян, пользующихся бекскою землею по условию, т.е. до 3р. с дыма.

Такого рода сведения содержатся в деле Департамента Государственных Имуществ 24 Июля 1856 года под № 101, где между прочим усматривается: 1, что Мамед-Бек, как он сам отозвался, на означенную землю документов не имеет, но право свое доказывает сколько тем, что она досталась ему от предков, после которых, по прямому наследству владел оною до 1852 г. беспрепятственно, – столько же и смыслом Высочайшего рескрипта 6 Декабря 1846 г., и 2, что Шемахинское Губернское Правление, основываясь на том же рескрипте, полагало к иску о возвращении означенной земли в казну, как не могущему повести ни к каким результатам, не приступать. Это мнение было одобрено вышеприведенным разрешением Наместника Кавказского № 60.

Из архивного же дела 12 Августа 1849 года № 212/2316 Канцелярии Начальника Гражданского Управления Закавказского Края видно, что Мамед Бек, хоть обращался в 1849 году с просьбой о возвращении ему из казны отобранных у него крестьян кочевья Джамилли, но вследствие доставленных Шемахинским Губернатором сведений, Начальник Гражданского Управления Князь Бебутов 11 Июля 1851 г. № 411 предложил объявить ему Мамед-Беку, что как кочевье Джамиллы поступило в казну в 1840 году после смерти отца его Исмаил Аги, то он должен отыскивать права свои, буде пожелает, судебным порядком.

По произведенному в 1823 году Действительным Статским Советником Могилевским и полковником Ермоловым Описанию Карабагской провинции, по присоединении этой провинции к России, Кочевье

Джамиллы значится в особой ведомости именням, колонийцами именуемым¹, под № 8; в нем 19 платящих и 18 неплатящих семейств при следующей отметке: «во время Аги-Мамед-Хана удалились в Казахи, а три года назад как возвратились в Карабаг и до сего времени не были обложены никакими Хану, или в казну податями». В особой же графе: кем управляется, или кому принадлежит, показано так: «В управлении Исмаил-Аги».

Наведенная в Казенной Палате Справка удостоверяет, что в настоящее время по Камеральному описанию и по облагательным табелям, в Джеванширском участке находится два кочевья под названием Джамиллу: 1-е из 36 семейств обложенных податью по 3 р. с дыма, как живущих на владельческой земле по условию, а 2-е из 10 семейств, обложенных по 2 р. с дыма, на коих распространено положение о взаимных отношениях беков и поселян и которые вошли в дополнительный список 2 категории под № 50.

Высочайшим рескриптом 6-го Декабря 1846 года, пунктом 1 повелено: «Не зависимо от земель, пожалованных Нами Ханам, Бекам, Меликам из Армян и другим лицам за особые отличия и подвиги, утвердить в их потомственном владении все те земли, коими роды их обладали во время присоединения мусульманских провинций к России и которые теперь находятся в бесспорном их владении».

Из всех вышеизложенных обстоятельств оказывается, что Мамед-Бек-Исмаил-Ага-оглы, не имея никаких документов на землю кочевья Джамиллу, основывает права свои на одной давности владения. Но принимая во внимание, что отец его Исмаил-Ага, как значится в описании Могилевского и Ермолова, был в этом кочевье не прямым владельцем, а только управляющим, да притом, во всяком случае, за силою 5 пункта 3 примечания к 213 ст. X т. части 2-й давность на подобные имения не распространяется, – Комиссия определила: признав кочевье Джамиллу не подходящим под Монаршую милость выраженную в Высочайшем рескрипте 6 Декабря 1846 года, заявить, что казна не может устранить на оное права свои.

1867 года, Октября 10 дня, в заседании Комиссии, учрежденной при Департаменте Государственных Имуществ Главного управления Наместника Кавказского, доложено, что при удостоверении на месте, через членов ея, о правах на кочевье Джамиллу, владелец оного Мамед-Бек-Исмаил-Ага-оглы, в отзыве своем, объяснил, что кочевье Джамиллы в описании Могилевского показано по ведомости колонийцев, потому без сомнения, что во время составления той ведомости, оно находилось на кочевке в бывшем

¹ Колонийцы, келанийцы – этнографическая группа азербайджанских тюрок, переселившихся при Сефевидях в Карабах из сел. Кырхлы Хорасанской области. «До присоединения края к России келанийцы не признавали никаких властей над собою – ни ханов, ни меликов...» [см.: 45, с. 339–340].

колонийском магале, между тамошними жителями, что не может иметь никакого отношения к правам его на землю, занимаемую тем кочевьем под названием Джамиль Каркуси, состоящую в Джеванширском участке.

Из отметки против кочевья Джамиллу, записанного в описании под № 8, видно: 1-е, что о земле, занимаемой этим кочевьем нет никаких сведений и во 2-х, что отец его Исмаил-Ага, во время нашествия Ага-Мамед-Шаха на Карабаг в 1796 году, удалился с кочевьем Джамиллу в Казах, Тифлисской губернии и возвратился обратно пред тем за 3 года, между тем земля Джамиль Каркуси постоянно находилась в обладании рода его, начиная от родоначальника его Джамиль-Аги, от которого и получило название Джамиль Каркуси; жители кочевья Джамиллу, занимая эту землю, как до присоединения края, так и после того, вносили поземельные доходы в пользу его, без всякого притязания казны, или частных лиц.

Хотя на именование Джамиллу была дана талага¹ Мехти Кули Хана, засвидетельствованная правительством, но таковая утеряна, существование которой должно быть видно из списка документам одновременно засвидетельствованным с упразднением Ханского Управления.

Председатель Комиссии

Директор Департамента Ю.Витте

Члены Комиссии [подписи]

[3].

* * *

Протокол Шушинской Бекской Комиссии № 366

1872 года Декабря 19 дня, Шушинская Бекская Комиссия слушала дело о правах потомков Джамиль Аги на отыскиваемое ими бекское достоинство. Обстоятельства сего дела следующие: жители селения Джамиллу, бывшего Джеванширского участка, Елисаветпольского уезда:

1, Мамед Ага Усуб Ага оглы, 2, Гасан Ага Кадым Кули Ага оглы и 3, Мамед бек Исмаил Ага оглы, при прошениях, поданных в Комиссию 25 мая 1870 года, представив семейные списки с родословными, объяснили, что они родственники, принадлежащие к одному роду и что фамилию желают получить: первый и второй просители «Джамиль Агаев» от имени родоначальника, а третий проситель: «Джамиллинский», от названия владимой им деревни. Из представленных приложений видно: По спискам наличный состав семейств следующий:

¹ Талага – ханская жалованная грамота, свидетельство, которое выдавали Карабахские ханы на владение землей, на освобождение от податей и пр.

1, первый проситель Мамед Ага Усуб Ага оглы 27, жена его Джавагир Ханума 26, сыновья его: Эдиль [Адиль – А.М.] бек 10 и Сулейман бек 6, дочь его Зейнаб Ханума 7 и брат его Каграман Ага 22 лет;

2, двоюродный брат его Гусейн Ага Аскер Ага оглы 46 лет, жена его Паризад Ханума 41 года, сын его Гасан бек 10 лет и дочери его: Султан Ханума и Джавагир Ханума 6 лет;

3, троюродный племянник его Паша Ага Рустам Ага оглы 15 лет и братья его: Ибрагим Ага 9 и Али Ага 5 лет;

4, другой троюродный племянник его Бегляр Ага Ахмед Ага оглы 12 лет;

5, двоюродный дядя его Мамед Ага Аслан Ага оглы 25 лет и племянник последнего Аслан Ага Мустафа Ага оглы 20 лет;

6, второй проситель Гасан Ага Кадым Кули Ага оглы 40, жена его Тути Ханума 38, сыновья его: а) Касум Ага 20, жена его Мелек Ханума 18, сын его Кули бек 2, и б, Исмаил бек 8 и дочери его: Пари Ниса Ханума, Киз Ханум Ханума 15 и Киз Бас Ханума 12 лет;

7, брат его Рустам Ага 32, жена его Абтаб Ханума 25 лет;

8, другой брат его Али Кули Ага 28, жена его Набат Ханума 25, сыновья его: Каграман Ага 9, Аслан Ага 5, Агалар бек 2 и дочь Зумирут Ханума 3 лет;

9, племянник его Касум Ага Али Ага оглы 23, жена его Гюль Ханум Ханума 20 лет, сын его Гусейн Кули Ага 1 года и дочь его Гевгар Ханума 2 лет;

и 10, третий проситель Мамед бек Исмаил Ага оглы 50 лет, жена его Гиля Ханума 40, сын его Джамиль Ага 8, дочери: Сехран (Сейран) Ханума 10, Пари Ханума 5 и Асмаат Ханума 3 лет, и племянник его Камбай бек Ага бек оглы 18 лет.

В семейных списках первых двух просителей объяснено, что населенным имением ныне не владеют и прежде не владели, а в семейном списке третьего просителя Мамед бек Исмаил Ага оглы сказано, что ныне владеет селениями Джамиллу 1 и 2; прежде же отец его владел селениями: Джамиллу и Соглабад.

Родословными все три просителя показывают своим родоначальником Джамиль Агу, его сына Халил Агу, внука Манаф Агу, у которого было три сына: 1, Мамед Ага, 2, Джамиль Ага и 3, Кадым Кули Ага.

Первый оставил трех внуков: Мамед Агу и Каграман Агу сыновей Усуб Аги и Гусейн Агу Аскер Ага оглы.

Второй имел четырех сыновей: а, Исмаил Агу, который оставил одного сына Мамед бека и одного внука Камбай бека Ага бек оглы.

б, Ибрагим Ага, который оставил трех внуков: Паша Агу, Ибрагим Агу и Али Агу сыновей Рустам Аги.

в, Ахмед Агу, который оставил одного правнука Бегляр Агу Ахмед Ага оглы и 2, Аслан Агу, оставившего одного сына Мамед Агу и одного внука Аслан Агу Мустафа Ага оглы и

третий Кадым Кули Ага оставил трех сыновей: Гасан Агу, Рустам Агу и Али Кули Агу и одного внука Касум Агу Али Ага оглы...

По выслушании всех обстоятельств сего дела и выведенных справок, выборные члены единогласно показали, что третий проситель, владея населенным имением Джамиллу, происходит наследственно из бекского звания, а относительно первого и второго просителей между выборными членами произошло разногласие...

По окончательном, таким образом, рассмотрении всех обстоятельств сего дела, Шушинская Бекская Комиссия, принимая во внимание, что в пользу первого и второго просителей состоялось более двух третей голосов и в пользу третьего просителя подан единогласный отзыв всех участвующих в общем заседании лиц, определяет:

1, на основании 24 § инструкции, поименованные семейства всех трех просителей, в числе десяти семейств, признать принадлежащими к бекскому достоинству, причислив их к разряду потомственных беков;

2, всем им предоставить одну общую фамилию «Джамиль-Агаев»;

3, семейства эти, в силу 27 и 30 §§ инструкции, внести в список № 1 имеемый быть приложенным к нему особый реестр;

4, изготовить для каждого лица, с его семейством, особое свидетельство, согласно 31 § инструкции, каковые, в свое время передать по указанию начальства;

и 5, настоящий протокол представить, установленным порядком, на благоизволение Его Императорского Высочества Наместника Кавказского.

Подписи членов комиссии. [5].

* * *

Поколенная родословная роспись.

Ниже приводятся краткие биографические сведения о представителях азербайджанского бекского рода из Карабаха – Джамиллинских и их потомках, как по мужской, так и по женской линиям.

I поколение

1. Джамиль-ага (? – ?).

Первый известный нам владелец [ага – А.М.] казахского кочевья («оба» – А.М.) Джамиллы. Его потомки во второй половине XVIII в. во главе оймака

[нарицательное наименование каждого из родов, входящих в состав племен, а также территории занятой каким-либо родом. – *А.М.*] текле-муганлы переселились в Карабах [*18a*, сәһ. 128–131, 202–205; *20a*, сәһ. 356, 406].

В протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г. Джамиль-ага упомянут как родоначальник семьи. Его потомки после 1872 г. приняли фамилии «Джамиль-Агаев» и «Джамиллинский».

Упомянется также и в протоколе № 231 от 25 октября 1865 г. Департамента Государственных Имуществ Главного Управления Наместника Кавказского: «... между тем земля Джамиль Каркуси постоянно находилась в обладании рода его, начиная от родоначальника его Джамиль Аги, от которого и получило название Джамиль Каргуси ...».

II поколение

2/1. Халил-ага Джамиль-ага оглу (? – ?).

Упомянется в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

III поколение

3/2. Манаф-ага Халил-ага оглу (? – ?).

Упомянется в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

IV поколение

4/3. Мамед-ага Манаф-ага оглу (? – ?).

Упомянется в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

5/3. Джамиль-ага Манаф-ага оглу (? – 1797).

Упомянется в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

Юзбаши (сотник) Джамиль-ага служил при дворе Карабахского хана Ибрагим-Халил-хана [1759–1806] и был «ляля» (воспитателем) одного из его сыновей – Абульфат-аги (1766 – 1839). Джамиль-ага дружил со своим земляком визирем Молла Панах Вагифом (род. ок. 1717 – уб. 1797). В 1783 г. в Тифлис для участия в торжествах по случаю вступления Восточной Грузии под покровительство Российской империи была отправлена делегация Карабахского ханства во главе с главным визирем Молла Панах Вагифом. В составе этой делегации был и юзбаши Джамиль-ага [*19a*, сәһ. 59, 124].

В 1797 г. Джамиль-ага был пленен Ага-Мухаммед-шахом Каджаром (шах Персии), а затем казнен по его приказу. Историк Мир Мехди Хазани так описывает эти события: «Когда [Ибрагим-Халил-] хан поехал в Дагестан, Джар и Белоканы, Молла Панах вместе с муганлинским Джамиль агой поехали на юг Тбилиси, так как оба они были из текле-муганлы древнего Казаха. Во время поездки в Карабах, как говорится в одном из преданий, когда он [Джамиль-ага – *А.М.*], опасаясь Ага Мухаммед-шаха, поехал за ханом, на территории Гянджинских гор Джавад-хан Гянджинский взял его в плен и привел к Ага Мухаммед-шаху. Шах давно мечтал схватить и казнить его. Когда его схватили и привели к шаху в крепость, время было позднее. Шаху доложили о нем, шах приказал держать его, а рано утром велел казнить» [21, сәһ. 161–162].

6/3. Кадым-Кули-ага Манаф-ага оглу (? – ?).

Упомянут в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

V поколение

7/4. Усуб-ага Мамед-ага оглу (? – ?).

Упомянут в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

8/4. Аскер-ага Мамед-ага оглу (? – ?).

Упомянут в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

9/5. Исмаил-ага Джамиль-ага оглу (? – 1840).

Упомянут в «Описании Карабагской провинции» 1823 г., в котором, в частности, было отмечено, что кочевье Джамиллы находится «в управлении Исмаил-Ага»; также было отмечено, что жители кочевья Джамиллы «во время Аги Мамед-Хана [т.е. в 1797 г. – *А.М.*] удалились в Казахи» и возвратились в Карабах только около 1820 г. [31, «Ведомость «Карабагской Провинции кочевья и деревни, колонийцами именуемые»].

Вероятно именно Исмаил-ага водворив жителей селения Джамиллы в Казахском султанстве (или как в русских источниках – «казахской татарской дистанции»), находившемся в этот период в вассальной зависимости от кавказских царей, уже как один из агаларов Казаха получил грамоту грузинского царя на владение участком земли в Крахкесамане. Это позволило в дальнейшем его сыну Мамед-беку (см. № 21/90) в 1848 г. подать прошение в

так называемую «Комиссию о наделении Агаларов землями Казахского, Борчалинского и Шамшадильского Участков» о пожаловании ему свободного участка земли в сел. Крахкесамане [16].

Имя Исмаил-аги упоминается также в протоколе № 231 от 25 октября 1865 г. и в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

10/5. Ибрагим-ага Джамиль-ага оглу (? – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

11/5. Ахмед-ага Джамиль-ага оглу (? – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

12/5. Аслан-ага Джамиль-ага оглу (? – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

13/6. Гасан-ага Кадым-Кули-ага оглу (род. ок. 1832 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

Жена: Туту-ханум (род. ок. 1834 – ?).

14/6. Рустам-ага Кадым-Кули-ага оглу (род. ок. 1840 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

Жена: Абтаб-ханум (род. ок. 1847 – ?).

15/6. Али-Кули-ага Кадым-Кули-ага оглу (род. ок. 1844 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

Жена: Набат-ханум (род. ок. 1847 – ?).

16/6. Али-ага Кадым-Кули-ага оглу (? – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии от 19 декабря 1872 г.

Жена: Саадат-ханум (? – ?).

У них сын и дочь.

VI поколение

17/7. Мамед-ага Усуб-ага оглу (род. ок. 1845 – ?).

Упомянут в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

Жена: Джевахир-ханум (род. ок. 1846 – ?).

У них два сына и одна дочь.

18/7. Каграман-ага Усуб-ага оглу (род. ок. 1850 – ?).

Упомянут в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

19/8. Гусейн-ага Аскер-ага оглу (род. ок. 1826 – ?).

Упомянут в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

Жена: Паризад-ханум (род. ок. 1831 – ?).

У них один сын и две дочери.

20/9. Ага-бек Исмаил-ага оглу (? – ?).

Упомянут в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

Мамед-бек Джамиллинский
(№ 21/9)

21/9. Мамед-бек Исмаил-ага оглу (род. ок. 1822 – 10.12.1885) [За, л. 86–86об.].

В Камеральном описании частновладельческих крестьян Джеванширского участка Шушинского уезда за 1848 г. записано: 9. Подвластные Мамед беку Джамиллинскому. Кочевье Джамиллу 2-е. Жители этого кочевья занимают землю владельца [4].

Упомянут в протоколе Департамента Государственных Имуществ Главного Управления Наместника Кавказского за № 231 от 25 октября 1865 г.: «...доложено, что при удостоверении на месте, ..., о правах на кочевье Джамиллу, владелец оногo Мамед бек Исмаил Ага оглы, в отзыве своем, объяснил, что кочевье Джамиллы в описа-

нии Могилевского показано по ведомости колонийцев, потому без сомнения, что во время составления той ведомости, оно находилось на кочевке в бывшем колонийском магале, между тамошними жителями, что не может иметь никакого отношения к правам его на землю, занимаемую тем кочевьем под названием Джамиль Каркуси, состоящую в Джеванширском участке».

Так же упомянут в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.: «... жители селения Джамиллу, бывшего Джеванширского участка, Елисаветпольского уезда: ... 3, Мамед бек Исмаил Ага оглы, ... представив семейные списки с родословными, объяснили, что они родственники, принадлежащие к одному роду и что фамилию желают получить: ... “Джамиллинский”, от названия владеемой им деревни».

В этом же протоколе: «... Джамиль Ага... имел четырех сыновей: а, Исмаил Агу, который оставил одного сына Мамед бека...»; а также «... а в семейном списке третьего просителя Мамед бека Исмаил Ага оглы сказано, что ныне владеет селениями Джамиллу 1 и 2; прежде же отец его владел селениями: Джамиллу и Соглабад».

В 1848 г., как сын «бывшего Агалара» Казахского участка, подал прошение в так называемую «Комиссию о наделении Агаларов землями Казахского, Борчалинского и Шамшадильского Участков» о пожаловании ему свободного участка земли в сел. Крахкесамане, предоставив в Комиссию восемь документов на имение, «состоящее Казахского Участка под названием Карасекелю», «пожалованное Грузинскими царями» [16].

Жена: Гиля-ханум Гасан-ага гызы (род. ок. 1832 – ?).

22/10. Рустам-ага Ибрагим-ага оглу (? – ?).

Упомянется в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

23/11. Бегляр-ага Ахмед-ага оглу (род. ок. 1860 – ?).

Упомянется в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

24/12. Мамед-ага Аслан-ага оглу (род. ок. 1847 – ?).

Упомянется в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

25/12. Мустафа-ага Аслан-ага оглу (? – ?).

Упомянется в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

26/13. Касум-ага Гасан-ага оглу (род. ок. 1852 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

Жена: Мьялк-ханум (род. ок. 1854 – ?).

У них один сын.

27/13. Исмаил-ага Гасан-ага оглу (род. ок. 1864 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

28/13. Пари-Ниса-ханум Гасан-ага гызы (? – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

29/13. Гыз (Киз)-Ханум-ханум Гасан-ага гызы (род. ок. 1857 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

30/13. Гыз (Киз)-Бас-ханум Гасан-ага гызы (род. ок. 1860 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

31/15. Каграман-ага Али-Кули-ага оглу (род. ок. 1863 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

32/15. Аслан-ага Али-Кули-ага оглу (род. ок. 1867 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

33/15. Агалар-ага Али-Кули-ага оглу (род. ок. 1870 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

34/15. Зумирут-ханум Али-Кули-ага гызы (род. ок. 1869 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

35/16. Касум-ага Али-ага оглу (род. ок. 1849 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

Жена: Гюль-Ханум-ханум (род. ок. 1852 – ?).

У них сын и дочь.

36/16. Хуру (Гюри) -ханум Али-ага гызы (? – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

VII поколение

37/17. Адиль-бек Мамед-ага оглу (род. ок. 1862 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

38/17. Сулейман-бек Мамед-ага оглу (род. ок. 1866 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

39/17. Зейнаб-ханум Мамед-ага гызы (род. ок. 1865 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

40/19. Гасан-бек Гусейн-ага оглу (род. ок. 1862 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

41/19. Султан-ханум Гусейн-ага гызы (род. ок. 1866 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

42/19. Джавагир-ханум Гусейн-ага гызы (род. ок. 1866 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

43/20. Камбай-бек Ага-бек оглу Джамиллинский (род. ок. 1854 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

Был женат на своей двоюродной сестре Сейран-ханум Мамед-бек гызы (см. № 44/21).

У них один сын и одна дочь.

44/21. Сехран (Сейран)-ханум Мамед-бек гызы Джамиллинская (род. ок. 1862 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

Была замужем за своим двоюродным братом Камбай-беком Ага-бек оглу (см. № 43/20).

45/21. Джамиль-бек Мамед-бек оглу Джамиллинский (род. ок. 1864 – 1898) [За, л. 42].

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

По данным «Кавказского календаря» Джамиль-бек Джамиллинский исправлял должность младшего чиновника особых поручений при Елисаветпольском губернаторе. Так, по данным на 1885–1893 гг. – Джамиль-бек Джамиллинский (Джамиль-Ага Джамиллинский) военного или гражданского чина не имел, исполнял должность младшего чиновника особых поручений при Елисаветпольском губернаторе [27, на 1885 г., с. 50; на 1886 г., с. 45; на 1887 г., с. 42; на 1889 г., с. 144; на 1890 г., с. 146; на 1891 г., с. 168; на 1892 г., с. 113; на 1893 г., с. 115]. По данным на 1894–1896 гг. – Джамиль-бек Джамиллинский – исправлял ту же должность уже в гражданском чине коллежского регистратора [27, на 1894 г., с. 133; на 1895 г., с. 133; на 1896 г., с. 145; на 1897 г., с. 153].

Джамиль-бек Джамиллинский
(№ 45/21)

В «Книге записи об изменениях, происшедших в описании недвижимого имущества жителей гор. Елисаветполя за 1913 г.» показано: «Джамиль бек Джамиллинский с братьями – гостиница с лавками, флигель двух этажный с балконом и подвалом, 2 дома с двором, флигель», состоящие в I части города, на улице Булатовской (Заррабы) [15].

Хаджар-ханум Агамирова (Джамиллинская) (см. № 45/21), дочь поэтессы Натаван.

Жена: Гаджар (Хаджар) -Бике (1869 – 3.10.1910), дочь Сеида Гусейна Агамирова и поэтессы Хуршуд-Бану-бегим Натаван.

У них было три сына и одна дочь.

46/21. Пари-ханум Мамед-бек гызы Джамиллинская (род. ок. 1867 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

Муж: Бахыш-бек Керим-бек оглу Калабеков (род. ок. 1839, Хыдырлы – ?), помещик.

У них сын и дочь.

47/21. Асмят-ханум Мамед-бек гызы Джамиллинская (род. ок. 1869 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 де-

кабря 1872 г.

Муж: Бала-бек Аслан-бек оглу Сафикурдский (род. ок. 1857, сел. Сафикурд – ?).

У них четыре сына и две дочери.

48/21. Шамиль-бек Мамед-бек оглу Джамиллинский (18.06.1873 – ?).

С сентября 1882 – по 1 июня 1888 г. обучался в Елисаветпольской мужской гимназии [6].

Жена: Санам-ханум Зейнал-Ага гызы из Казаха (? – ?).

У них один сын и две дочери.

49/22. Паша-ага Рустам-ага оглу (род. ок. 1857 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

50/22. Ибрагим-ага Рустам-ага оглу (род. ок. 1863 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

51/22. Али-ага Рустам-ага оглу (род. ок. 1867 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

52/25. Аслан-ага Мустафа-ага оглу (род. ок. 1852 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

53/26. Гулу (Кули)-бек Касум-ага оглу (род. ок. 1870 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

54/35. Говхар (Гевгар)-ханум Касум-ага гызы (род. ок. 1870 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

55/35. Гусейн-Кули-ага Касум-ага оглу (род. ок. 1871 – ?).

Упоминается в протоколе Шушинской бекской комиссии № 366 от 19 декабря 1872 г.

VIII поколение

56/43. Дунья-ханум Камбай-бек гызы Джамиллинская (1878 – 1958).

Дунья-ханум очень рано потеряла своих родителей, осталась сиротой, и поэтому воспитывалась в доме у своего дяди Джамиль-бека Джамиллинского.

Муж: Михаил-бек Гусейн-бек оглу Исафилбеков (06.02. 1875 или 1878 – 1920?). Подробно с биографией Михаил-бека Исафилбекова можно ознакомиться в предыдущем выпуске нашего сборника [см.: 28, с. 47–53].

У них две дочери.

57/43. Исмаил-бек Камбай-бек оглу Джамиллинский (09.08.1883 – 1908).

Исмаил-бек очень рано потерял своих родителей, остался сиротой, и поэтому жил в доме своего дяди Джамиль-бека Джамиллинского.

В 1890 г. числился в списке поступивших учеников в Елисаветпольскую мужскую гимназию [7]. Обучался в гимназии до 03.09.1899 г. [8]. Проживал в сел. Альпаут; его имя упоминается в деле Елисаветпольского окружного

суда (гражданское отделения по спорам, возникшим при размежевании дачи с. Альпаут Джеванширского уезда); умер до сентября 1908 г. [146].

Абдул-Самед-бек Джамиллинский
(№ 58/45).

58/45. Абдул-Самед-бек Джамиль-бек оглу Джамиллинский (1892 – 1937).

Родился в Карабахе, в деревне Джамиллы. Со стороны своей матери приходился внуком поэтессе Хуршуд-Бану-бегим Натаван.

В 1902–1912 гг. обучался в Елизаветпольской мужской гимназии [9]. В 1912г. получил свидетельство Елизаветпольской мужской гимназии за № 1066 [10].

По данным «Кавказского календаря» на 1917 г. – Самед-б. Джамиллинский военного или гражданского чина не имел, исполнял должность младшего чиновника особых поручений при Елизаветпольском губернаторе [27, на 1917 г., с. 203].

В период Азербайджанской Республики (1918–1920) Абдул-Самед-бек Джамиллинский по решению правительства Республики был направлен в Нахичевань – генерал-губернатором Юго-Западного Азербайджана (с августа 1919 по март 1920 г.). Являлся также членом Нахичеванского Национального Совета. Его штаб-квартира сначала располагалась в Ордубаде, а затем была перенесена в Нахичевань [23, səh. 337–338].

Что интересно, первым генерал-губернатором Юго-Западного Азербайджана с 28 февраля 1919 по 16 марта 1919 г. был Бахрам (Баграм) -хан Нахичеванский, внук поэтессы Хуршуд-Бану-бегим Натаван от первого брака с князем Хасай Уцмиевым. Таким образом, 2 внука поэтессы проработали на одной должности генерал-губернатора Юго-Западного Азербайджана.

А.-С. Джамиллинский вместе с Бехбуд-агой Шахтахинским (1881, Нахичевань – 30.05 1924, Тифлис) являлся также учредителем и организатором Комитета по делам беженцев [23, səh. 337–338].

С первых дней обретения Азербайджаном независимости положение в Нахичевани было сложным в силу не вполне налаженного сообщения

центрального правительства с регионом, слабости местной власти и отсутствия за ней серьезной военной силы. Положение еще более обострилось с появлением летом 1918 г. в Нахичевани армянских частей под предводительством Андраника и армянских четников из местного населения, совершавших грабежи, насилия и убийства мусульман.

Согласно Мудросскому договору от 30 октября 1918 г. со странами Антанты турецкие войска 1 ноября 1918 г. покинули Нахичевань. После вывода турецких войск в начале декабря 1918 г. мусульманское население южных районов бывшей Эриванской губернии (Нахичевань, Шарур-Даралагез, Ордубад, Ведибасар, Зангибасар, Кямарли), при особенно деятельном участии Рагим-хана, Камран-хана и Келб-Али-хана Нахичеванских, приняла решение об упразднении Нахичеванского и Шаруро-Даралагезского уездов и создания на их территории независимого государства – Аракской Республики с центром в Нахичевани. За короткий период существования республики (декабрь 1918 – март 1919) правительство, возглавляемое Амир-беком Акперзаде, сумело сформировать из местного населения до 20 батальонов и организовать защиту населенных пунктов от нападения вооруженных банд и войск Армянской Республики [29, с. 296–297, 368].

Однако в марте 1919 г. английское командование ликвидировало правительство Аракской Республики. В середине мая 1919 г. англичане передали Нахичеванский район под управление Армении. 2 мая 1919 г. в Нахичевань прибыл представитель британской военной миссии бригадный генерал Деви с премьер-министром Армении и потребовал, чтобы все мусульманское население подчинилось власти армянского правительства. В Нахичевани, Шаруре и Ордубаде начались аресты мусульманских деятелей. Армянское правление в Нахичевани продолжилось недолго и было ликвидировано в конце июля 1919 г. в результате вооруженного сопротивления местного населения регулярным частям правительства Армении.

Слева направо: Абдул-Самед-бек (№ 58/45) и Кянан-бек (№ 59/45) Джамиллинские, Заринтадж-ханум Исрафилбекова (№ 74/56).

Именно в это сложное время – в начале августа 1919 г. правительство Азербайджана назначило Абдул-Самед-бека Джамиллинского генерал-губернатором Нахичевани. Он старался претворить в жизнь линию политики Правительства Азербайджанской Демократической Республики в управлении регионом, очистке региона от армяно-дашнакских вооруженных банд, решении текущих проблем, и уделял большое внимание вопросам размещения и обеспечения беженцев из Армении. Однако в связи с разногласиями с местными политическими силами (Келб-Али-хан и др.) относительно управления регионом, А.-С. Джамиллинский в конце февраля 1920 г. попросил правительство заменить его иным лицом. Он проработал на должности генерал-губернатора до марта 1920 г. и был отозван в распоряжение МВД.

Абдул-Самед-бек Джамиллинский был женат на Шахле-ханум Мир Джаббар-ага гызы Агамировой (1901 – 1978). Своих детей – сына Джамиль-бека и дочь Хаджар-ханум – он назвал в честь родителей.

После установления советской власти в Азербайджане Абдул-Самед-бек Джамиллинский не эмигрировал, остался на Родине. В ночь с 7 на 8 ноября 1937 г. он был расстрелян... [23, сѣл. 337–338].

Кянан-бек Джамиллинский
(№ 59/45).

59/45. Кянан (Кяниш)-бек Джамиль-бек оглу Джамиллинский (1894 – 1937).

С 1 сентября 1903 по 20 сентября 1909 г. обучался в Елисаветпольской мужской гимназии. Кянан-бек так же как и его старший брат Абдул-Самед-бек в советский период был арестован и 16 ноября 1937 г. расстрелян.

Кянан-бек Джамиллинский был женат на своей двоюродной сестре Зивьяр-ханум Калабековой (см. № 62/46).

У них было две дочери.

**60/45. Зарангиз-ханум Джамиль-бек
гзы Джамиллинская (1889 – 1947).**

Муж: Мамед-бек Наджаф-Кули-бек
оглу Калабеков (? – ?).

У них одна дочь.

**61/45. Мамед-бек Джамиль-бек
оглу Джамиллинский (1898 – 1937).**

С 1 сентября 1908 по 1 мая 1917 г.
обучался в Елисаветпольской мужской
гимназии. Выбыл из гимназии по
прошению по домашним обстоятельствам
[13].

В 1937 г. был арестован и расстрелян.
Мамед-бек женат не был.

**62/46. Зивяр-ханум Бахыш-бек
гзы Калабекова (1898 – 1972).**

Была замужем за своим двоюродным
братом Кянан-беком Джамиллинским
(см. № 59/45).

У них было две дочери.

**63/46. Керим-бек Бахыш-бек оглу
Калабеков (? – ?).**

Родился в селении Айриджа.
Занимался управлением отцовского
наследия.

Жена: Зумруд-ханум Исмаил-бек гзы
Калабекова (? – ?). Детей не имели.

Проживая в Иране Керим-бек
женится во второй раз.

От второго брака у него были сын и
дочь.

**64/46. Хавяр-ханум Бахыш-бек
гзы Калабекова (? – ?)**

Скончалась в возрасте 15 лет.

Зарангиз-ханум Джамиллинская
(№ 60/45) с мужем тети.

Мамед-бек Джамиллинский
(№ 61/45).

Махмуд-бек Сафикурдский
(№ 65/47). Белград,
25 февраля 1931 г

65/47. Махмуд-бек Бала-бек оглу Сафикурдский (1898 – 1977).

Махмуд-бек родился в селении Сафикурд (нынешний Геранбойский район). Обучался в Елисаветпольской мужской гимназии, но, не окончив курса гимназии, ушел на фронт Первой Мировой войны. В период войны в составе русских войск участвовал в боевых операциях на румынском фронте [23, сәһ. 367].

После службы в армии вернулся в Гянджу и окончил гимназию. Работал переводчиком в Елисаветпольском (Гянджинском) губернском правлении, затем кандидатом в следователи в Гянджинском окружном суде. Учитывая военный опыт, Махмуд-бека назначили заместителем председателя группы самообороны от армянских нападений, под названием «Зеленая гвардия», сформированной из молодежи, студентов и интеллигенции. Председателем данной группы был – Гусейн-Кули-хан Хойский [23, сәһ. 367].

Приказом по Министерству юстиции от 16.09.1919 г. за № 135 Махмуд-бек Сафикурдский – студент медицинского факультета Бакинского университета – был причислен к Министерству юстиции с откомандированием в распоряжение Председателя Бакинского Окружного Суда [16, л. 1–3]. Необходимо отметить, что двоюродный брат Махмуд-бека [әmisi oğlu – А.М.] – Аслан-бек Агалар-бек оглу Сафикурдский (1880 – 1937) – в этот период являлся министром юстиции и труда в четвертом кабинете (14.03.1919–22.12.1919) правительства АДР, а до этого был министром почт и телеграфа и труда в третьем кабинете (26.12.1918–14.03.1919) [18, сәһ. 75–76].

Приказом Председателя Бакинского Окружного Суда от 22.09.1919 г. за № 186 Махмуд-бек Сафикурдский был командирован в 1-й следственный участок г. Баку для изучения следственной части [16, л. 3].

Приказом по Министерству юстиции от 09.11.1919 г. Махмуд-бек Сафикурдский был командирован к заведованию Сараинским следственным участком Бакинского уездного Мирowego отдела, а 30.12.1919 г. был уволен со службы [16, л. 6–16].

В ноябре 1919 г. по предложению начальника Организации по борьбе с контрреволюцией Наги-бека Шейхзаманлы (1883 – 1967) Махмуд-бек Сафикурдский поступил на работу в этот особый орган [23, сәһ. 367].

В условиях продвижения армии Деникина в сторону Азербайджана и Грузии, 9 июня 1919 г., согласно постановлению Парламента, правительство Азербайджана постановило учредить особый орган по обороне государства – Комитет Государственной Обороны (КГО), куда вошли Председатель СМ, военный министр, министр путей сообщения, министр иностранных дел и министр юстиции [1]. 11 июня 1919 г. КГО объявил на всей территории Азербайджана военное положение. В эти дни Парламент большинством голосов принял решение о создании Организации по борьбе с контрреволюцией (ОБК) [2; 19, сәһ. 63].

На начальном этапе укомплектование ОБК происходило по партийному принципу. Как, пишет в своих воспоминаниях Наги Шейхзаманлы [см.: «Воспоминания о борьбе за независимость Азербайджана». Стамбул, 1964 (на турец. яз.)] – личный состав должен был «состоять на 2/3 из представителей партии Мусават, а на 1/3 из членов партии Гуммет» [26, с. 55–57].

15 ноября 1919 г. заместителем начальника ОБК был назначен Махмуд-бек Сафикурдский, представитель партии «Гуммет», считавшийся молодой, способной и перспективной личностью.

Согласно «Положению» на контрразведывательную службу было возложено «... обнаружение шпионов и их организаций, а так же лиц, которые своей деятельностью могут способствовать неприятелю в его враждебных или иных действиях против Азербайджана и союзных с ним государств» (имелась в виду, прежде всего, Грузия). За 9 месяцев деятельности организации (с июня 1919 по март 1920 г.) в ОБК проработали приблизительно 77 человек (кстати, одним из агентов ОБК, который заведовал цензурной работой, являлся Лаврентий Берия) [26, с. 58, 61–62].

В начале 1920 г. в Азербайджанской Республике усилился правительственный кризис. Сложная обстановка в республике обострила политическую борьбу между различными парламентскими течениями и партиями. В этих условиях 6 марта 1920 г. ОБК был распущен.

После образования Советской власти в Азербайджане группа гумметовских профессиональных кадров была принята на работу в Азербайджанскую Чрезвычайную Комиссию. Одним из них был Махмуд-бек Сафикурдский. Но его работа в ЧК продлилась недолго. 22 ноября 1920 г. был подписан ордер за № 1096 на арест Сафикурдского. Но вскоре он был освобожден от ареста, т.к. его «преступления» не были доказаны. Однако 21 ян-

варя 1921 г. вышло решение о том, что Сафикурдский не может оставаться на своей должности [23, сәһ. 367–368; 17].

С января 1921 г. по март 1921 г. Махмуд-бек Сафикурдский «состоит в должности начальника Центрального Управления Уголовного Розыска Республики» [1а].

Однако преследования Махмуд-бека продолжились и он был вынужден покинуть Азербайджан. Сначала он жил в Югославии, затем – в Турции, где и скончался в 1977 г. на 79 году жизни. Махмуд-бек Сафикурдский был женат на Гюльнар-ханум, внучке Гаджи Зейналабдина Тагиева и Шамси Асадуллаева. У них было три дочери и один сын [23, сәһ. 367–368; 17].

66/47. Сария-ханум Бала-бек гызы Сафикурдская (1910 – 1994).

Окончила медицинский техникум. Работала медсестрой в гор. Гянджа.

Муж: Мамед Гаджиев (? – ?).

У нее два сына и одна дочь.

67/47. Бахрам-бек Бала-бек оглу Сафикурдский (? –?).

Жена: Ругия-ханум Исмаил-бек гызы (? – ?) [18б, сәһ. 53].

У него один сын.

Зиба-ханум Сафикурдская (№ 68/47) с мужем Надиром Гейдаровым и сыном Исрафилом (№ 91/68). 17 мая 1934 г

68/47. Зиба-ханум Бала-бек гызы Сафикурдская (1914 – 1989).

Окончила медицинский техникум. Работала медсестрой в гор. Гянджа.

Муж: Надир Гейдаров (? – ?). В годы Второй мировой войны пропал без вести.

У нее один сын и две дочери.

69/47. Джахангир-бек Бала-бек оглу Сафикурдский (6.01.1906/1907 – ?).

В 1914–1919 гг. обучался в Елисаветпольской мужской гимназии [14а].

У него два сына и одна дочь.

70/47. Гамид-бек Бала-бек оглу Сафикурдский (26.12.1893 – ?).

В 1903–1909 гг. обучался в Елисаветпольской мужской гимназии [13а].

У него два сына.

71/48. Абдул-Гамид-бек Шамиль-бек оглу Джамиллинский (18.06.1898 – 1921).

С 01.09.1909 по 17.08.1916 г. обучался в Елисаветпольской мужской гимназии. В августе 1916 г. держал экзамен в гимназии [11].

В 1916 г. служил в 3-м Кавказском пограничном конном полку [14; 12].

А.-Г. Джамиллинский – в дальнейшем офицер, был похоронен в гор. Кусары (Гусар) [43].

Гамид-бек Сафикурдский
(№ 70/47).

6 января 1935 г

72/48. Настарин-ханум Шамиль-бек гызы Джамиллинская (? – ?).

Скончалась в детстве.

73/48. Санубар-ханум Шамиль-бек гызы Джамиллинская (1908 – 1980).

В годы Второй мировой войны преподавала русский язык в Агдамском районе. Работала инспектором, заведующей общим отделом в Министерстве сельского хозяйства, затем заведующей отделом в Багдазе.

Муж: Рашид-ага Азад-ага оглу Джеваншир (1900 – 1937). В 1937 г. его расстреляли.

У них был один сын и две дочери.

IX поколение

74/56. Заринтадж-ханум Микаил-бек гызы Исафилбекова (1904 – 1991).

«... единственная дочь богатого и славного своим родом Микаил-бека Исафилбекова и Дунья-ханум Джамиллинской. Сохранилась до сих пор в семейном архиве старая фотка – на ней юная Заринтадж с гувернанткой, немкой, которая жила в доме Исафилбековых. Заринтадж-ханум была достаточно образованной, владела немецким и русским в совершенстве – имела библиотечку свою с русской классикой» [30, с. 25].

Заринтадж-ханум
Исрафилбекова
(№ 74/56).

Азиз Назаров
(см. № 74/56).

В 1923 г. вышла замуж за Азиза Назар оглу Назарова (1898 – 1942) – большевика-революционера (в дальнейшем он начальник административного отдела Баксовета и его районов [позже эта позиция стала именоваться гормилиция – *А.М.*], прокурор гор. Баку, выпускник Промакадемии в Москве). В связи с учебой мужа Заринтадж-ханум долгое время жила с семьей в гор. Москва. Может быть, благодаря этому браку ей и ее матери удалось избежать ареста, ссылки, и многих других бед, невзгод и несчастий, которым подвергались представители бекских семей все послереволюционные годы. После ареста и расстрела своего мужа в 1942 г. Заринтадж-ханум с детьми переехала из Баку в Гянджу, ибо просто не знала к кому обратиться за поддержкой и помощью. В военные годы с большим трудом устроилась работать воспитательницей в детском саду виноградарского совхоза «Садыллы» [30, с. 41]. Заринтадж-ханум мечтала увидеть своих детей образованными людьми и, несмотря на все трудности, будучи женой «врага народа», совершив свой маленький подвиг, она добилась поставленной цели – подняла и вырастила четверых детей, дав им всем образование.

8 мая 1956 г. Постановлением Президиума Верховного Суда Азербайджанской ССР «Приговор Военного Трибунала Войск НКВД Азерб. ССР от 18 октября 1942 г. в отношении Назарова Азиза Назаровича отменить и дело... прекратить за недоказанность предъявленного ему обвинения» [32].

Именем Азиза Назарова в настоящее время названы улицы в Баку и в Гяндже.

От брака Заринтадж-ханум Исрафилбековой и Азиза Назарова осталось три дочери и один сын.

75/56. Гамартадж-ханум Микаил-бек гызы Исрафилбекова (? – ?).

Скончалась в детстве.

76/58. Джамиль-бек Абдул-Самед-бек оглу Джамиллинский (1925 – 1954).

В 1937 г., когда расстреляли его отца – ему было 12 лет. «Сын врага народа» не мог устроиться ни на учебу, ни на работу. Был призван в армию, где прослужил 5 лет рядовым. Скончался в 29 лет.

77/58. Хаджар-ханум Абдул-Самед-бек гызы Джамиллинская (1921 – 2000).

Окончила финансовый техникум; работала в архитектурном отделе Баксовета, заместителем начальника отдела в Министерстве финансов.

Муж: Аладдин Самед оглу Юсифов (1917 – 2006). Окончил Ленинградскую сельскохозяйственную академию. Работал начальником отдела кадров Министерства сельского хозяйства, директором сельскохозяйственного техникума, начальником статистического отдела Верховного Совета Азербайджанской ССР.

Хотелось бы также отметить, что скульптура поэтессы Натаван, украшающая здание Музея Азербайджанской литературы им. Низами и скульптура поэтессы, установленная перед кинотеатром «Азербайджан», были созданы при непосредственном участии правнучки Натаван – Хаджар-ханум (она являлась моделью).

У нее один сын и две дочери.

78/59. Тубар-ханум Кянан-бек гызы Джамиллинская (1923 – 1981).

Окончила Азербайджанский институт иностранных языков (английский язык). Работала заведующей библиотекой в «ВНИПИГАЗ».

Муж: Газанфар Зульфугар оглу Алекперов (1924 – 2004). Доктор химических наук, профессор, директор «ВНИПИГАЗ».

У них дочь и сын.

79/59. Сара-ханум Кянан-бек гызы Джамиллинская (1924 – 2004).

Муж: Теймур Шамиль оглу Джамалов (1915 – 1988). Выпускник Азербайджанского сельскохозяйственного института; работал агрономом, директором МТС.

У них три дочери.

Егана-ханум Калабекова
(Мамедова)
(№ 80/60).

80/60. Егана-ханум Мамед-бек гызы Калабекова (Мамедова) (1914 – 1974).

С 1933 г. работала на кафедре органической химии АГУ им. С.М.Кирова. В 1936 г. окончила химико-биологический факультет Азербайджанского педагогического института им. В.И.Ленина. Работала на кафедре химии АГУ им. С.М.Кирова.

Муж: Саид Али оглу Мамедов (1909 – 1982). Окончил Азербайджанский сельскохозяйственный институт и Азербайджанский педагогический институт. Работал начальником Конструкторского бюро «Азерсельхозтехника», заместителем министра сельского хозяйства. Заслуженный инженер Азербайджанской ССР. Награжден орденом «Знак Почета». С 1970 г. персональный

пенсионер республиканского значения.

У них две дочери.

81/63. Бахыш-бек Керим-бек оглу Калабеков (? – ?).

82/63. Пари-ханум Керим-бек гызы Калабекова (? – ?).

83/65. Али-бек Махмуд-бек оглу Сафикурдский (род. 1954/55).

Живет в США (штат Вирджиния). Экономист. Не женат.

84/65. Лейла-ханум Махмуд-бек гызы Сафикурдская-Ару (род. 1950).

Живет в США (штат Вирджиния). Высшее образование получила в Великобритании по искусству.

У нее два сына.

85/65. Билгеис-ханум Махмуд-бек гызы Сафикурдская (род. 1952).

Живет в США (штат Вирджиния). Экономист.

У нее два сына.

86/65. Мьяляк-ханум Махмуд-бек гызы Сафикурдская (? – ?).

Жила в США. Работала переводчиком в ООН. Скончалась.

87/66. Максуд Мамед оглу Гаджиев (1925 – 1979).

Окончил юридическую школу (техникум), работал заведующим цехом лимонадного завода.

Жена: Алия Юсиф гызы Гаджиева (1925 – 1979). Окончила юридическую школу (техникум), работала Начальником ОК фабрики ширпотреб.

У них сын и дочь.

88/66. Рафик Мамед оглу Гаджиев (1935 – 1983).

Окончил Азербайджанский сельскохозяйственный институт (агроном).

Жена: Эльмира Юнус гызы (? – ?). Окончила биофак АГУ им. С.М.Кирова.

89/66. Малахат Мамед гызы Гаджиева (1929 – 1998).

Окончила Азербайджанский институт иностранных языков (английский язык). Работала в школе № 1 в гор. Гянджа.

Муж: Махмуд Гаджиев (? – ?). Окончил Азербайджанский сельскохозяйственный институт (механический факультет). Работал на приборостроительном заводе.

90/67. Меджид-бек Бахрам-бек оглу Сафикурдский (1928 – 1996).

Предприниматель.

Жена: Кюбра-ханум (род. 1943). Окончила медицинский техникум. Работала медсестрой.

У них три сына.

91/68. Исрафил Надир оглу Гейдаров (1933 – 2008).

Предприниматель.

Жена: Солмаз Джебраил гызы Гейдарова (1936 – 1988). Окончила медицинский техникум.

У них два сына и дочь.

92/68. Афят Надир гызы Гейдарова (род. 1935).

Окончила медицинский техникум в гор. Гяндже. Работала акушеркой в роддоме гор. Барда.

Муж: Ариф Мамиш оглу Алиев. Окончил Азербайджанский политехнический институт. Работал директором ремонтной конторы в гор. Барда. Председатель общества аксакалов гор. Барда.

У них два сына и дочь.

93/68. Фахранда Надир гызы Гейдарова (Зиядова) (1937 – 2010).

Окончила Азербайджанский педагогический институт им. В.И.Ленина (методика преподавания). Работала в школе № 29 в гор. Гянджа.

Муж: Музаффар Алескер оглу Зиядов (1930 – 2000). Окончил Азербайджанский сельскохозяйственный институт и автотранспортный Институт в гор. Москва. Работал директором автотранспортного предприятия в гор. Мингечевир, затем инженером автодорожного треста в гор. Гянджа.

У них три дочери и сын.

94/69. Бала-бек Джахангир-бек оглу Сафикурдский (? – ?).

Живет в Турции.

95/69. Аслан-бек Джахангир-бек оглу Сафикурдский (? – ?).

Живет в Калифорнии (США).

96/69. Асма-ханум Джахангир-бек гызы Сафикурдская (? – ?).

Живет во Франции.

97/70. Князь-бек Гамид-бек оглу Сафикурдский (? – ?).

Жил в гор. Москва.

98/70. Рашид-бек Гамид-бек оглу Сафикурдский (? – ?).

Жил в гор. Москва.

99/73. Азад-бек Рашид-ага оглу Джеваншир (1931 – 1941).

100/73. Замина-беим Рашид-ага гызы Джеваншир (1933 – 27.11.2013).

Окончила Азербайджанский педагогический институт им. В.И.Ленина (филолог). Работала в Азернешре.

Муж: Расим Адиль оглу Керимли (1932 – 1996). Окончил Азербайджанский педагогический институт им. В.И.Ленина, там же работал старшим преподавателем азербайджанской литературы. Поэт, на его стихи написаны песни.

У них два сына.

101/73. Батура-беим Рашид-ага гызы Джеваншир (1936 – 1996).

Окончила медицинский техникум, а затем Азербайджанский медицинский институт им. Н.Нариманова. Работала терапевтом в поликлинике № 20 гор. Баку.

Муж: Гасым Самед оглу Алиев (1928 – 1997). Окончил Азербайджанский институт иностранных языков (английский язык). Работал заведующим отделом в Министерстве финансов Азербайджанской Республики.

У них три сына.

X поколение

102/74. Малахат Азиз гызы Назарова (1927 – 2007).

Муж: Адиль Мирза оглу Кази-заде (1911, Гянджа – 1975, Баку). Окончил Азербайджанский индустриальный институт. Работал заместителем директора химико-технологического техникума, заведующим кафедрой (циклом) техникума, преподавателем математики в мореходном училище (ныне Морская академия). Участник Великой Отечественной войны, старший лейтенант, помощник начальника штаба 310-го отдельного зенитного артиллерийского дивизиона противовоздушной обороны. Награжден Орденом «Красной Звезды» (приказ № 05/н от 1 мая 1945 г., гор. Вена), юбилейной медалью «За доблестный труд. В ознаменование 100-летия со дня рождения В.И.Ленина» (1970 г.).

17. Слева направо: Тамилла (№ 103/74), Михаил (№ 104/74) и Малахат (№ 102/74) Назаровы. Москва, 10 мая 1935 г.

Награжден также Почетными грамотами Министерства Морского флота СССР и Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР [38].

У них три дочери.

103/74. Тамилла Азиз гызы Назарова (род. 1931).

В 1959 г. окончила Азербайджанский педагогический институт русского языка и литературы им. М.Ф.Ахундова. Член Дворянского Собрания Азербайджанской Республики (свидетельство № 691 от 18.04.2011 г.).

Тамилла Назарова (№ 103/74) и
Азиз Мустафаев (№ 143/103).
1958 г.

Микаил Назаров
(№ 104/74).

Была замужем за своим двоюродным братом Фармазом Али оглу Мустафаевым (1932, Степанакерт – 2000, Баку). Фармаз Мустафаев более 50 лет проработал в системе Каспийского Морского Пароходства, пройдя трудовой путь от юнги до директора «КаспМорНИИпроекта»(1980–1999) [22, сәһ. 266]. Награжден Орденом Ленина (№ 335588) (1963 г.), юбилейной медалью «За доблестный труд. В ознаменование 100-летия со дня рождения В.И.Ленина» (1970 г). Заслуженный работник транспорта Азербайджанской ССР (1982 г.) – удостоверение № 433 [41].

У них один сын и две дочери.

104/74. Микаил Азиз оглу Назаров (1933 – 2009).

Окончил Азербайджанский институт нефти и химии им. М.Азизбекова и Высшую партийную школу при ЦК КПСС. Работал инструктором и заведующим отделом в Ленинском РК КП Азербайджана. В 1966 г. был избран Секретарем Ленинского РК КП Азербайджана. С 1968 г. инспектор отдела оргпартрботы ЦК КП Азербайджана, помощник второго Секретаря ЦК, с 1971 г. – заведующий отделом торговли, плановых и финансовых органов. С 1982 г. – заведующий отделом торговли и бытового обслуживания ЦК КП Азербайджана. С 1986 г. – управляющий делами Совета Министров Азербайджанской

ССР. С 1990 г. – руководитель аппарата Президента Азербайджанской Республики, а с 1991 г. – Управляющий делами Президента Азербайджанской

Республики. Депутат Верховного Совета Азербайджанской ССР VIII–XII созывов. Награжден орденами Трудового Красного Знамени и Дружбы Народов [20, сәһ. 219; 24; 25].

Жена: Галина Васильевна Коньшина (род. 1938). Работала заместителем руководителя лаборатории ВНИПИГАЗА.

У них одна дочь.

1-й секретарь ЦК КП АзССР Гейдар Алиев и Микаил Назаров
(№ 104/74).

105/74. Элеонора Азиз гызы Назарова (1939 – 2009).

Окончила Азербайджанский институт нефти и химии им. М.Азизбекова. Работала инженером на заводе им. М.Калинина.

Муж: Адиль Мехти оглу Алиев (1937 – 1989) – в 1974 г. окончил Азербайджанский политехнический институт по специальности «Холодильные и компрессорные машины и установки». За активное участие в строительстве и пуске в эксплуатацию Бакинского завода бытовых кондиционеров награжден Почетной грамотой Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР (28 апреля 1976 г.). Заслуженный строитель Азербайджанской Республики (3 декабря 1982 г.) [40].

У них два сына.

106/77. Хафиз Аладдин оглу Юсифов (1941 – 2006).

Окончил нефтетехнологический техникум.

107/77. Камаля Аладдин гызы Юсифова (род. 1943).

Окончила Азербайджанский политехнический институт (электротехнический факультет). Работала в п/я «Микроэлектроника», инженер; преподавала в техническом училище.

Муж: Искендер Гусейн оглу Ахсанов (род. 1940). Окончил физико-математический факультет АГУ им. С.М.Кирова. Работал в институте физики АН Азербайджанской ССР, пройдя трудовой путь от младшего научного сотрудника до доктора технических наук, профессора.

У них одна дочь [44].

108/77. Рена Аладдин гызы Юсифова (род. 1948).

Окончила Азербайджанский политехнический институт (факультет волокнистых материалов). Работала в ЦСУ Азербайджана – начальник отдела.

Муж: Рамиз Мамед оглу Абдулрзаков (1947 – 2008). Работал старшим референтом Совета Министров Азербайджана.

У них одна дочь.

109/78. Тейгуша Газанфар гызы Алекперова (род. 1950).

Окончила Азербайджанский политехнический институт.

Муж: Тофик Мамедали оглу Керимов (1933 – 2013). Работал заведующим кафедрой, деканом заочного обучения Азербайджанского Государственного экономического университета. Профессор, доктор физико-математических наук.

У них две дочери [33].

110/78. Фуад Газанфар оглу Алекперов (род. 1958).

Окончил Азербайджанский медицинский институт им. Н.Нариманова. Кандидат медицинских наук. Предприниматель.

Жена: Лала Закир гызы Багирова (род. 1962), окончила Азербайджанский медицинский институт им. Н.Нариманова.

У них два сына.

111/79. Хавяр Теймур гызы Джамалова (род. 1945).

Окончила библиотечный факультет АГУ им. С.М.Кирова. Работает в библиотеке БГУ.

112/79. Севда Теймур гызы Джамалова (род. 1947).

Окончила Азербайджанский институт нефти и химии им. М.Азизбекова (химико-технологический факультет). Работала научным сотрудником во ВНИПИГАЗе.

Муж: Ариф Шахбаз оглу Гусейнов (род. 1943), Народный художник Азербайджана, Секретарь Союза художников Азербайджана.

У них два сына.

113/79. Бегим Теймур гызы Джамалова (род. 1949).

Окончила Азербайджанский политехнический институт. Работала инженером-программистом.

Муж: Муса Аваз оглу Исаков (1947 – 1988).

У них одна дочь.

114/80. Наида Саид гызы Мамедова (1934 – 2016).

Окончила Азербайджанскую государственную консерваторию им. У. Гаджибекова. Работала директором музыкальной школы при МНБ Азербайджанской Республики и на кафедре «Методики и педагогической практики» Бакинской музыкальной академии. Заслуженный учитель Азербайджанской ССР (1977 г.).

Слева направо: Наида Мамедова (№ 114/80), Малахат (№ 102/74) и Тамилла (№ 103/74) Назаровы.

Баку, 1983 г.

Муж: Яшар Мовлуд оглу Назиев (1933 – 2010). Окончил Азербайджанский индустриальный институт, работал заведующим кафедрой теплотехники в Азербайджанском техническом университете, доктор наук, профессор. Заслуженный деятель науки Азербайджанской Республики. Действительный член Нью-Йоркской Академии наук. Награжден орденом «Знак Почета» (1980 г.). Лауреат премии им. З.А.Тагиева в области науки и техники [42].

У них одна дочь и один сын.

115/80. Лейла Саид гызы Мамедова (род. 1936).

Окончила АГУ им. С.М.Кирова (биологический факультет). С 1960–1992 гг. работала в системе АН Азербайджанской ССР. С 1966 г. кандидат биологических наук. Ученый секретарь института ботаники, генетики и селекции и специализированного Совета по защите докторских и кандидатских диссертаций. С 1992 г. главный специалист, член Президиума и ученый секретарь Президиума ВАК при президенте Азербайджанской Республики.

Муж: Исмаил Кафар оглу Абдул-Кадыров (род. 1936). Окончил Азербайджанский Институт Физической Культуры и Спорта. С 1960 г. работает в этом же институте – заведующий кафедрой, декан заочного факультета. Заслуженный тренер Азербайджана по борьбе. Заслуженный деятель по физической культуре и спорту Азербайджанской Республики. Профессор. Награжден медалью «Тарагги» и орденом «Шохрат» [39].

У них одна дочь и один сын.

116/84. Омар Али (?).

117/84. Кярям Махмуд (?).

118/85. Франческо Махмуд (?).

119/85. Эдуардо Искандер (?).

120/87. Чингиз Максуд оглу Гаджиев (род. 1959).

Окончил металлургический техникум. Работает на сталелитейном заводе. Женат на своей родственнице Вафа Музаффар гызы Зиядовой (см. № 131/93).

У них сын и дочь.

121/87. Севда Максуд гызы Гаджиева (Аббасова) (род. 1952).

Окончила Азербайджанский педагогический институт им. В.И.Ленина (методист). Работала в школе № 44 гор. Баку.

Муж: Мамед Алиаббас оглу Аббасов (род. 1947). Окончил Азербайджанский народно-хозяйственный институт. Работал на базе № 8 [36].

У них сын и дочь.

122/90. Бахрам Меджид оглу Османов (Сафикурдский) (род. 1962).

Окончил Азербайджанский институт искусств им. М.А.Алиева, режиссерский факультет. Работает главным режиссером Азербайджанского Государственного театра юного зрителя. Заслуженный деятель искусств Азербайджана и Республики Калмыкия. Награжден медалью «25 лет Казачеству Калмыкии» и медалью «Галлиполи», представленную Фондом Андрея Первозванного [см.: Газета «Ежедневные новости». 23.12.2016 г. С. 10].

Жена: Эсмиральда-ханум (?). Окончила Азербайджанский институт искусств им. М.А.Алиева. Преподает в этом же институте.

У них две дочери.

123/90. Фирдоуси Меджид оглу Османов (Сафикурдский) (род. 1965).

Живет и работает в гор. Гянджа.

Жена: Хумар-ханум (?).

У них два сына.

124/90. Фаик Меджид оглу Османов (Сафикурдский) (род. 1969).

Окончил Азербайджанский институт искусств им. М.А.Алиева, художник-ковровик.

Жена: Севда-ханум (род. 1979). Окончила Азербайджанский педагогический институт, работает преподавателем в техническом колледже (гор. Гянджа).

У них два сына.

125/91. Надир Исрафил оглу Гейдаров (род. 1962).

Живет и работает в гор. Гянджа.

Жена: Алида Гасым гызы Гамзаева (род. 1962). Окончила дошкольный педагогический техникум.

У них дочь и сын.

126/91. Хагани Исрафил оглу Гейдаров (род. 1963).

Живет и работает в гор. Гянджа.

Жена: Эхтибар Юсиф гызы Гаджиева (род. 1964). Окончила гуманитарный колледж (гор. Гянджа). Домохозяйка.

У них один сын.

127/91. Наргиз Исрафил гызы Гейдарова (род. 1967).

Вышла замуж за иностранца и проживает в ОАЭ.

128/92. Рауф Ариф оглу Алиев (род. 1964).

Окончил технологический институт в гор. Гянджа. Работает в неправительственной организации.

Жена: Айтян Гамбар гызы Алиева (род. 1976). Окончила музыкальное училище в гор. Гянджа, работает в музыкальной школе в гор. Барда.

У них два сына.

129/92. Шафига Ариф гызы Алиева (род. 1966).

Окончила Азербайджанский сельскохозяйственный институт. Работает в школе в гор. Барда.

Муж: Ильяс Мамед оглу Мамедов (род. 1953). Окончил Азербайджанский политехнический институт, работает в «Азерсу» в гор. Барда.

У них сын и дочь.

130/92. Джейхун Ариф оглу Алиев (род. 1969).

Живет и работает в гор. Барда.

Жена: Самира Эльман гызы Джафарзаде (род. 1977). Окончила Азербайджанский педагогический институт. Домохозяйка.

У них две дочери.

131/93. Вафа Музаффар гызы Зиядова (род. 1962).

Окончила музыкальный техникум в гор. Гяндже и Институт искусств им. М.А.Алиева. Работает в Республиканской Гимназии искусств, преподавателем музыки.

Замужем за своим родственником Чингизом Максуд оглу Гаджиевым (см. № 120/87).

132/93. Судаба Музаффар гызы Зиядова (род. 1963).

Окончила музыкальное училище им. Гамбара Гусейнли и Азербайджанский институт искусств им. М.А.Алиева. Работает в музыкальной школе № 7.

133/93. Флора Музаффар гызы Зиядова (род. 1965).

Окончила технологический институт в гор. Гянджа.

Замужем за своим родственником Махиром Гасым оглу Алиевым (см. № 137/101).

134/93. Алескер Музаффар оглу Зиядов (род. 1969).

Окончил технологический институт в гор. Гянджа. Работает в Заготзерно.

Жена: Махаббат Зия гызы Усубова (род. 1974). Окончила Азербайджанский институт иностранных языков. Преподает английский язык в школе № 6 гор. Гянджа.

У них две дочери и сын.

135/100. Ильгар Расим оглу Керимли (род. 1960).

Окончил Азербайджанский педагогический институт русского языка и литературы им. М.Ф.Ахундова. Работает в журнале «Region plus».

Жена: Елена Алексеевна Керимова (род. 1963). Окончила Азербайджанский инженерно-строительный институт. Работает в проектно институте.

У них дочь и три сына.

136/100. Эльдар Расим оглу Керимли (1961 – 1991).

Окончил Саратовский государственный университет (филологический факультет).

Детей нет.

137/101. Махир Гасым оглу Алиев (род. 1961).

Окончил Саратовский государственный университет (филологический факультет). Полковник МВД Азербайджанской Республики. В настоящее время на пенсии.

Женат на своей родственнице – Флоре Музаффар гызы Зиядовой (см. № 133/93) [37].

У них две дочери.

138/101. Тахир Гасым оглу Алиев (род. 1964).

Окончил Азербайджанский институт нефти и химии им. М.Азизбекова. Работает в МЧС Азербайджанской Республики, главным государственным инспектором.

Жена: Нияр Раиф гызы Гаджиоглу (род. 1962). Окончила Азербайджанский институт нефти и химии им. М.Азизбекова, инженер в Государственной Нефтяной Компании Азербайджанской Республики.

У них две дочери.

139/101. Ялчин Гасым оглу Алиев (род. 1974).

Окончил Азербайджанский государственный экономический университет. Заведующий политико-информационным отделом в Интерфаксе.

Жена: Амина Аслан гызы Дельшад (род. 1976). Окончила Азербайджанский политехнический институт. Работает в Азерселле.

У них сын и дочь.

XI поколение

140/102. Фирангиз Адиль гызы Кази-заде (род. 1950).

Окончила Азербайджанский педагогический институт им. В.И.Ленина. Работала заместителем руководителя лаборатории ВНИПИГАЗ. Дважды избиралась депутатом Шаумяновского (Хатаинского) районного Совета народных депутатов гор. Баку.

Муж: Алескер Балаага оглу Рзакулиев (1950 – 2004).

У них один сын.

141/102. Динара Адиль гызы Кази-заде (род. 1951).

Окончила Азербайджанский институт русского языка и литературы им. М.Ф.Ахундова. Работает старшим преподавателем БГУ.

142/102. Эльнара Адиль гызы Кази-заде (род. 1953).

Окончила в 1978 г. исторический факультет АГУ им. С.М.Кирова. Работает заведующей кафедрой политологии и международных отношений Западного университета.

Муж: Шохрат Фархад оглу Мустафаев (род. 1954), окончил Азербайджанский медицинский институт им. Н. Нариманова, работает врачом в системе МВД Азербайджанской Республики.

У них два сына.

143/103. Азиз Фармаз оглу Мустафаев (род. 1957).

В 1979 г. окончил исторический факультет АГУ им. С.М.Кирова. В 1990 г. окончил Бакинскую высшую партийную школу. В 1990–1991 гг. – начальник таможенного поста «Аэропорт Бина» Азербайджанской Республиканской

таможни. В 1991–1992 гг. – начальник Бининской таможни Таможенного комитета Азербайджанской Республики, советник таможенной службы III ранга. В 2001–2014 гг. заместитель директора НИИ морского транспорта «КАСПМОР-НИИПРОЕКТ».

Автор настоящей статьи.

Жена: Джаннат Ариф гызы Вагабова (род. 1957), преподаватель истории в школе № 258 гор. Баку.

У них два сына.

144/103. Гюльнара Фармаз гызы Мустафаева (1959 – 1972).

145/103. Мехрибан Фармаз гызы Мустафаева (род. 1964).

В 1986 г. окончила исторический факультет АГУ им. С.М.Кирова. Работает научным сотрудником в музее истории Национальной Академии Наук Азербайджана.

Муж: Фахрадин Насраддин оглу Алиев (род. 1961), предприниматель.

У них один сын.

146/104. Лала Микаил гызы Назарова (род. 1969).

Окончила Азербайджанский медицинский институт им. Н.Нариманова.

Муж: Мехман Хашам оглу Мамедов (род. 1968), предприниматель.

У них один сын.

147/105. Ильхам Адиль оглу Алиев (род. 1971).

Окончил в 1992 г. факультет ПГС Азербайджанского инженерно-строительного института. С 2002 г. проживает в Германии в гор. Штутгарт.

Автор статьи Азиз Мустафаев (№ 143/103) с внуком Азизом (№ 224/197).

Автор статьи Азиз Мустафаев (№ 143/103) с внуком Халидом (№ 225/198).

Жена: Виктория Новрузова (род. 1979).

У них одна дочь.

148/105. Сейран Адиль оглу Алиев (род. 1977).

Окончил в 1998 г. транспортный факультет Азербайджанского технического университета. С 2009 г. проживает в Германии в гор. Хайльбронн.

Жена: Жанна Омарова (род. 1976).

У них один сын.

149/107. Фариза Искендер гызы Юсифова-Ахсанова (род. 1971).

Окончила Азербайджанский педагогический институт им. М.Ф.Ахундова и Азербайджанский государственный экономический университет. Работает в Государственной Нефтяной Компании Азербайджанской Республики.

Муж: Ягуб Исмаил оглу Баба-заде (род. 1971). Окончил Азербайджанский педагогический институт им. М.Ф.Ахундова. Предприниматель.

У них сын.

150/108. Наргиз Рамиз гызы Абдулрзакова (род. 1978).

Окончила Азербайджанский институт нефти и химии им. М.Азизбекова. Работает в «Бакыэлектрикшэбэке».

Муж: Ровшан Алескер оглу Мюсрут (род. 1978). Работает заместителем начальника «Бакыэлектрикшэбэке».

У них сын и дочь.

151/109. Зивяр Тофик гызы Керимова (род. 1976).

Окончила химический факультет БГУ, работает старшим научным сотрудником в БГУ.

Муж: Эмин Фахраддин оглу Гасанов (род. 1976). Работает в МЧС Азербайджанской Республики.

У них один сын и одна дочь.

152/109. Нигяр Тофик гызы Керимова (род. 1977).

Окончила биологический факультет БГУ.

Муж: Дурсун Айваз оглу Гасанов (род. 1968). Работает в МИД Азербайджанской Республики.

У них один сын и две дочери.

153/110. Кянан Фуад оглу Алекперов (род. 1984).

В 2005 г. окончил юридический факультет БГУ. Работает в Азербайджанской Государственной Нефтяной Компании.

154/110. Закир Фуад оглу Алекперов (род. 1990).

Окончил Азербайджанский государственный экономический университет. Работает в МЧС Азербайджанской Республики.

155/112. Руфат Ариф оглу Гусейнов (09.09.1975 – 21.12.2002).

Окончил Азербайджанский государственный экономический университет. Работал продюсером на АзТВ и «Лидер ТВ». Во время съемок трагически погиб, упав в шахту лифта.

156/112. Орхан Ариф оглу Гусейнов (род. 1978).

Окончил Академию художеств и магистратуру этой же Академии. Художник-дизайнер.

Жена: Лейли Аяз гызы Салаева (род. 1985). Окончила Азербайджанский институт иностранных языков и магистратуру этого же института. Работает в частном секторе.

У них одна дочь [35].

157/113. Пари Муса гызы Исакова (род. 1985).

Окончила Азербайджанский институт иностранных языков. Докторант. Преподает немецкий язык [34].

158/114. Джейхун Яшар оглу Назиев (род. 1965).

В 1987 г. окончил физфак АГУ им. С.М.Кирова (красный диплом). Работает в Азербайджанской нефтяной академии на кафедре физики, профессор, доктор технических наук. Действительный член Нью-Йоркской Академии наук. Награжден Почетной грамотой Министерства образования Азербайджанской Республики.

Жена: Саида Рафик гызы Талыбова (род. 1976). Работает в глазной больнице им. З.Алиевой.

159/114. Зарангиз Яшар гызы Назиева (род. 1961).

В 1984 г. окончила Азербайджанскую Государственную Консерваторию им. У.Гаджибекова (красный диплом). Работала в музыкальной школе № 2, ВАКе при Президенте Азербайджанской Республики. Награждена Почетной грамотой Министерства культуры Азербайджанской Республики.

160/115. Егана Исмаил гызы Абдул-Кадырова (род. 1973).

Окончила Академию физической культуры и спорта и Азербайджанский государственный экономический университет. Работает главным бухгалтером филиала банка.

Муж: Руфат Камал оглу Ибрагимов (род. 1967). Окончил Азербайджанский технический университет (автомобильный факультет). Работает в МЧС Азербайджанской Республики.

У них сын.

161/115. Тейрун Исмаил оглу Абдул-Кадыров (1962 – 1992).

Окончил Азербайджанский инженерно-строительный институт. Работал инженером-строителем.

Жена: Рена Рагиб гызы Рахманова (1962 – 2010). Окончила Азербайджанский медицинский институт, кандидат медицинских наук.

У них сын и дочь.

162/120. Максуд Чингиз оглу Гаджиев (род. 1994).

Учится в университете (Турция).

163/120. Алия Чингиз гызы Гаджиева (род. 1996).

Учится в Гуманитарном колледже.

164/121. Тарлан Мамед оглу Аббасов (род. 1976).

Окончил Западный университет. Работает в Азторге (рекламное бюро).

Жена: Айтян-ханум (род. 1978). Окончила БГУ (международные отношения), работает в посольстве США.

У них дочь и сын.

165/121. Кенуль Мамед гызы Аббасова (род. 1978).

Окончила Азербайджанский международный университет. Работает в туристическом агентстве «Глобус».

166/122. Ругия Бахрам гызы Османова (род. 1988).

Окончила Азербайджанский институт иностранных языков.

167/122. Айла Бахрам гызы Османова (род. 1990).

Окончила Азербайджанский институт искусств им. М.А.Алиева.

- 168/123. Меджид Фирдоуси оглу Османов (род. 1995).**
Проходит службу в армии.
- 169/123. Фарид Фирдоуси оглу Османов (род. 1997).**
- 170/124. Магомед Фаик оглу Османов (род. 2005).**
- 171/124. Али Акпер Фаик оглу Османов (род. 2009).**
- 172/125. Зиба Надир гызы Гейдарова (род. 1985).**
Окончила дошкольный педагогический техникум (английский язык),
живет и работает в Турции.
Муж: Эйюб Дарычи (гражданин Турции), работает в аэропорту им. Ата-
тюрка (гор. Стамбул).
У них сын.
- 173/125. Шахлар Надир оглу Гейдаров (род. 1992).**
Живет и работает в гор. Гянджа.
Жена: Гюльсум Эльдар гызы Аскерова (род. 1994).
- 174/126. Гейдархан Хагани оглу Гейдаров (род. 2004).**
- 175/128. Ариф Рауф оглу Алиев (род. 1996).**
Учится в БГУ.
- 176/128. Руслан Рауф оглу Алиев (род. 1997).**
- 177/129. Тюркан Ильяс гызы Мамедова (род. 2010).**
- 178/129. Айхан Ильяс оглу Мамедов (род. 2010).**
- 179/130. Афят Джейхун гызы Алиева (род. 2002).**
- 180/130. Асмаг Джейхун гызы Алиева (род. 2004).**
- 181/134. Фахранда Алескер гызы Зиядова (род. 2000).**
Ученица школы № 6 гор. Гянджа.

182/134. Нигяр Алескер гызы Зиядова (род. 2004).

Ученица школы № 6 гор. Гянджа.

183/134. Джавад Алескер оглу Зиядов (род. 2011).

184/135. Гюнай Ильгар гызы Керимли (род. 1981).

Окончила Университет «Азия» (английский язык). Работает в нефтяном секторе.

Муж: Октай Руфат оглу Эфендиев (род. 1981). Окончил Национальную авиационную академию, работает в нефтяном секторе.

У них два сына.

185/135. Ульви Ильгар оглу Керимли (род. 1982).

Окончил Бакинский университет бизнеса. Живет и работает в Индонезии.

Жена: Салима Энвер гызы Аскерова (род. 1981). Окончила Азербайджанский институт искусств им. М.А.Алиева.

У них сын.

186/135. Эльдар Ильгар оглу Керимли (род. 1991).

Окончил биологический факультет БГУ. Проходит службу в армии.

187/135. Расим Ильгар оглу Керимли (род. 1993).

Работает в журнале «Region plus».

188/137. Наргиз Махир гызы Алиева (род. 1988).

Окончила Азербайджанский институт нефти и химии им. М.Азизбекова. Работает в банке.

189/137. Нармин Махир гызы Алиева (род. 2002).

Ученица средней школы № 167 гор. Баку.

190/138. Фариза Тахир гызы Алиева (род. 1987).

Окончила Азербайджанский институт нефти и химии им. М.Азизбекова. Работает в ВР.

Муж: Илькин Самир оглу Гусейнли (род. 1988). Окончил Азербайджанский институт нефти и химии им. М.Азизбекова. Работает в нефтяном секторе.

У них дочь.

191/138. Ляман Тахир гызы Алиева (род. 1990).

Окончила Азербайджанский институт нефти и химии им. М.Азизбекова. Работает в ВР.

Муж: Ибрагим Самир оглу Мамедов (род. 1989). Окончил Национальную авиационную академию, пилот в Азале.

192/139. Фарид Ялчин оглу Алиев (род. 2003).

Ученик средней школы № 6 гор. Баку.

193/139. Рена Ялчин гызы Алиева (род. 2006).

Ученица средней школы № 6 гор. Баку.

ХII поколение

194/140. Фуад Алескер оглу Рзакулиев (род. 1983).

В 2006 г. окончил юридический факультет БГУ. Работает в системе МВД Азербайджанской Республики.

195/142. Адиль Шохрат оглу Мустафаев (род. 1980).

В 2003 г. окончил юридический факультет БГУ. Работает в Министерстве экологии и природных ресурсов – старшим консультантом.

Жена: Лала Нураддин гызы Ахмедова (род. 1980). Работает врачом в Центральной клинической больнице.

У них одна дочь и один сын.

196/142. Камиль Шохрат оглу Мустафаев (род. 1982).

В 2005 г. окончил юридический факультет БГУ. Работает главным консультантом в Министерстве Юстиции Азербайджанской Республики, служащий юстиции 1-й степени.

197/143. Парвин Азиз оглу Мустафаев (род. 1978).

В 2000 г. окончил юридический факультет БГУ. С этого же времени работает в системе МВД Азербайджанской Республики. Майор полиции.

Женат на своей родственнице Нурлане Назим гызы Мамедовой (род. 1988). В 2010 г. окончила факультет «Организация и управление бизнесом» Азербайджанского государственного экономического университета. Работает в частном секторе.

У них один сын.

198/143. Парвиз Азиз оглу Мустафаев (род. 1984).

В 2005 г. окончил факультет «Бухгалтерский учет и аудит» Азербайджанского государственного экономического университета. Работает в банке.

Жена: Фидан Яшар гызы Мамедова (род. 1985). Окончила Западный университет и магистратуру Азербайджанского государственного экономического университета. Работает в банке.

У них один сын.

199/145. Фарид Фахраддин оглу Алиев (род. 1991).

В 2013 г. Окончил факультет «Финансы и бухгалтерский учет» Азербайджанского кооперативного университета. Работает в банке.

200/146. Микаил Мехман оглу Мамедов (род. 2002).

Ученик средней школы № 207 гор. Баку.

201/147. Сара Ильхам гызы Алиева (род. 2006).

202/148. Адиль Сейран оглу Алиев (род. 2010).

203/149. Гейдар Ягуб оглу Баба-заде (род. 2008).

204/150. Джалал Ровшан оглу Мюсрут (род. 2011).

205/150. Ройя Ровшан гызы Мюсрут (род. 2012).

206/151. Гейдар Эмин оглу Гасанов (род. 2001).

207/151. Ройя Эмин гызы Гасанова (род. 2005).

208/152. Айваз Дурсун оглу Гасанов (род. 2002).

209/152. Инджи Дурсун гызы Гасанова (род. 2005).

210/152. Аlara Дурсун гызы Гасанова (род. 2012).

211/156. Дильбар Орхан гызы Гусейнова (род. 2013).

212/160. Фарид Руфат оглу Ибрагимли (род. 2006).

213/161. Джавид Тейрун оглу Абдул-Кадыров (род. 1984).

Окончил Азербайджанский государственный экономический университет. Работает в Министерстве здравоохранения Азербайджанской Республики – главный менеджер Диагностического центра.

Жена: Кюбра Эльхан гызы Абдул-Кадырова (род. 1986). Окончила Азербайджанский медицинский институт, преподает в этом же институте.

У них два сына.

214/161. Лейла Тейрун гызы Абдул-Кадырова (род. 1987).

Окончила Академию физической культуры и спорта, врач лечебной физкультуры.

Муж: Эльнур Азер оглу Байрам. Окончил институт Северного Лондона. Директор филиала банка.

У них две дочери.

215/164. Мяляк Тарлан гызы Аббасова (род. 2006).

Ученица средней школы № 6 гор. Баку.

216/164. Аббас Тарлан оглу Аббасов (род. 2007).

Ученик средней школы № 6 гор. Баку.

217/172. Шахмурад Эйюб оглу Дарычи (род.2012).

218/184. Руфат Октай оглу Эфендиев (род. 2013).

219/184. Руслан Октай оглу Эфендиев (род. 2013).

220/185. Теймур Джаваншир Ульви оглу Керимли (род. 2012).

221/190. Лейла Илькин гызы Гусейнли (род. 2013).

XIII поколение

222/195. Назрин Адиль гызы Мустафаева (род. 2011).

223/195. Гусейн Адиль оглу Мустафаев (род. 2013).

224/197. Азиз Парвин оглу Мустафаев (род. 2011).

225/198. Халид Парвиз оглу Мустафаев (род. 2013).

226/213. Ибрагим Джавид оглу Абдул-Кадыров (род. 2008).

227/213. Джалал Джавид оглу Абдул-Кадыров (род. 2012).

228/214. Джамиля Эльнур гызы Байрам (род. 2009).

229/214. Рена Эльнур гызы Байрам (род. 2012).

Источники и литература

1. Государственный архив Азербайджанской Республики (далее ГААР). Ф. 100. Оп. 2. Д. 7. Л. 149.
- 1а. ГААР. Ф. 122. Оп. 2с. Д. 1477. Л. 1–5.
- 1б. ГААР. Ф. 2787. Оп. 1. Д. 429.
2. ГААР. Ф. 2894. Оп. 1. Д. 26. Л. 31.
3. Государственный исторический архив Азербайджанской Республики (далее ГИААР). Ф. 6. Оп. 1. Д. 160. Л. 328–331об.
- 3а. ГИААР. Ф. 11. Оп. 1. Д. 286.
4. ГИААР. Ф. 37. Оп. 1. Д. 24. Л. 559об.–561.
5. ГИААР. Ф. 69. Оп. 1. Д. 62а. Л. 411–423.
6. ГИААР. Ф. 319. Оп. 4. Д. 1484б. Л. 57.
7. ГИААР. Ф. 319. Оп. 4. Д. 1786. Л. 23.
8. ГИААР. Ф. 319. Оп. 4. Д. 2181. Л. 6, 12об.
9. ГИААР. Ф. 319. Оп. 4. Д. 2451. Л. 20.
10. ГИААР. Ф. 319. Оп. 4. Д. 2524б. Л. 107–108.
11. ГИААР. Ф. 319. Оп. 4. Д. 2525. Л. 44.
12. ГИААР. Ф. 319. Оп. 4. Д. 2645. Л. 336.
13. ГИААР. Ф. 319. Оп. 4. Д. 2672б. Л. 54–55.
- 13а. ГИААР. Ф. 319. Оп. 4. Д. 3209. Л. 9.
14. ГИААР. Ф. 319. Оп. 4. Д. 3371. Л. 59.
- 14а. ГИААР. Ф. 319. Оп. 4. Д. 3378. Л. 5об.
- 14б. ГИААР. Ф. 400. Оп. 3. Д. 197. Л. 80–80об.
15. ГИААР. Ф. 419. Оп. 1. Д. 12. Л. 179об.
16. Центральный Государственный исторический архив Грузии. Ф. 13. Оп. 24. Д. 724. Л. 29–31, 74–75об., 124–124об., 143–143об., 150–151.
17. «Azadlıq» qəzeti. 4 sentyabr 2013. Səh. 14.

18. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti. (1918–1920). Bakı, 1990.
- 18a. *Çingizoğlu Ə., Baxşəliyev F.* Qarabağın el və obaları. Bakı, 2007.
- 18b. *Çingizoğlu Ə., Qulubəyova S.Ə.* Səfikiürtlül ər. Bakı, 2005.
19. *Elşad Qoca.* Azərbaycanın təhlükəsizlik və xüsusi xidmət orqanları (1918–1920). Bakı, 2000.
- 19a. *Əmrahov M.İ., Çingizoglu Ə., Həsənov H.İ.* Qarabag xanlığı (dərs vəsaiti). Bakı, 2008.
20. *İsayev Əhməd.* Gəncə və Gəncəlilər. Bakı, 1991.
- 20a. *Məmmədov A.B.* Qarabag, onun qədim tayfaları və toponimləri. Bakı, 2008.
21. *Mir Mehdi Xəzani.* Kitabı-Tarixi Qarabağ // Qarabagnamələr. İkinci kitab. Bakı, 2006.
22. *Nuriyev E.S., Allahverdiyev Z.M.* Azərbaycanın inkişafında tikinti kompleksinin rolu. Bakı, 2011.
23. *Şahsevən (Əliyarlı) İ., Behbudov T.* İstiqlal fədailləri – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər nazirləri və silahdaşları (1918–1920-ci illər). Bakı, 2013.
24. Бакинский рабочий. 14 сентября 1990 г. № 211 (21936).
25. Вышка. 14 сентября 1990 г. № 212 (18190).
26. *Джафарли Мамед.* Органы национальной безопасности Азербайджанской Демократической Республики (1918–1920). Баку, 2004.
27. Кавказский календарь [на 1846–1917 гг.]. Тифлис, 1845–1916.
- 27a. *Левитов В.Н.* Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948.
28. *Мустафаев А.Ф.* Исрафилбековы из Гянджи: поколенная родословная роспись // Известия Азербайджанского историко-родословного общества. Вып. 9. Баку, 2014. С. 36–65.
29. *Нагдалиев Ф.* Ханы Нахичеванские в Российской империи. Москва, 2006.
30. *Назаров М.А.* Аппарат и люди. Записки о моем времени. Баку, 2010.
31. Описание Карабагской Провинции, составленное в 1823 году по распоряжению Главноуправлявшего в Грузии Ермолова действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м. Тифлис, 1866.
32. Постановление Президиума Верховного Суда Азербайджанской ССР // Из личного архива М.А.Назарова.
33. Сведения, предоставленные Т.Г. Алекперовой.
34. Сведения, предоставленные Б.Т. Джамаловой.
35. Сведения, предоставленные С.Т. Джамаловой.
36. Сведения, предоставленные В.М. Зиядовой.
37. Сведения, предоставленные Ф.М. Зиядовой.
38. Сведения, предоставленные Д.А. Кази-заде.
39. Сведения, предоставленные Л.С. Мамедовой.
40. Сведения, предоставленные Л.М. Назаровой.

41. Сведения, предоставленные Т.А. Назаровой.
42. Сведения, предоставленные З.Я. Назиевой.
43. Сведения, предоставленные А.Ш. Тагирзаде.
44. Сведения, предоставленные К.А. Юсифовой.
45. *Хан-Азов А.Е.* Экономический быт государственных крестьян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис, 1887. Т. VI. Ч. 2. С. 335–405.

XÜLASƏ

A.F. MUSTAFAYEV

CƏMİLLİNSKİLƏR VƏ ONLARIN TÖRƏMƏLƏRİ

Açar sözlər: *Qarabağ, Qazax, Cəmilli, ağalara torpaq verən komissiya, Şuşa bəy komissiyası.*

Məqalədə Qarabağın tanınmış Cəmillinskiilər soyunun tarixi nəsillər üzrə təsvir olunur, bu ailənin tarixi XVIII–XXI əsrlər boyunca təqdim edilir. Məqalənin yazılışında «Qarabağ əyalətinin təsviri» (1823), ağalara torpaqların verilməsi haqqında komissiyanın sənədləri (1848–1849), Qafqaz canişini baş idarəsi dövlət əmlakı departamentində yaradılmış komissiyanın protokolu (1865), Şuşa bəy komissiyasının materialları (1872) və 1848-ci il tarixli əyal dəftərləri kimi sənədli qaynaqlardan geniş istifadə olunmuşdur.

Bir nəslin genealogiyası nümunəsində geyd edilmiş dövrün Azərbaycan tarixinin zaman kəsiyi təqdim etməyə cəhd olunmuşdur.

SUMMARY

A.F. MUSTAFAYEV

JAMILLINSKIYS AND THEIR DESCENDANTS

Keywords: *Karabagh, Kazak, Cemilli, Commission for Land Assignment to Landlords, the Shusha Bey Commission.*

The article gives a history of the Jamillinski's, a well-known Karabakh family, from the 18th century to the present. Sources used in the preparation of the article

include «The Description of the Karabakh province» dated 1823, documents of the Commission for Land Assignment to Landlords (1848–1849), the Protocol of the Commission created by the Department of State Property of the Governor Generalship of the Caucasus (1865), the documents of the Shusha Bey Commission (1872) and the Cameral Record Book of 1848.

The article attempts to present a part of Azerbaijan history through the genealogy of a family.

**РУСТАМБЕКОВЫ:
ПОТОМКИ ГЮЛЬ-МАМЕД-БЕКА**

Ключевые слова: Карабах, кеберли, джеванширы, отузики, 1-й конно-мусульманский полк, Русско-турецкая война 1828–1829 гг.

В настоящей статье будет рассказано об одной из карабахских бекских фамилий – *Рустамбековых* – выходцев из карабахского племени (эль) *кебирли*.

Изначально кебирли являлись родом (оймаком) племени джеваншир, которое, в свою очередь, было оймаком карабахского племенного союза *отузики*. В дальнейшем джеванширы стали во главе данного племенного объединения, составленного из частей и родов различных тюркских племен.

Земли, на которых проживали кеберлинцы, охватывают зону современных районов Агдама, Агджабеди, Бейлакана и Ходжавенда.

Азербайджанский историк XIX столетия Мирза Адигезал-бек в произведении «Карабаг-наме» сообщает: «Коренными илатами Карабагского вилайета кроме сельчан являлись джеванширцы, отузикинцы и кебирлинцы. Кебирлинцы со всей преданностью и неопикуемой верностью служили покойному хану, обитающему ныне в раю» [13, с. 57].

Кебирли по своему происхождению восходили к *хазарам* и состояли из четырех подразделений: *гарвандли*, *улубабалы*, *кызыл-мухаммедли* и *арых-мухаммедли*. Каждое из подразделений кебирли, в свою очередь, подразделялось на части. Гарвандли на: *этиемезлер*, *юсифли*, *софулар*, *баллылар*, *меребасанлар*, *бозаллар*, *амиралылар*, *агагусейнлар*, *деймадагилдилар*, *гаджитатпыглар*, *ханилар*; кызыл-мухаммедли на: *гаджи-аллахвердилар*, *карасаггаллы*, *кезкармалылар*, *чопуралылар*, *мехралы*; улубабалы на: *гаджи-мамедгусейнли*, *гаджигасанлы*, *гаджифаталылар*, *долушулар*, *порнеклер*, *казахлылар*. Названия этих родовых подразделений отразились в ряде ойконимов Карабаха [9, с. 65].

В 30-х годах XVIII в. за неповиновение карабахского беглярбека Угурлу-хана Зиядоглу-Каджара Надир-шах Афшар приказал переселить подвластные ему племена джеваншир, отузики и кебирли из Карабаха в область Серахс в Хорасане [8, с. 114–115], где им был отведен участок для постоянного поселения [13, с. 48].

Возвратиться на свою родину кеберлинцы смогли лишь после гибели Надир-шаха. Мирза Адигезал-бек так описывает эти события: «Весть о гибели шаха распространилась и не сходила с уст народа. Куда бы Панах-Али-бек [основатель Карабахского ханства – Э. Ч.], находившийся под покровительством Бога, как разгоряченный лев и разъяренный дракон, ни направлял силу своего удара, на кого бы ни обрушивался как ураган, все сметал на своем пути, как щепку, ломая сопротивление врага. Никто не мог противостоять его силе и натиску и превращался в прах. Так проходили его дни до тех пор, пока население Джеваншира, Кебирли, Отузики и илаты Гюрджистана в силу поговорки „любовь к родине исходит из веры“, обуреваемые любовью к своей родине, не тронулись из Хорасана обратно и не вернулись к своим родным очагам. [Панах-Али-бек] обеспечил вернувшимся приют, осыпал их своей милостью, удовлетворив их нужды, заключил их под свое заботливое крылышко» [13, с. 52–53].

Одним из кеберлинских беков, которые смогли возвратиться в Карабах после гибели Надир-шаха Афшара, был *Рустам-бек* – родоначальник семьи, речь о которой пойдет ниже и потомки которого со второй половины XIX столетия носят фамилии *Рустамбековых*, *Ширинбековых*, *Бахадури* и *Искандербековых*.

Сын Рустам-бека – *Касим-бек* – в период правления Ибрагим-Халил-хана Карабахского (1759–1806 гг.) становится крупным сановником ханства, занимает пост минбаши (тысячника) [7, сәһ. 3–7].

Минбаши Касим-бек оставил шестерых сыновей: *Гюль-Мамед-бека* (*Гюль-Мухаммед-бека*), *Ширин-бека*, *Казум-бека*, *Искандер-бека*, *Мухаммед-бека* и *Исфандияр-бека* [см.: 14].

В настоящей статье приводится поколенное описание старшей линии рода – потомков сына Касим-бека, Гюль-Мамед-бека, которые в ходе деятельности Шушинской бекской комиссии были признаны в потомственном бекском происхождении и за которыми закрепилась фамилия Рустамбековы.

III поколение от Рустам-бека

3/2. Гюль-Мамед-бек (Гюль-Мухаммед-бек) родился около 1770 г. в городе Шуша в семье карабахского минбаши Касим-бека Кебирли.

Гюль-Мамед-бек – один из главных сановников Карабаха периода правления Мехти-Кули-хана (1806–1822 гг.), эшикагасы (церемониймейстер), владел несколькими языками, известен и как автор стихов.

Крупный землевладелец и коннозаводчик Карабаха. По данным на 1823 г., до упразднения ханской власти, в 8 селах и оймагах, принадлежавших Гюль-Мамед-беку и его родственникам, проживали 258 семей, в

том числе 133 семьи, платящих подать, и 115 семей, не платящих. С его имений собиралось 147 червонцев в счет 8 000 червонцев дани, которые карабахские ханы ежегодно выплачивали России. Кроме того, его имение ежегодно приносило доход в 988,25 руб. ханскими деньгами, что составляло 156,89 российских руб. серебром [6, с. 858, док. 1308]. Ему также до 1823 г. принадлежала откупная билетная статья (согласно этой статье, с каждого выюка всех товаров, ввозимых в Карабах и вывозимых из Карабаха, взималось по 1 руб. ханскими деньгами), которую он сдавал на откуп за 3 330 руб. ханскими деньгами. После упразднения ханской власти, по предложению генерала Ермолова, он был лишен доходов с данной статьи, но получил вознаграждение. Кроме того Гюль-Мамед-бек получал ежегодно 365 руб. ханскими деньгами от откупщиков монетной статьи, принадлежавшей лично Мехти-Кули-хану [6, с. 854–855, док. 1305].

За службу Гюль-Мамед-бек неоднократно получал от хана в качестве награды драгоценный халат, кинжал с драгоценными камнями, карабахских жеребцов и пр.

После вступления Карабахского ханства в Российское подданство в 1806 г. был произведен в чин прапорщика.

Участвовал в Русско-иранской войне 1804–1813 гг., командовал конными отрядами.

По данным на декабрь 1812 г. имел чин подпоручика [4, с. 551, док. 660].

За отличия, оказанные в 1819 г. во время похода в южный Дагестан, получил чин поручика.

После упразднения ханской власти остался в Карабахе и по данным на 1823 г. продолжал состоять в чине поручика [6, с. 854, док. 1305].

По предложению генерала Ермолова, поручик Гюль-Мамед-бек, «во всех до сего случаях известный пламенным усердием и преданностью», который «служил при войсках наших и готов на всякие услуги», «достойн благоволения императора», был включен как представитель Карабаха в состав делегации от мусульманских провинций Кавказа для участия в торжествах коронации императора Николая I [5, с. 91–92, док. 133]. Однако собранные на Кавказской линии в Екатеринограде кавказские депутаты в связи с началом новой войны с Персией были 30 июля 1826 г. отозваны генералом Ермоловым в свои дома [5, с. 92, док. 134].

После перехода реки Аракс войсками принца Аббас-мирзы в Шуше был поднят мятеж, одним из участников которого стал и поручик Гюль-Мамед-бек. Однако уже в декабре 1826 г. он был помилован генералом Ермоловым [6, с. 871, док. 1331].

В кампании 1827 г. принял участие в делах против Персии, отличился под Мешкином и в 1828 г. был произведен в чин штабс-капитана.

В качестве помощника командира 1-го конно-мусульманского полка и в чине штабс-капитана принимал участие в Русско-турецкой войне 1828–1829 гг.; его «мужество, храбрость и умение командовать конницей во время атак и при преследовании неприятеля» были отмечены командованием [10, с. 251–252] и 3 декабря 1828 г. он был пожалован орденом Св. Анны 3-й ст. с бантом [15, с. 415].

По данным на 1831 г. штабс-капитан Гюль-Мамед-бек исполнял обязанности командующего 1-го конно-мусульманского полка.

В дальнейшем Гюль-Мамед-бек был произведен в капитаны.

Скончался между 1839 и 1842 г. (его имени уже нет в списке беков г. Шуша за 1842 г.).

У него было четверо сыновей: *Рустам-бек*, *Ага-бек*, *Гасан-бек* и *Аббас Кули-бек* [1] (см. ниже).

IV поколение от Рустам-бека

4/3. Рустам-бек Гюль-Мамед-бек оглу родился около 1807 г. (в списках беков г. Шуша, составленных в 1860 г., ему показано 53 года) [1].

В составе карабахской конницы (1-го конно-мусульманского полка) принял участие в Русско-турецкой войне 1828–1829 гг., за отличие в которой был награжден орденом Св. Анны 3-й ст. с бантом [2, л. 48об.–49].

В дальнейшем состоял султаном (т.е. сотником) во 2-м конно-мусульманском полку, в составе которого принимал участие в делах и походах против горцев в 1832 г. За отличие в этой кампании высочайшим указом 27 июля 1833 г. был награжден Золотой саблей с надписью «За храбрость» – одной из самых престижных боевых наград Российской империи. Согласно справочнику Исмаилова, Султан-Рустам-Бек Гюль-Мамед-Бек-Оглы стал третьим азербайджанцем, награжденным этой боевой наградой [см.: 12, с. 40].

22 сентября 1833 г. Рустам-бек был произведен сразу в чин поручика.

Приказом по иррегулярным войскам 5 сентября 1854 г. был произведен в штабс-капитаны.

Приказом по иррегулярным войскам 8 сентября 1856 г. был произведен в капитаны.

Капитан Рустам-бек Гюль-Мамед-бек оглу умер в 1883 г. [2, л. 48об.–49].

По данным списка беков города Шуши, составленного в 1860 г., Рустам-бек имел двух сыновей: *Абдулла-бека* и *Сулейман-бека* [1]; у него была также одна дочь *Набат-ханум*.

5/3. Ага-бек Гюль-Мамед-бек оглу родился около 1812 г. (в списках беков г. Шуша, составленных в 1860 г., ему показано 48 лет) [1].

Ага-бек, также как и его старший брат, в службу вступил в 1-й конно-мусульманский полк, сформированный в годы Русско-турецкой войны 1828–1829 гг. из жителей Карабахской провинции.

Высочайшим указом 16 марта 1830 г. *Ага-Бек-Гюль-Мамад-Бек-Оглы* был награжден орденом Св. Анны 4-й ст. с надписью «За храбрость», а высочайшим указом 28 июня 1833 г. – орденом Св. Анны 3-й ст. с бантом [15, с. 560, 904].

По данным списка беков города Шуши, составленного в 1860 г., Ага-бек состоял в чине поручика и имел трех сыновей: *Зульфикар-бека*, *Салим-бека* и *Махмуд-бека* [1]; у него была также одна дочь Балыш-ханум.

6/3. Гасан-бек Гюль-Мамед-бек оглу родился около 1815 г. (в списках беков г. Шуша, составленных в 1860 г., ему показано 45 лет) [1].

По данным списка беков города Шуши, составленного в 1860 г., Гасан-бек состоял в чине прапорщика и имел двух сыновей: *Садых-бека* и *Исмаил-бека* [1].

7/3. Аббас-Кули-бек Гюль-Мамед-бек оглу родился около 1818 г. (в списках беков г. Шуша, составленных в 1860 г., ему показано 42 года) [1].

Он получил хорошее образование в медресе. Он имел большие земельные участки и недвижимость в городе.

Аббас-Кули-бек имел одного сына *Шир-Али-бека*.

V поколение от Рустам-бека

8/4. Абдулла-бек Рустам-бек оглу Рустамбеков родился около 1824 г. (в списках беков г. Шуша, составленных в 1860 г., ему показано 36 лет, имел чин подпоручика) [1].

По данным на 1843–1870 гг. служил участковым заседателем земского суда Шушинского уезда.

Абдулла-бек имел одну дочь *Фатма-ханум*.

9/4. Сулейман-бек Рустам-бек оглу Рустамбеков родился около 1831 г. (в списках беков г. Шуша, составленных в 1860 г., ему показано 29 лет, имел чин прапорщика) [1].

По данным на 1868–1869 гг. в чине поручика являлся полицейским приставом Джеватского уездного полицейского управления Бакинской губернии.

По данным на 1871–1872 гг. – младший помощник Джеватского уездного начальника.

По данным на 1874–1875 гг. – поручик, младший помощник Зангезурского уездного начальника Елисаветпольской губернии.

Сулейман-бек Рустамбеков умер в 1882 г.

Сулейман-бек был женат на Наргиз-ханум. У них было 2 детей: сын *Рустам-бек* и дочь *Имми-ханум*.

11/5. Зульфигар-бек Ага-бек оглу Рустамбеков родился в 1845 г. (в списках беков г. Шуша, составленных в 1860 г., ему показано 15 лет) [1].

12/5. Махмуд-бек Ага-бек оглу Рустамбеков родился около 1847 г. (в списках беков г. Шуша, составленных в 1860 г., ему показано 13 лет) [1].

Участник Русско-турецкой войны 1877–1878 гг.

Упоминался в 1879 г. в чине прапорщика милиции и в должности Казахского уездного полицейского пристава.

По данным на 1880 г. – в том же чине являлся начальником дистанции Джебраильского уездного полицейского управления.

По данным на 1881 г. – полицейский пристав Джебраильского уездного управления.

По данным на 1883–1888 гг. – в звании прапорщика и в должности делопроизводителя Шушинского уездного полицейского управления.

По данным на 1891 г. – участковый пристав Шушинского уездного управления в селении Каджар.

По данным на 1897 г. – в чине прапорщика являлся старшим помощником начальника Джебраильского уездного полицейского управления.

Был женат на Дурданэ-беим, дочери Керим-аги Джевандиша.

Умер бездетным.

13/5. Салим-бек Ага-бек оглу Рустамбеков родился около 1849 г. (в списках беков г. Шуша, составленных в 1860 г., ему показано 11 лет) [1].

В 1869 г. поступил на службу в лейб-гвардии Кавказский эскадрон Собственного Его Императорского Величества Конвоя. Прослужив 4 года в конвое, в 1873 г. был произведен в прапорщики милиции и награжден золотой медалью для ношения на шее с надписью «За службу в Собственном Конвое Государя Императора Александра Николаевича» [1].

В чине прапорщика милиции Салим-бек Рустамбеков, по данным на 1874–1882 гг., являлся приставом Шушинского уезда Елисаветпольской губер-

нии, по данным на 1883–1888 гг. – полицейским приставом Джебраильского уезда, по данным на 1890–1894 гг. – старшим помощником Джебраильского уездного начальника, по данным на 1896 г. – начальником Зангезурского уездного полицейского управления, по данным на 1904 г. – мировым посредником Джебраильского уездного мирового отдела, по данным на 1910 г. – помощником российского пограничного с Персией комиссара [см. 12а, на 1874–1910 гг. Тифлис, 1873–1909].

С 1893 г. Салим-бек Рустамбеков являлся также почетным блюстителем Джебраильского двухклассного казенного сельского училища, а в 1903 г. – председателем Зангезурского уездного отделения Елисаветпольского губернского попечительного о тюрьмах комитета.

Салим-бек Рустамбеков занимался коннозаводством [16]. Рустамбековы постепенно превратили свою усадьбу Афетли в один из лучших на Кавказе конный завод по разведению скаковых лошадей.

К середине 1906 г. относится возникновение азербайджанской национальной партии «Дифаи», развившей активную деятельность, как в Баку, так и во многих уездах Азербайджана и пользующейся сильной поддержкой среди населения. Самым многочисленным, влиятельным и деятельным было карабахское отделение партии с центром в Шуше. С середины 1907 г. оно получило название «Карабахский меджлис единения». При этом помощником председателя Агдамского отделения партии являлся Салим-бек Рустамбеков [3, л. 153].

Салим-бек Рустамбеков умер в 1911 г. [11].

Он был женат на Фатме Мисирхановой, от которой у него был единственный сын по имени *Касым-бек* (1879–1937).

15/6. Садых-бек Гасан-бек оглу родился около 1842 г. (в списках беков г. Шуша, составленных в 1860 г., ему показано 18 лет) [1].

Садых-бек Рустамбеков был женат на Баяз-ханум Гусейн-Кули-бек гызы. У них был один сын – *Бабир-бек* и две дочери – *Хандани-ханум* и *Сона-ханум*.

16/6. Исмаил-бек Гасан-бек оглу Рустамбеков родился около 1848 г. (в списках беков г. Шуша, составленных в 1860 г., ему показано 12 лет) [1].

Был женат на Сарай-ханум. У них было 3 сына: *Гасан-бек*, *Ханлар-бек*, *Шахлар-бек*.

17/7. Шир-Али-бек Аббас Кули-бек оглу Рустамбеков родился около 1845 г. (в списках беков г. Шуша, составленных в 1860 г., ему показано 15 лет) [1].

Мешади Шир-Али-бек скончался в 1916 г. и был похоронен в Барде на кладбище Имамзаде.

Супругой Мешади Шир-Али-бека являлась Фатма-ханум Абдулла-бек гызы Рустамбекова (см. № 18/8). У них был один сын – Шамиль-бек и две дочери – *Бейим-ханум* и *Махбуб-ханум*.

VI поколение от Рустам-бека

18/8. Фатма-ханум Абдулла-бек гызы.

Была замужем за двоюродным братом своего отца – Шир-Али-беком Аб-бас-Кули-бек оглу (см. № 17/7).

19/9. Рустам-бек Сулейман-бек оглу Рустамбеков родился около 1877 г.

Обучался во Шушинском реальном училище.

Рустам-бек Рустамбеков был женат на Фирангиз-ханум Искандер-ага гызы Адыгезаловой. У них было 2 сына – *Мамед-бек* и *Сулейман-бек*.

21/13. Касым-бек Салим-бек оглу Рустамбеков (1879 – 1937).

22/15. Бабир-бек Садык-бек оглу Рустамбеков родился около 1874 г.

Окончил реальное училище в Шуше (1892 г.).

Бабир-бек имел сына *Исфандияр-бека*.

23/15. Хандани-ханум Садык-бек гызы Рустамбекова родилась около 1876 г.

24/15. Сона-ханум Садык-бек гызы Рустамбекова родилась около 1878 г.

Сона-ханум в 1912 г. участвовала в финансировании строительства мечети в сел. Афетли.

25/16. Гасан-бек Исмаил-бек оглу Рустамбеков родился около 1857 г.

Гасан-бек имел сына *Гусейнали-бека*.

26/16. Ханлар-бек Исмаил-бек оглу Рустамбеков родился около 1859 г.

Ханлар-бек имел сына *Ибрагим-бека*.

27/16. Шахлар-бек Исмаил-бек оглу Рустамбеков родился около 1861 г.

28/17. Шамиль-бек Мешади Шир-Али-бек оглу Рустамбеков родился около 1860 г.

29/17. Бейим-ханум Мешади Шир-Али-бек гызы Рустамбекова родилась около 1862 г.

30/17. Махбуб-ханум Мешади Шир Али-бек гызы Рустамбекова родилась в 1862 г.

Была замужем за Мамед-Гасан-беком Мухаммед-Гасан-бек оглу Эйвазханбековым. У них был один сын – *Фаррух-бек Эйвазханбеков*.

VII поколение от Рустам-бека

31/19. Мамед-бек Рустам-бек оглу Рустамбеков родился в 1904 г. в Шуше.

Мамед-бек Рустамбеков умер в 1980 г.

32/19. Сулейман-бек Рустам-бек оглу Рустамбеков родился в 1910 г. в Шуше.

Сулейман-бек Рустамбеков умер в 1980 г.

33/25. Гусейнали-бек Гасан-бек оглу Рустамбеков родился в 1878 г. в Шуше. Обучался Шушинском реальном училище, затем окончил Эриванскую учительскую семинарию. Дальнейшую свою жизнь посвятил педагогике и журналистике. 19 сентября 1895 г. открыл в Шуше двухклассную школу.

34/26. Ибрагим-бек Ханлар-бек оглу Рустамбеков родился в 1881 г. в Шуше.

В 1899 г. окончил Шушинское реальное училище.

Источники и литература

1. Государственный исторический архив Азербайджанской Республики (далее ГИА-АР). Ф. 10. Оп. 1. Д. 77.
2. ГИААР. Ф. 44. Оп. 1. Д. 590а.
3. ГИААР. Ф. 62. Оп. 1. Д. 59.
4. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (далее АКАК). Т. V. Тифлис, 1873.
5. АКАК. Т. VI. Ч. I. Тифлис, 1874.

6. АКАК. Т. VI. Ч. II. Тифлис, 1875.
7. *Ənvər Çingizoğlu. Rüstəmbəyovlar // "Soy" elmi-kütləvi dərgi. Bakı, 2009. № 9.*
8. *Арунова М.Р., Аишафян К.З. Государство Надир-шаха Афшара. Москва, 1958.*
9. *Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана: историко-этнографическое исследование. Баку, 1986.*
10. *Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (из военно-политической истории). Москва, 1969.*
11. *Исмаилов Э.Э. Азербайджанцы в конвое российских императоров (в печати).*
12. *Исмаилов Э.Э. Георгиевские кавалеры-азербайджанцы. Москва, 2005.*
- 12а. Кавказский календарь.
13. *Мирза Адигезаль-бек. Карабаг-наме. Баку, 1950.*
14. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м. Тифлис, 1866.
15. Список кавалерам российских императорских и царских орденов всех наименований за 1838. Ч. III. Санкт-Петербург, 1839.
16. *Фирудин Шушинский. Шуша. Баку, 1968.*

XÜLASƏ

Ə. ÇİNGİZOĞLU

RÜSTƏMBƏYOVLAR: GÜLMƏNHƏMMƏD BƏYİN TÖRƏMƏLƏRİ

***Açar sözlər:** Qarabağ, Kəbirilər, Cavanşirlər, Otuzikilər, 1-ci süvari-müsəlman alayı, 1828–1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsi.*

Məqalənin yazılmasında bir çox arxiv materiallarından istifadə etmişik. Bunların sırasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi toplanan sənəd və materiallar xüsusi yer tutur. Məqalənin azılmasında arxiv materialları ilə bərabər, müxtəlif illərdə çap olunmuş qaynaqlardan da istifadə olunmuşdur.

Rüstəmbəyovların həyatını hərtərəfli işıqlandırmaqdan ötrü dövrün digər mühüm mənbələrinin də tədqiqatə cəlb olunması olduqca vacibdir. Belə mənbələrdən biri olan Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının topladığı və Adolf Berjenin redaktorluğu ilə çap edilmiş sənədlər toplusunda bütün Cənubi Qafqaz, habelə Şimali Azərbaycan, o cümlədən Qarabağ xanlığının XIX əsr tarixi haqqında çox qiymətli məlumatlar var. Topulunun ikinci, üçüncü, beşinci, altıncı və yeddinci cildlərində

Qarabağ xanlığı ilə Rusiya arasında qarşılıqlı münasibətlər, Rüstəmbəyovların həyatı, 1805-ci ildə bağlanmış Kürəkçay müqaviləsi, müqavilənin hər iki tərəfdən yerinə yetirilmə vəziyyəti, xanlığın ləğv edilməsi və əyalətə çevrilməsi, Qarabağ əyalətinin 1822-ci ildən sonrakı rus idarəçiliyi dövründə vəziyyəti, əhalisi, təsərrüfatı və digər məsələlər haqqında çox zəngin materiallara rast gəlinir. Həmin materialların öyrənilməsi, Rüstəmbəyovlara aid məlumatları dəqiqləşdirməyə və tamamlamağa, həmçinin müqayisəli təhlil aparmağa imkan verir.

SUMMARY

E. CHINGIZOGLU

RUSTEMBEYOV'S: GULMEHEMMED BEY'S DESCENDANTS

Keywords: *Karabagh, the Kebirian's, the Cavanshir's, the Otuziki's, the 1st Muslim Cavalry Corps, Russo-Turkish War (1828–1829).*

For a comprehensive study of the lives of Rustembeyov's, several archival materials, as well as documents published in different periods of time were used. Among those are the documents and archival materials of the State History Archives of the Republic of Azerbaijan, Acts of the Caucasus Archaeography Commission (AKAK) and the Caucasus Calender. The 2nd, 3rd, 5th, 6th and 7th volumes of the AKAK and the Calender provide rich material on the relations between the Khanate of Karabagh and Russia; the Treaty of Kurekchay (1805), how both sides abided with the Treaty, and how the Khanate was dissolved and turned into a provincial state, and the state of affairs in Karabagh after the year 1822. A comparative study of the above documents allows to ascertain and complete the information on the Rustembeyov's.

ŞƏCƏRƏ SÖHBƏTLƏRİ / GENEALOGICAL STORIES / РОДОСЛОВНЫЕ СЮЖЕТЫ

Х.М. ДОНОГО

ИНЖЕНЕР ДАИДБЕКОВ

Ключевые слова: инженер, училище, строительство, дороги, мосты, ссылка, просвещение.

Судьба инженера Адиль-Гирея Даидбекова, представителя старой доброй интеллигенции и прекрасного специалиста, заслуживает внимания хотя бы потому, что всю свою непростую жизнь он нес добро обществу, все свои знания он расходовал на благо людей. Будучи несправедливо подвергнут репрессиям, он не озлобился, не поник духом, не замкнулся в себе, а продолжал работать, творить, приносить пользу людям. Причем все это делалось скромно. Именно скромность с его стороны, а также его потомков не позволяла нам узнать об этом замечательном человеке подробнее, хотя он этого, несомненно, заслуживает.

Адиль-Гирей Даидбеков родился 17 июля 1873 г. в Темир-Хан-Шуре, в семье потомственного узденя Дагестана (дворянин), гвардейского офицера Абдул-Кадыра (Кахира). Мать – Кормасова Хаписат, из потомственного рода почетнейших узденей Дагестана.

Отец был родом из кумыкского селения Большое (Нижнее) Казанище, состоял словесным переводчиком в канцелярии военного губернатора Дагестанской области. До недавнего времени, по сохранившимся семейным сведениям, самым ранним предком в роду Даидбековых считался Карагиши. Однако при изучении надмогильного камня одного из сыновей Даидбекова по имени Алмаксуд, похороненного в Казанище, стали известны имена еще нескольких предков. Арабская надпись на массивной стеле, украшенной глубокой резьбой с использованием растительного орнамента, гласит следующее: «Свершилась Божественная мудрость! Переселился покойный Алмаксуд, сын Абдул-Кахира, сына Дайитбека, сына Карагиши, сына Абава (Абу), сына Султанхана, сына Мирзы, сына ал-Гафир»¹.

¹ Перевод с арабского Шамиля Шихалиева.

Возникает вопрос, по поводу написания имени Абдул-Кадыра. Как видно, на камне, а также в некоторых исторических источниках его имя пишется как Абдул-Кахир, хотя в семье он всегда упоминался как Абдул-Кадыр. К тому же и в сохранившихся личных документах сам он писал свое имя как «Абдул-Кадыр».

Адил-Гирей Даидбеков
в студенческие годы

Отец был на хорошем счету у начальства. Об этом говорит хотя бы тот факт, что в 1877 г. после подавления крупного восстания в Дагестане он, заступившись за престарелого шейха Абдурахмана Сугури (отец казненного четвертого имама Дагестана Мухаммада-Хаджи из аварского селения Согратль), спас его от ссылки и поселил у себя в Казанище, обеспечив ему достойное проживание. Это был не простой шаг. Власти жестоко наказали участников восстания, главных действующих лиц казнили, множество семей были сосланы на каторгу. Заступничество Абдул-Кадыра могло навлечь на него неудовольствие властей, однако авторитет переводчика и офицера, его безукоризненная служба взяли верх.

Хаписат, жена Абдул-Кадыра (он был трижды женат), также заслуживает внимания. Она приходилась родной тетей Джелал-Эд-Дину Коркмасову (1877–1937), государственному и общественному деятелю России и Дагестана. Когда в августе 1859 г. через ее селение Кумторкала проезжал Шамиль с сопровождающим его конвоем, направляясь в Россию, весь джамаат села собрался на годекане, чтобы попрощаться с имамом. Благодаря своей ловкости 9-летняя девочка оказалась в первом ряду почти рядом с Шамилем, который обратил на нее внимание и спросил у окружающих, чья она дочь. Узнав, что Хаписат – дочь его бывшего храброго наиба Мустафы, Шамиль вздохнул и погладил ее по голове. Об этом случае Хаписат потом всегда с благоговением рассказывала.

От каждой жены у Абдул-Кадыра были дети, которым он дал хорошее образование и которые впоследствии стали высокообразованными и культурными людьми своего времени.

Не стал исключением и Адиль-Гирей. По окончании в 1892 г. полного курса учения в дополнительном классе Темир-Хан-Шуринского реального

училища Даидбеков «по выдержании поверочного испытания с 1 сентября 1893 года был принят в число студентов Императорского Технического Училища» (ныне Московский государственный технический университет им. Н.Э. Баумана). В то время здесь преподавали известные специалисты профессора И.И. Аристов, Я.Я. Никитинский, П.П. Петров, отец русской авиации И.Е. Жуковский и др.

После смерти отца в 1892 г. Даидбеков получил в наследство 70 десятин земли, которые оставались в пользовании его матери и малолетних сестер и братьев [1, л. 149–154об.]. Лишившись отца и не имея возможности жить на малую стипендию (15 рублей в месяц), Адиль-Гирей начал еще и работать. За время учебы Даидбеков прошел полный курс наук по химическому отделению и был «при отличном поведении [...] и, за оказанные отличные успехи, определением Учебного Комитета сего Училища, состоявшимся 3 мая 1899 года, удостоен звания инженер-технолога» [4].

После окончания училища приказом по Министерству путей сообщения от 15 ноября 1899 г. инженер Даидбеков определяется на службу в Кавказский округ путей сообщения начальником 3-й дистанции Дагестанского отделения [5, л. 1об.].

19 марта 1901 г. Высочайшим приказом по гражданскому ведомству Даидбеков утверждается в чине коллежского секретаря [5, л. 1об.]. А через месяц в жизни инженера происходит важное событие – он создает семью с Марьям Ханум Кугушевой (род. 1880), дочерью подполковника Гасан-Бека Кугушева, проживавшего в городе Карс. Неясно, каким образом состоялось знакомство Адиль-Гирея и Марьям, но в Карс за невестой поехала солидная делегация дагестанских родственников, о чем свидетельствуют сохранившиеся рассказы в семье и фотография, запечатлевшая радостное событие.

С октября 1901 г. Даидбеков назначается начальником 3-й дистанции Терского отделения [5, л. 2об.]. Молодые специалисты, окончившие Техническое училище, имели широкий профиль в работе. Еще в юные годы Адиль-Гиреем

Инженер
Адиль-Гирей Даидбеков

было принято решение посвятить свою жизнь строительству дорог в Дагестане. Однако его ранний период деятельности приходится на Северную Осетию, куда он был направлен на работу. С 1902 по 1905 г. Даидбеков работал по сооружению Военно-Осетинской и Военно-Сухумской дорог.

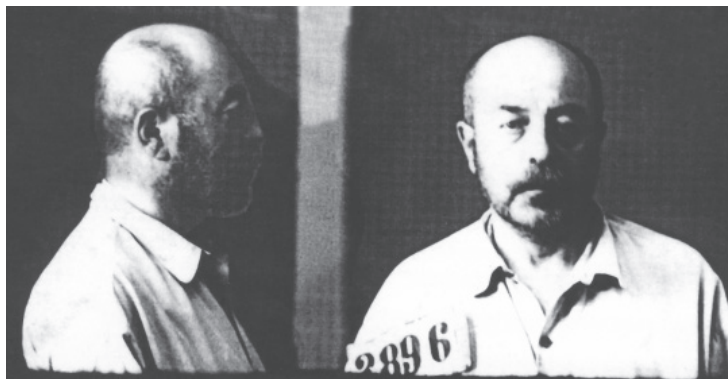
Адиль-Гирей Даидбеков со своей семьей

В 1905 г. инженер VIII класса, титулярный советник (27.09.1903), инженер-технолог Даидбеков принимает 1-ю дистанцию Дагестанского отделения округа.

В следующем году за выслугу лет он произведен в коллежские асессоры, а в 1910 г. Высочайшим приказом по гражданскому ведомству от 18 апреля Даидбеков награждается орденом Св. Станислава 3-й степени [6]. Через два года, также за успехи в работе, Даидбеков произведен в надворные советники и награжден орденом Св. Анны 3-й степени [5, л. 7об.].

Адиль-Гирей Даидбеков относился к той категории людей, которые постоянно привлекали к себе внимание. Всегда веселый, в отличной спортивной форме, он прекрасно ездил верхом, самостоятельно изучал историю и иностранные языки, увлекался фотографией и садоводством, пел и играл на кумузе. Его дом в Темир-Хан-Шуре притягивал к себе интеллигенцию, людей с самыми разными идейными убеждениями. «Признанный маслаатчик» – так охарактеризовал Адиль-Гирея Даидбекова современник полковник Магомед Джафаров [7, с. 114].

Еще одним качеством, характеризующим широкую натуру Даидбекова, можно назвать его страсть к образованию и просвещению. На рубеже веков в мусульманском мире было очень популярным общественно-политическое и интеллектуальное движение, получившее название джадидизм, в основе которого было распространение просвещения, развитие тюркских языков и литературы, использование достижений науки, введение в мусульманских школах нового метода обучения чтению, ряда светских предметов. В Дагестане одним из лидеров этого движения был Абусуфьян Акаев, инициатор создания национального книгоиздательства, автор многочисленных книг и статей, посвященных культуре, истории, литературе, языкам. В воспоминаниях он рассказывает о попытках создания книгопечатания в Дагестане: «В конце того года, при содействии ученого и уважаемого инженера Адиль-Гирея Даидбекова, мы вдвоем поехали в сторону Казани с целью изучения алфавита по новометодной системе (усулджадид) [...] Мы посетили там типографии и мысленно представляли себе об открытии типографий и у нас. В городке Каргалы, находящемся близ города Оренбурга, у преподавателя Абдуллаха мы изучали “усул-джадид”, а у известного ученого Фатых-эфенди Каримова изучали арифметику, геометрию и другие математические науки» [9, с. 134].

Фотография из следственного дела А.-Г. Даидбекова

Февральскую революцию Даидбеков встретил положительно и вслед за этим стал активным участником бурно происходящих событий. Он избирается председателем городского исполнительного комитета в Темир-Хан-Шуры, о создании которого телеграфирует в Петроград на имя председателя Временного исполнительного комитета Государственной думы Родзянко и министру-президенту князю Львову: «В городе Темир-Хан-Шуре сформирован

Марьям Даидбекова

11 марта в составе 18 человек городской ис-полнительный комитет. Горячо приветствуем новое правительство и клянемся всем проводить в жизнь все предначертания» [2, л. 7].

Будучи товарищем председателя Дагестанского временного исполкома (вместе с М. Дахадаевым), он посылает телеграмму во Владикавказ, где с 1 мая 1917 г. начал работать 1-й съезд горских народов Кавказа, в которой говорилось: «Дагестанский Временный Областной исполнительный Комитет приветствует первый горский съезд, который восстановит братство племен Северного Кавказа, кровью связанных многолетней борьбой за свою свободу, и желает ему плодотворной работы для объединения горцев Се-

верного Кавказа в одну тесную семью, чтобы вместе с русской демократией отстаивать свою свободу также настойчиво и упорно, как они отстаивали ее и раньше»» [3, л. 1].

Как участник 2-го съезда Объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана во Владикавказе в 1917 г., Даидбеков избирается членом ЦК, и некоторое время является министром транспорта демократического Горского правительства (до мая 1919 г.).

По сохранившейся копии телеграммы мы можем судить о деятельности Даидбекова в роли заместителя председателя Дагестанского исполкома, пытающегося облегчить ситуацию у мусульман Закавказья. В телеграмме, отправленной им 27 июня 1917 г. на имя министра-председателя (копии в комитет мусульманского совета, министру иностранных дел, председателю Совета солдатских и рабочих депутатов), говорится:

«Дагестанский исполнительный комитет уведомлен о назначении доктора Завриева¹, члена партии Дашнакцутюн, помощником генерал-комиссара областей Турции, занятых по праву войны. Ввиду справедливости необходимо назначение одного помощником генерал-комиссара мусульманина по указанию Центрального мусульманского комитета: в этих областях семьдесят процен-

¹ В 1917 заведующий иностранными делами партии Дашнакцутюн.

тов мусульман. Назначение Завриева, председателя самой крайней армянской партии, совершенно недопустимо, должно быть избрано более лояльное лицо. Уже теперь допущены возмутительные действия над мирным мусульманским населением этих областей в виде избиения беззащитных женщин и детей армянами, как результат провокационной агитации: население растет, передаваясь в другие области, грозя повсюду столкновениями массового характера. Единственный способ предотвратить подобное действие – разрешение вопроса на началах справедливости согласно проведенному нами ходатайству. Просим о скорейшем разрешении вопроса с уведомлением областного комитета. Зам. председателя Даидбеков» [2, л. 1].

В 1918 г. Даидбеков заведовал шоссейными и грунтовыми дорогами Дагестана.

Последующий период в истории Дагестана был переломным, представлявшим собой пестрый политический калейдоскоп: Дагестанский исполком и Горское правительство, диктатура Тарковского и Бичерахов, турки и правительство Халилова, англичане и деникинцы... Центром общественно-политических страстей являлась Темир-Хан-Шура, где проживал Даидбеков, представлявшая тогда своеобразную сцену, где происходили бурные события.

Новую советскую власть инженер Даидбеков встретил спокойно, отдав новым органам власти все свое хозяйство: скот, земли и пр. Как профессионал своего дела инженер был востребован. В 1920–1921 гг. он назначается заведующим отделом путей сообщения Дагестана, одновременно являясь членом Технического комитета при Дагестанском экономическом совещании (с декабря 1921 по 1 мая 1924 г.), заведующим промышленным управлением Дагестанского Союза хозяйственного отдела (хозяйственный отдел ДСНХ при СНК ДССР), организует курсы дорожных мастеров, комплектуя их из местного населения, сам проводит занятия. Вместе с видными инженерами Дагестана В. Эмировым, З. Темирхановым, А. Эфендиевым, М. Ахундовым и др. Даидбеков был одним из активнейших сторонников и помощников председателя СНК и ЭКОСО ДССР, начальника Главного штаба Трудового фронта Дж. Кормасова в осуществлении грандиозных мелиоративных и землеустроительных работ в Дагестане, строительстве знаменитого «КОРа» (1921–1923).

Поразительно, как много было сделано под руководством Даидбекова в горах Дагестана. Перебираем сохранившиеся пожелтевшие фотографии. Их немало и некоторые из них могли бы занять достойное место в экспозиции музея. На одной из них группа строителей вместе с Даидбековым на фоне только что сданного Касумкентского моста (1925–1926 гг.), на другой – Ми-

крахский мост. Далее – железный мост на дороге Ашильта-Гимры, часть проложенной Араканской дороги. На некоторых фотографиях запечатлены моменты взрывов при строительстве дорог. Первые мосты и дороги в горах Дагестана, построенные в советское время!

Прокладка дороги в Дагестане. На переднем плане А.-Г. Даидбеков

С 1925 по 1927 г. Даидбеков работает начальником Даготдела местного транспорта, затем назначается начальником дорожного коммунального отдела НКВД ДАССР, при этом работает при Дагестанском научно-исследовательском институте, являясь членом Совета обследования и изучения Дагестана, председателем Комитета государственных сооружений.

Даидбеков активно публиковался в издаваемом в 1920-е гг. журнале «Плановое хозяйство Дагестана», намечая основные задачи и перспективы развития дорожного строительства в автономной республике. Следует сказать, что опыта строительства дорог в тяжелых горных условиях в те годы в стране не было, и Даидбекову приходилось ориентироваться (в каждом случае) и использовать в работе природные особенности местности, преодолевать трудности при взрывных работах. Литературы по строительству горных дорог не было, и многие вопросы разрабатывались им впервые. На основе опыта строительства дорог в Дагестане Даидбековым была написана книга, которая, однако, по организационным причинам не была издана (рукопись сохранилась).

Еще в 1923 г. Даидбеков был послан Совнаркомом в Азербайджан и Грузию с целью приглашения специалистов, в которых чувствовался большой недостаток [1, л. 149–154об.]. К 1926–1927 гг. в Дагестане собралась группа национальной интеллигенции, приехавшая из Азербайджана и других республик. От умного, интеллигентного человека, каким был Даидбеков, конечно же, не могли укрыться отдельные перекосы в советской политике, такие как насильственное разоружение, что ущемляло национальное чувство горцев, усиление антирелигиозной деятельности, конфискация вакуфного имущества и др. В кругу коллег нередко делились наблюдениями и впечатлениями, возникали разговоры, осуждающие подобные действия.

Однако, как впоследствии вспоминал Даидбеков, «несмотря на наше некоторое недовольство отдельными правительственными действиями, мы никаких шагов к организационному оформлению деятельности этой группы нацинтеллигенции в смысле оформления ее политической платформы и нелегального противодействия Советской власти не предпринимали» [1, л. 149–154об.].

Тем не менее, если подобные разговоры велись, то о них стало известно органам.

1931 год стал для Даидбекова началом трудных испытаний. По необоснованному обвинению он был репрессирован и отправлен в ссылку в Новосибирск. Там работал на заводе горного оборудования «Сибмашстрой» – сначала как инженер-инспектор по дорожному и жилищному строительству, а затем как инженер по транспорту безрельсовых и рельсовых дорог.

После досрочного освобождения (1934 г.) за добросовестный труд Даидбеков, по понятным причинам, в Дагестан, где он столько положил своих сил и энергии на его восстановление, не вернулся. В то же время хотелось быть ближе к родным краям: инженер с семьей поселяется в Баку.

С марта 1934 г. он работает в Азглавстрое. По приглашению руководства Союза шоссейного дорожного строительства АзССР Даидбеков преподает «Дорожное дело» на курсах рабочих-стахановцев, для которых им была составлена программа, одобренная и утвержденная в Москве. После окончания войны Даидбеков работает инженером производственного отдела в Главном дорожном управлении при СНК АзССР. В 1946 г. он награждается медалью «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», удостоивается звания «Почетный дорожник». При всем этом не терялась связь с родственниками в Дагестане. До последних своих дней Адиль-Гирей материально поддерживал свою родную сестру Умуайбат с детьми, проживавшую в Махачкале, перечисляя ей часть своей зарплаты.

В 1946 г. Адиль-Гирей Даидбеков скончался в Баку, где и был похоронен. Через 17 лет скончалась и его супруга Марьям Ханум.

Могилы Даидбековых на бакинском кладбище

В 1992 г. дочь инженера Эльмира Даидбекова обратившись в Министерство безопасности Республики Дагестан с просьбой о выдачи справки о реабилитации отца получила такой ответ:

«Справка дана настоящая о том, что Даидбеков Адиль-Гирей Абдул-Кадирович, 1873 года рождения, уроженец гор. Буйнакск, ДАССР, был арестован 22 апреля 1931 года Особым отделом ПП ОГПУ СКК и ДАССР и на основании ст.ст. 15–58 п. 4 и 58 п. 11 УК РСФСР по обвинению в том, что входил в состав националистической контрреволюционной группировки, проводившей на протяжении ряда лет контрреволюционную работу, направленную к свержению Советской власти и установлению буржуазно-демократической республики. Постановлением особого совещания при Коллегии ОГПУ от 22 апреля 1932 года выслан через ПП ОГПУ в Западную Сибирь сроком на 3 года.

В соответствии с Указом ПВС СССР от 16 января 1989 года и заключением прокурора Дагестанской АССР от 11 сентября 1989 года Даидбеков А.А. – полностью реабилитирован. Начальник подразделения МБ РД Н.Ф. Артонкин» [8].

Все дети Адиль-Гирея Даидбекова и Марьям Кугушевой (Даидбековой) стали высокообразованными специалистами. Старшая дочь Зейнаб, окончившая медицинский факультет Московского государственного университета, несколько лет работала врачом в Дагестане, сын Фуад пошел по стопам отца, однако оба они совсем молодыми ушли в мир иной, так и не оставив потомства.

Младшая дочь Эльмира (1912–2007), окончив школу в Махачкале (1930), поступила на учебу в Азербайджанский индустриальный институт, который закончила в 1938 г. В 1934–1941 гг. работала по разведке нефтяных и газовых месторождений республики. В 1941 г. вместе с трестом «Азнефтеразведка» была командирована в Башкирию, а в 1943 г. вновь переведена в Баку. В 1943–1987 гг. в Баку возглавляла лабораторию в Нефтяном научно-исследовательском институте. В 1947 г. защитила кандидатскую, а в 1961 г. докторскую диссертацию. Являлась почетным нефтяником СССР, ветераном труда, имела правительственные награды. С 1987 г. она на пенсии, а в 1992 г. переехала в Дагестан, где, прожив несколько лет в кругу своих родственников, нашла последний приют, также, не оставив потомков.

Такова непростая и немного печальная судьба инженера Адиль-Гирея Даидбекова и его семьи, достойно перенесшего все тяготы сложного времени, в котором он проживал и оставившего о себе светлую память своей культурой, порядочностью, трудолюбием и благородством.

Источники и литература

1. Архив УФСБ по РД. Дело № 2/8280 Даидбекова Адиль-Гирея Абдулкадыровича.
2. РФ ИИАЭ ДНЦ РАН. Ф. 2. Оп. 1. Д. 157.
3. ЦГА РД. Ф. р-610. Оп. 1. Д. 4.
4. Диплом А.А. Даидбекова об окончании училища // Частное собрание.
5. Послужной список надворного советника инженера-технолога Адиль-Гирея Даидбекова за 1918 год // Частное собрание.
6. Кавказ. 24 апреля 1910 г. № 91.
7. Полковник Магомед Джафаров. Сборник материалов. Махачкала, 2005.
8. Частное собрание.
9. *Шихсаидов А.Р., Оразаев Г.М.-Р.* «Автобиография» Абусуфьяна Акаева / Рукописная печатная книга / Сборник статей. Сост. А.А. Исаев. Махачкала, 1991.

XÜLASƏ

H.M. DONOQO

MÜHƏNDİS DAİDBƏYOV

Açar sözlər: mühəndis, tikinti, yollar, körpülər, sürgün, müşavir.

Məqalədə Dağıstan kökənli, İmperator Texniki Məktəbinin məzununu, mühəndis-texnoloq Adil Girey Daidbəyovun mürəkkəb taleyi təsvir edilir, onun ictimai-siyasi və əmək fəaliyyətinin müxtəlif yönələri açıqlanır. Yazının hazırlanmasında bir çoxu ilk dəfə işiq üzə görün dövlət arxivləri sənədlərindən və özəl ailə arxivləri bəlgələrindən yararlanılıb.

SUMMARY

H.M. DONOGO

ENGINEER DAIDBEYOV

Keywords: engineer, construction, roads, bridges, refugee, consultant.

The article describes the complex destiny of an engineer of Daghestani origin, Adil Girey Daidbeyov, graduate of the Royal Technical School; and gives an account of his social, political and professional activities. The author of the article refers to government archives as well as the private archives of the family, most of which are disclosed for the first time.

SELİM REFİK REFİOĞLU VE SOYU ÜZERİNE

Anahtar kelimeler: Refioğulları ailesi, Selim Refik Refioğlu, Hacı Mehmet Hüeyin Refiyev, Meşedi Ali Refiyev, İslam Refioğlu, Musa Refiyev, Rizayevler ailesi, Abuzer Bey Rizayev, Hasmehammedovlar ailesi.

Çarlık yönetiminde yaşayan Türk uruglarından çok sayıda Türk muhtelif sebeplerle Türkiye'ye gelmiştir. Eğitimlerini tamamlayanların ekseriyeti Osmanlı devleti hizmetine girmişler veya ticaret yaparak Türkiye'de kalmışlardır. Mecburi göçleri ile Çarlığın dini ve kültürel eritme siyasetine karşı İdil Ural'dan İran'a kadar geniş topraklarda yaşayan Türkler ferdi veya kabileler halinde Türkiye'ye geldiler. İstanbul'da bilhassa Bayezit semtinde kağıt ve kitapçılık piyasasına hakim ve acem olarak nitelendirilenler aslında Azerbaycan'ın kuzey ve güney kesiminden gelenlerdir. Komünizmle Türkiye'ye göç dalgası hızlanmış, Azerbaycan Milli Hükümeti mensupları ile çok sayıda sivil yurtlarını terk etmişlerdir. Göçlerin bir kısmı Hazar üzerinden İran'a ve oradan Türkiye'ye yapılmıştır. Ordu zabitleri Türkiye'ye geldiklerinde İstiklal Savaşı bütün hızıyla devam ediyordu. Bunların hemen hemen tamamı orduya kabul edilmiş, içlerinden generalliğe yükselenler olmuştur [36].

Türkiye'de çalışan ve ömrünü burada tamamlamakla birlikte pek az tanınan Azerbaycanlı öğretmen ve edebiyat araştırmacısı Genceli Selim Refik Refioğlu'nun ailesinin meşhur Refioğulları ile akrabalık bağı bulunmaktadır. Üzerinde pek durulmayan ailesinin tarihini Azerbaycan'da yaşayan akrabalarının yardımlarıyla ortaya koymaya çalıştık.

AİLE REİSİ HACI MEHMET HÜSEYİN REFİYEV

Selim Beyin dedesi Hacı Mehmet Hüseyin Alırıza oğlu Refiyev (1846–1920) Gence'de doğmuştur. İlk tahsilini Gence'nin 'Şah Abbas' mescitindeki medresede yapmış, Arapça, Farsça ve Rusçayı mükemmel bir şekilde öğrenmiştir. Azerbaycan edebiyatına, Nizami ve Fuzuli'nin eserlerine vakıftı. Şehirde en fazla kitap ve elyazmasının bulunduğu bir kütüphanesi vardı. Azerbaycan maarifine büyük yardımlarda bulunan bir hayırsever olarak tanınmıştır. Evine ilim adamları ve edebiyatçılar devam ediyordu. Şaire Hurşid Banu Natavan evine misafir olmuştur.

Gence şehrinin az sayıdaki ticaret ve sanayicilerindendir. Şehirde birinci derece tacir rütbesi almış tek şahıstır. Halı ve kumaş ticareti yapmış, İran, Türkiye, Rusya ve Fransa ile ilişkili olmuştur. Güzel sanatlardan anlar, halılarını milli sannattan ilham alarak hazırladığı desenlerle dokuturdu. Geçen yüzyılın başlarında Paris'teki Dünya Sergisi'nde sergilediği halılar 'Grand Prix' mükafatı ve madalya almışlardır.

1894 yılında Gence'nin eşrafı olarak maarife yapılacak yardımlara öncülük gayesiyle Cevad Han'ın ahfadından Ziyadhan Ali Ağa ile birlikte milli bir mektep açmaya karar vermişlerdir. Müstebit Çar yönetiminin milli şuurun gelişmesine yardımcı olacak her türlü okulun açılmasına mani olacağını bildiklerinden bu yeni irfan yuvasına '*Mekteb-i Ruhani*' adını vermeyi uygun görmüşlerdi. İdaresi altındaki milletlere baskı yapan Çar yönetimi milli duyguların uyanmasından korkarak, sadece dini amaçlı çalışmalara müsaade ediyordu. Azerbaycan'da dini hayatın rehberleri olan ahundlar toplumda her türlü yeniliğin yayılmasına mani oluyorlardı, toplumun eğitimi ile ilgili hizmetlere nezaret ediyorlardı. İsmail Gaspıralı'nın rehberliğinde Rusya Müslümanlarını aydınlatmak üzere yaygınlaştırılmasına çalışılan cedit okulları Azerbaycan'da diğer Türk bölgelerine göre yıllar sonra kurulma ve yayılma imkanı bulmuştur.

Okul için uygun bir bina bulunarak, ders yılı başında faaliyete geçirmek maksadıyla sıkı bir çalışma yapılmıştır. Hacı Mehmet Hüseyin Refiyev, 1900'de Paris sergisine giderken İstanbul'a uğramış, Mehmet Bey isiminde bir muallimi mütercim olarak yanına almış ve Gence'ye birlikte dönmeyi kararlaştırmışlardır. Çarlık yönetiminin engellemesini önlemek üzere İran pasaportu alan MehmetBey, Gence'de çalışmaya başlamıştır.

H.M.H.Refiyev daha sonra öğretmen, gazeteci ve edebiyatçı olarak ünlenen Abdullah Sur'u (Gence, 23.7.1883 – Gence, 8.5.1912) kendi hesabına İstanbul'a tahsile göndermiş, döndüğünde aynı okulda öğretmenlik yapmasını sağlamıştır [19]. Sur'n hitabeti oldukça kuvvetli idi. Genç yaşta vefat ettiğinden Azerbaycan'a yeterince hizmet edememişti. Okulun öğrenci mevcudunun artması üzerine Aktaş kazasından Yusuf efendi, 1904'te İstanbul'dan Hayrettin ve Akif bey isimli iki öğretmen daha istihdam edilmiştir. Okulun orta kısmında uygulanacak bir program hazırlanmıştır. Sonraki yıllarda öğretmen sıkıntısı çekilmesi üzerine Mekteb-i Ruhani mezunları şehirlerde ve köylerde ilkokullarda görev yapmışlardır. Bu okuldan yetişenler memleket ve millet sevgisiyle eğitildikleri için 1917 Çarlık yönetiminin yıkılmasından sonra kurulan milli teşkilatlarda görev almışlardır.

H.M.H.Refiyev şehir eşrafından, hayırsever olarak Nizami'nin mezarının yeniden yapımına iştirak etmiştir. Hayırseverliği ve maarif hizmetlerinden dolayı Çar idaresince madalya ile ödüllendirmiştir. Gence'nin askeri valisi A.Kalaçov

30.6.1906 tarihli fermanıyla onu, oğulları Meşedi Ali ve Abbas Refiyev'i Gence Müslüman Hayriyye Cemiyeti'ne ömür boyu fahri aza tayin etmiştir.

O, medeni ve teknik sahada yeniliklere açık olmuş, Petersburg'tan fotoğrafçı A.Skorikov'u XX. yy başlarında Gence'de Attarlar Caddesinde bulunan evinde ilk fotoğraf stüdyosunu açması için davet etmiştir. Bu sanatkarın çektiği resimlerin basıldığı kartların arkasında '*A.Skorikov'un resmi. Yelisavetpol, Yelisavetinskaya Caddesinde Refiyev'in Evi*' açıklaması bulunuyordu. Sahibi olduğu binanın yanında 1909'da 'Londra' isimli bir otelin açıldığı gazetede haber olarak çıkmıştır [17].

H.M.H.Refiyev Azerbaycan'da Ermeni terörüne karşı kurulan ilk milli siyasi parti, Difai Partisi'nin Gence teşkilatının üyesiydi [7].

REFİYEVLER AİLESİ

H.M.H.Refiyev'in 6 oğlu ve 5 kızı vardı. Dindar bir kişi olarak İslamın kutsal şehirleri Mekke ve Medine'yi ziyaret etmişti. Kardeşi Tutu hanım ve oğlu Ali Horasan'ı ziyaret ederek Meşedi adını almışlardı. Birinci eşi Hayrünisa hanım Hacıbala kızı Refiyeva'dan (kızlık soyadı Hasmemmedova) 5 evladı olmuştur: Meşedi Ali, Musa, Abbas, Muhtar ve kızı Bilgeyis hanım. İlk eşi genç yaşta 1896'da vefat etmiştir. Abbas Refiyev 1887'de doğmuş, ilk tahsilini Gence'deki Şah Abbas mes-cidindeki medresede yapmıştır. Sonra Gence klasik gimnazyumunu bitirmiş, babası gibi itcaretle uğraşmıştır. Kısa sürede halıcılık üzerinde uzmanlaşmış, usta bir modelci olmuştur. Babası ve kardeşleri ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması çalışmalarına katılmış, 1920'deki Gence isyanında kurşuna dizilmiştir. Eşi Almas hanım ona sadık kalarak evlenmemiştir.

Muhtar isimli oğlu hakkında bilgi sahibi olunamamıştır. Gence'de gimnaz-yumda okurken iyi resim yaptığı bilinmektedir.

Büyük kızı Bilgeyis hanım (1884 – 1948) ilk tahsilini özel hocalardan yapmıştır. Halasının oğlu Abuzer bey İrzayev ile evlenmiştir.

H.M.H.Refiyev 1899 yılında ikinci evliliğini Abuzer bey İrzayev'in büyük kardeşi Sitare hanım Aliasker kızı İrzayeva (? – 1910) ile yapmış ve 5 evladı olmuştur: Hanım, Hamide, Yusuf, Mirza (1907 – ?), Şefika (1909 – 1912).

Hanım Refiyeva (1900 – 1973) Bakü'da Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in Bakü Aleksandra Kız Mektebi'nde okumuştur. Ev hanımı olarak 3 kızı, 1 oğlu olmuştur. Eşi İskender bey Refioğlu Gence'nin Borsunlu köyündendir. O, tanınmış Azerbaycanlı edebiyat alimi, şair, Prof. Mikail Hasan oğlu Refili'nin (1905 – 1980) amcasıdır. İskender bey, çok yönlü bir münevver idi. Gence'de otomobil kullanan ilk Azerbaycan Türküdüdür. İktisadi ve teknik bilgisi yüksekti. Yaşlılık döneminde güzel peyzaj resimleri yapmıştır. Büyük kızı Leyla hanım Refioğlu (1917 – 1998) Toplu Konut ida-

resinde inşaat mühendisi olarak çalışmıştır. Ortanca kızı Melahat hanım Hamzayeva (1920 – 1999) uzun yıllar Azerbaycan Gıda Sanayi Bakanlığı'nda çalışmış, bakan yardımcılığına kadar yükselmiştir. Bakü Çay Fabrikası'nın müdürü olmuştur. Küçük kızı Rana hanım Elizade 1923'te Bakü'da doğmuş, Moskova İletişim Enstitüsü'nü bitirmiştir. Bakü'da İletişim Teknikumu'nda müdürlük ve öğretim üyeliği yapmıştır. Oğlu Rifat Elizade (1922 – 1978) Azerbaycan Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesini bitirmiştir. II. Dünya Savaşı'na katılmıştır. Uzun yıllar Azerbaycan Devlet Resim Galerisi müdürlüğü yapmıştır.

H.M.H.Refiyev'in kızı Hamide Refiyeva (1903 – 1973) Bakü'da Tağıyev'in Kız Mektebi'ni bitirmiştir. Biyoloji yüksek tahsil yapmış, kısa bir süre öğretmen olarak çalışmıştır. Eşi İskender Mahmut oğlu Veliyev 15.4.1896'da Bakü'da doğmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti İtalya'ya tahsile göndermiştir. 1923 yılında yüksek tahsilini tamamlamış, ömrünün sonuna kadar Azerbaycan Elmi-Tetkikat Pamukçuluk Enstitüsü'nde çalışmıştır. İlimler namzedi payesini almış ve Sovyet döneminde pamuk ıslahı ve yeni cinslerinin üretilmesi çalışmaları ile döneminin en yüksek devlet mükafatı olan 1. dereceli Stalin mükafatını almıştır. Azerbaycan parlamentosuna milletvekili seçilmiş, madalyalarla ödüllendirilmiştir. 11 Mayıs 1974'te vefat etmiştir.

H.M.H.Refiyev'in küçük oğlu Yusuf Refiyev (1905 – 1974)'in çocukluğu ve gençliği güç şartlarda geçmiştir. Küçük yaşta anne ve babasını kaybetmiştir. 1920'de Gence isyanından sonra kardeşleri Türkiye'ye muhaceret etmişlerdir. Ailede tek kalmasına rağmen tahsilini sürdürmüştür. 1922'de iki aylık öğretmenlik kursunu bitirmiş, Gence'de 2. Numaralı mektepte göreve başlamış, 1965 yılına kadar mesleğe devam etmiştir. Azerbaycan Politeknik Enstitüsü'ndeki yüksek tahsilini aile fertlerinin Türkiye'ye kaçmış olmalarından dolayı 4. sınıfta bırakmıştır. 1934'de Muallimler Enstitüsü'ne girmiş, 1938'de mezun olmuştur. 1934–1942 arası Bakü'da 46. Numaralı mektepte öğretmenlik yapmış, II. Dünya Savaşı'nda askere alınmış, yaralanmıştır. 1946–1951 arasında Bakü'da 133. Numaralı mektepte Eğitim Bölüm müdürü görevi yapmıştır. 1951'de yeni kurulan Özel Harp Mektebi'nde Eğitim Bölüm müdürü tayin edilmiştir. Bu okulda ülkenin ihtiyacı olan subaylar yetiştiriliyordu. 1953'te okul kapatılınca Bakü'da 189. Numaralı mektepte Matematik öğretmenliği ve Eğitim Bölüm müdürlüğü yapmıştır. 1963'te 'Azerbaycan'ın Emektar Muallimi' ünvanı almış, 1965'de emekli olmuştur. Eşi Fatma Alieşref kızı Samedova, Üzeyir Hacıbeyli'nin öğrencisi olmuş, Gence ve Bakü'da musiki okullarını kurarak müdürlüğünü yapmıştır. İki oğlundan Tevfik Refiyev, mühendislik tahsili yapmış olup Azerbaycan Milli Savunma Sanayii Bakan yardımcısıdır.

H.M.H.Refiyev'in ikinci eşi Sitare hanımdan 1907'de doğan Mirza isimli oğlu hakkında bilgi bulunmamaktadır. Küçük kızı Şefika 1909'da doğmuş, 3 yaşında

hastalanarak ölmüştür. Sitare hanım 1910 yılında ölmüş, H.M.H.Refiyev 1912'de yeniden evlenmiştir. Büyükhanım Hacıyeva (? – 1942) ile evliliğinden 1913'te Feride isimli bir kızı doğmuştur. Feride hanım mektepte okurken akrabası Nigar Refibeyli ile dost olmuştur. Stalin'in zulmünden kendisini kurtaramamış, kardeşlerinin yurtdışına kaçmaları bahane edilerek ailesi ile birlikte 1949'da Sibirya'ya sürgün edilmiştir. Sibirya'da 1957'de döndükten sonra hastalanmış, 1965'te vefat etmiştir. Zemfira isimli kızı Sibirya'da güçlkle Enstitüye girmiş, Azerbaycan'a döndükten sonra eğitimine devam ederek Pedagoji Enstitüsü'nün Fizik-Matematik bölümünden mezun olmuştur.

RIZAYEVLER AİLESİ

Aliasker bey Abuzer bey oğlu Rızayev (İrzayev) Gence'nin tanınmış şahsiyetlerindedir. Balahanım Hacıbala kızı Hasmemmedova ile evliliğinden Sitare, Seriyev ve Abuzer isimli üç çocuğu olmuştur. A.B.Rızayev bacanağı H.M.H.Refiyev'in ailesinin çok yakını idi. Aliasker bey genç yaşta 1878'de vefat ettiğinde eşi ve üç çocuğunun bakımını kardeşi Mehdi bey üstlenmiş ve geleneğe uygun olarak Balahanım ile evlenmiştir.

Selim Refik Refioğlu'nun dayısı Abuzer bey Aliasker bey oğlu Rızayev 20.8.1876 tarihinde Gence'de doğmuştur. Tiflis Gimnazyumundan sonra Moskova'da Yüksek Teknik Okulu'na girmiş, 1899'da mezun olmuştur. Bu okulu bitiren ilk Azerbaycan Türküdür. Bakü'da Bibi-Heybet petrol kuyularında mühendis ve müdür olarak çalışmıştır. Bakü'nün en tanınmış petrolcüsü olmuştur. Bu sahada yerli uzmanlar yetiştirmiştir. 1909'da petrol piyasası buhranı üzerine ailesi ile Gence'ye dönmüş, belediye reisi yardımcılığına seçilmiştir. Şehrin içme suyu ihtiyacını karşılamak üzere artizyen kuyuları kazdırmıştır. 1917 ihtilalinden sonra Gence Vilayeti İcra Komitesi üyesi olmuştur. 1918 yılında Azerbaycan parlamentosuna millet vekili seçilmiştir. Tarafsız olarak 1919 Kasım ayına kadar çalışmıştır. Sovyet döneminde 28.8.1920'de kurşuna dizilmiştir.

Abuzer bey Rızayev'in, halasının kızı Bilgeyis hanım H.M.H. kızı Refiyeva (1884 – 1948) ile evliliğinden iki oğlu, bir kızı olmuştur. Samet (1906), Aliasker (1907) Alman mürebiyye nezaretinde yetişmişlerdi. Babalarının öldürülmesi üzerine İran'a gitmiş, dayıları Musa Refiyev'in yardımıyla Türkiye'ye geçmiş, dayıları Meşedi Ali ve oğulları ile görüşmüşlerdir. Türk hükümetinin bursu ile Almanya'da okumuşlar, dönüşte İran'da yaşamışlardır.

Abuzer beyin kızı Züleyha hanım (1915 – 1996) orta tahsilinden sonra Moskova'da matbaacılık yüksek tahsili yapmıştır. Bakü'ya dönünce Tıp Enstitüsü'nde okuyarak hekim olmuştur. Üç çocuğu olmuştur: Fikret (1939 – 2001), Seyyah

(1941 – 2009) ve kızı Beşaret (d. 1947). Fikret elektronik uzmanı, Seyyah inşaat mühendisi, Beşaret ise musikişinastır.

Abuzer beyin kardeşi Seriyeye Aliasker kızı Rızayeva 1909'da Abbas Hüsey-nov ile evlenmiştir. Bir müddet Tiflis'te yaşadktan sonra Gence'ye göçmüştür. Oğulları İsmail Hüseyinov (1910 – 1969) Azerbaycan'ın ilk tarih ilimleri doktoru-dur. İlimler Akademisi üyesi seçilmiş, Akademik ünvanı almış, Akademinin Sos-yal Bilimler Bölümünün ilmi sekreteri olmuştur. Üç ciltlik 'Azerbaycan Tarihi'nin müelliflerindendir. Aynı zamanda şairdir. Piyano ve tar çalar, mugamları bilirdi.

Selim Refik Refioğlu'nun annesi Hatice hanım (1882 – 1943) Rızayevler ai-lesinin en küçüğüdür.

HASMEHEMMEDOVLAR AİLESİ

S.R.Refioğlu'nun ana ve baba tarafından nineleri Balahanım Hacıbala kızı ve Hayrün-nisa hanım Hacıbala kızı Gence'nin tanınmış Hasmehammedovlar soyun-dandır. Onların büyük kardeşi hukukçu Aliekber bey Hacıbala bey oğlu Hasme-hammedov Azerbaycan Cumhuriyetinin tanınmış siyasetçilerindendir. Cumhuriyet döneminde Gence Belediye Başkanı olmuştur. Onun küçük kardeşi Halil Hasme-hammedov Azerbaycan Cumhuriyetinin önde gelen yöneticilerindendir. Dahiliye ve Adliye Nazırlığı yapmıştır.

SELİM REFİK REFİOĞLU'NUN BABASI MEŞEDİ ALİ REFİOĞLU

Meşedi Ali bey, 1.7.1882'de Gence'de doğmuştur. Doğum tarihi '*Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopediyası*'na göre 1886'dır. Genceli Refibeyliler ailesi hakkında tafsilatlı bir eser yazan R.Hüseyinov, Ali Refioğlu'nun 1886–1948 tarihle-ri arasında yaşadığını kaydetmiştir [17, sah. 175]. Bu tarihler Türkiye Cumhuriyeti kütük kayıtlarına göre 1.7.1882–7.9.1948 olmalıdır. Biz kendi beyanına ve elindeki resmi vesikalara göre düzenlenen, Türkiye'ye iltica edip vatandaşlık hakkını ka-zanınca Türkiye nüfusuna kaydedildiği Kars ili Sarıkamış kazası Nüfus Müdürlü-ğü'ndeki resmi kayıtları dikkate aldık.

Meşedi Ali bey, ilk öğrenimini Gence'deki Şah Abbas mescidindeki medrese-de yapmıştır. Sonra Gence'deki klasik liseyi bitirmiş ve ticaretle meşgul olmuştur. 1905–1906'da meydana gelen Ermeni-Müslüman mücadelesinden sonra 1906 son-baharında kurulan Dıfai Partisi'nin Gence Komitesi'nde görev almıştır [11]. Dıfai Partisi'nin kurucuları siyasi amaçlarını ve görevlerini topluma başarılı bir şekilde anlatabilmek için kitlelerin milli şuurunun geliştirilmesinin gerekliliğini anlamış-lardı. Bunun sağlanabilmesi için yaygın ve etkili bir maarif hizmetine giriştiler. Bu

iş için Gence’de bulunan Müslüman Hayriyye Cemiyeti üyelerini görevlendirdiler. Meşedi Ali Bey, 1910 yılındaki seçimlerde Neşr-i Maarif Cemiyeti’nin Gence Şubesi idare heyetine seçildi [21]. Zaten Difai Partisi’nin karargahı, Cemiyeti Hayriyye ve Neşr-i Maarif cemiyetlerinin merkezlerinin bulunduğu binada yerleşmişti [32].

Meşedi Ali bey babası gibi, 1909–1913 yılları arasında Gence Şehir Meclisi üyeliği görevinde bulunmuştur.

Siyasete 1917’den sonra Türk Adem-i Merkeziyet Partisi’nin saflarında devam etmiş, bu partinin Müsavat Partisi ile birleşmesiyle yeni partinin faal üyesi olmuştur. Müsavat Partisi’nin Gence teşkilatı başkanlığı yapmıştır [7, säh. 300].

2–11 Aralık 1919 tarihleri arasında Bakû’da toplanan Müsavat Partisi’nin II. Kurultayı’nın Başkanlık Divanı’na seçilmiştir [25]. Azerbaycan Cumhuriyetinin Gence’deki Devlet Bankası’nın başkanlığını yapmıştır.

M.A.Refiöglu, 1899 yılında halasının kızı Hatice hanımla evlenmiştir. Mehmet, Hüseyin, Selim Refik, İslam isimli 4 oğlu, Valide, Cemile, Şefika isimli 3 kızı olmuştur. 1909 yılında Gence’de çekilmiş toplu aile resminde, 1918’de şehit edilen Gence klasik gimnazyumunu öğrencisi büyük kardeşi Mehmet, kardeşi Hüseyin, Valide ve Cemile isimli iki kız kardeşi görünmektedir. 1902 doğumlu Hüseyin, babasının Türkiye’ye kaçması üzerine Sibiry’a sürgün edilmiştir. Sibiry’a da soğuk iklim şartları, iyi beslenememekten dolayı verem olmuş ve sürgünden döndüğü memleketinde 1939’da vefat etmiştir.

Selim Refik Refiöglu’nun büyük ablası Valide Quluyeva 1903’te Gence’de doğmuştur. Pedagoji Enstitüsü’nün Azerbaycan Dili ve Edebiyatı Fakültesi’ni bitirmiştir. Uzun yıllar Bakû’da 6. Numaralı mektepte öğretmenlik yapmıştır. 1984’te Bakû’da vefat etmiştir. Kızı Münire hanım (1922 – 2010) Devlet Tıp Enstitüsü’nü bitirmiş, çocuk doktoru olmuştur. Münire hanımın Dilara ve İrade Vahidova isimli iki kızı vardır.

Kız kardeşi Cemile hanım 1907 yılında Gence’de doğmuş, 1977’de Bakû’da vefat etmiştir. Cemile hanım Üniversitede matematik tahsili yapmış ve öğretmen olmuştur. Evlendiği Eyyüb Qocayev Milli Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde zabıtlık yapmış, 1920’de komünist yönetim kurulduğunda görevine devam etmiştir. Eski hizmetlerinden dolayı Stalin döneminde 1937’de tutuklanmış, göstermelik bir muhakemeden sonra pek çok vatansever gibi kurşuna dizilmiştir. Oğlu Halil Qocayev (1928 – 1996) Tıp tahsili yapmış ve hekim olarak çalışmıştır. 1948’de Cemile hanım ve oğlu Halil akrabalarının rejim düşmanı ilan edilmesinden dolayı Sibiry’a’nın Tomsk vilayetine sürgün edilmişlerdir. Bu sürgünün dikkat çeken bir yönü Cemile hanımın Gence şehrinden, Devlet Tıp Enstitüsü’nde öğrencisi bulunan oğlunun Bakû’dan sürgüne gönderilmeleridir; ana-oğul Sibiry’a’da buluşmuş,

1956'da Azerbaycan'a dönmüşlerdir. Cemile hanım dönüşünde rahatsızlığı sebebiyle vefat etmiştir.

Meşedi Ali Refioğlu'nun üçüncü kızı Şefika Refili (1915 – 1996) mimardı. Eşi Selim Vahidov Azerbaycanın emektar mimarı ünvanı almıştır. O bir süre Bakü şehrinin baş mimarı yardımcılığı yapmıştır. Şevket isimli kızları, İsmet isimli oğulları vardır. S.R.Refioğlu, Sovyetlerin dağılmasından önce Azerbaycan'daki akrabaları ile haberleşmeye başlamıştır. Türkiye'ye gelebilmeleri için gerekli davetiyeyi göndermiş, kardeşi Şefika hanım 1969'da İstanbul'a gelmiştir. Ankara'da yaşayan kardeşi İslam Refioğlu'nun da onun gelişinden haberdar olmasıyla aile fertleri İstanbul'da bir araya gelmişlerdir. 1970 veya 1971 yılında Valide hanım İslam Refioğlu'nun daveti üzerine Ankara'ya gelmiş ve bir süre misafir olmuştur. Şefika hanım ikinci defa İslam Refioğlu'nun daveti üzerine kızı ile birlikte demiryolu ile doğrudan Ankara'ya gelmiş ve uzun süre misafir kalmıştır¹.

ŞAMHOR HADİSESİ

Tarihe *Şamhor hadisesi* olarak geçen milli savaşta Gence'den bir çok aile gibi Refiyevler de şehit vermişlerdir. Meşedi Ali Refioğlu'nun oğlu Mehmet bu mücadelede hayatını kaybetmiştir. Çarlığın yıkılıp Kafkasya'da bağımsız devletlerin kurulmasına kadar geçen ara dönemde iş başında bulunan Zagafkasya Komiserliği, Kafkas Cephesi'nden Rusya'ya dönmekte olan askeri birliklerin Gürcistan ve Azerbaycan topraklarından geçişlerine silahlarını bırakmak şartıyla izin vermişti. Askeri birliklerin Şamhor yakınlarında silahlarını bırakmaları hususundaki bu karar milletlerarası şura tarafından da beğenilmiş ve uygulamaya geçilmesi için Tiflis'ten 100 askerlik zırhlı bir tren gönderilmişti. Bu birliklerin 9–10 Ocak 1918 tarihlerinde Şamhor kasabası yakınlarında Azerbaycan temsilcilerine silahlarını vermeleri kararlaştırıldı. Silahların bırakılması ve toplanması uygulamasına iştirak eden Gence Müslüman Milli Komitesi bunu münasip bir yolla hayata geçirmeye çalıştı. Anlaşmanın uygulanması için temsilciler seçilmişti. Silahları gönüllü verdikleri takdirde askerlerin erzak ve zaruri ihtiyaçları temin edilecekti.

Gürcistan ve Azerbaycan'dan geçerek kuzeye giden birliklerde çok sayıda Ermeni asker bulunuyordu. Onların tahriki ile Ruslar silahları Bakü'da S.Şaumyan'ın komuta ettiği Bolşevik-Taşnak kuvvetlerine vermek istiyorlardı. 1915 yılında Rusya Ermenilerinden müteşekkil 7 destenin, 6'sı muharip, kalan ise talim destesi idi. Her destede 1000–1200 asker bulunuyordu. Bu destelerde Türkiye'de yaşayan Ermenilerle birlikte Rusya'da ve batı Azerbaycan'da yaşayan Ermeniler toplanmıştı.

¹ Bu ziyaretler ile ilgili bilgileri sayın Lale Refioğlu'nun yardımcılarıyla tafsilatlı olarak kaydettim.

Bu desteler Türkiye arazisindeki dövüşlerde zalimce Türk köylerini tahrip etmişlerdi. 1916'da bu destelerden 6 Ermeni alayı teşkil edilmişti. Kötü şöhretli bu birlikler Şamhor'dan geçerken silahlarını vermek istemediler. 9 Ocak günü sabah saat 10'da Şamhor'dan iki km. uzaklıkta Şemkir çayının sağ kıyısında duran zırhlı trene askeri birlikler gelmeye başladılar. Onlardan alınan silahlar zırhlı trene yüklendi. Dördüncü katardakiler silahlarını teslim ettiğinde Ermeniler tahriklerini sürdürerek silahların teslim edilmemesini, Müslümanları kırmak için birliklerin ateş etmelerini istediler. Toplar ateşi sonucu sessizce bekleyen zırhlı trenin baş tarafı isabet alarak kumandan Abxazava, iki subay, bir asker ve bir mülki Azerbaycanlı telef oldular. Topların ateşlenmesi üzerine diğer sekiz katar yolun her iki tarafındaki ahaliye ateş açtılar. Yerli halk ateşe karşılık verdi. 3 gün süren mücadeleyi durdurabilmek için zırhlı trenin topları ateşlendi, askeri birliklerin silahlarını teslim almak üzere görevli polkovnik Süleyman bey Efendiyev'in kumanda ettiği 5. Gence Nişancı Alayı ve Tatar süvari alayı da savaşa katıldı. Ateşe karşılık veremeyen katarlardaki askerlerin silahlarını teslim etmeye başlaması üzerine dövüş durduruldu. Bu birliklerden 20 top, 70 makinalı ve 15000 tüfek, çok miktarda askeri malzeme alındı. Bu silah ve malzemelerden yeni kurulan Azerbaycan Milli Ordusunun donatılmasında istifade edilmiştir.

Her iki taraftan 2000 kişi öldü. İdareciler ve genç vatanperver Gencililer ölmüştü. Ölenler arasında Meşedi Ali Refioğlu'nun gimnazyumun 10. sınıfında okuyan büyük oğlu Mehmet'te vardı [20]. Hayatlarını kaybeden şehit lise talebelerine muazzam bir cenaze merasimi yapılmıştır. Cenaze merasiminin düzenlenmesini Gence Müslüman Milli Komitesi üstlenmiştir. Nesip bey Yusufbeyli şehitlerin mezarlarının başında halka hitaben çok tesirli ve hazin bir konuşma yapmıştır. Merasime Müslüman Milli Komitesi'nin üyeleri Hacı Mehmed Hüseyin Refiyev, Hasan bey Ağayev katılmışlardır [6, 9, 34, 45].

GENCE İSYANI

Gence isyanı Azerbaycan'ın istiklal mücadelesinin tarihinde en şerefli sayfalardan biridir. Azerbaycan'da komünist rejimin tesis edilmesinden sonra 24.5.1920 ile 5.6.1920 tarihleri arasında cereyan etmiş 12 bin Genceli ile 8500 Kızıl ordu askerinin ölümüyle sonuçlanmıştır. Birçok aile şehirden göçerek dış ülkelere gitmeye mecbur oldular. Musa ve Meşedi Ali Refioğlu kardeşleri önce İran'ın Tebriz şehrine geçmiş, oradan Türkiye'ye gitmişlerdir [18].

MUHACERET

Meşedi Ali Refioğlu, Türkiye'ye geldikten sonra Müsavat Partisi Harici Bürosu üyesi olmuştur. Türkiye'deki faaliyetleri hakkında ismi bazı eser ve makalelerde beş yerde zikredilmektedir. Muhacir Azerbaycanlıların, İstanbul'da 27 Nisan vesilesiyle yaptıkları toplantıda bir hatip adını '*aziz ve değerli ölüler, isimli isimsiz kahramanlar, ruhumuzda ve içimizde daima birer yıldız gibi parlayan venebediyen parlayacak*' isimler arasında saymıştır [10].

Dr. Sebahattin Şimşir'in eserinin sunuşunu yazan, Azerbaycan Milli Merkezi Başkanı, Müsavat ekolünden Dr. Mehmet Kengerli, Azerbaycan'ın bağımsızlığı yolunda dahilde ve hariçte hizmetleri geçenler arasında adını zikretmiştir [35]. Resulzade, Rusya'dan kaçıp Finlandiya üzerinden 1922'de Türkiye'ye gelince İstanbul'da Müsavat Partisi Harici Ülkeler Bürosu'nu kurmuştur. Büronun terkiibinde M. Sadık Aran, Halil Hasmemmetli, Mustafa Vekilli, Şefi Rüstembeyli, Abbas Kazımzade, Meşedi Ali Refioğlu, İsmail Nezerlizade, Hasan Fettahov, Ali bey Esedulleyev, Emir han Hoyski, Selim Agasibeyoğlu, Ali Cebiyev, Nadir Şirinbeyov, Hamdi Karaağazade, Mirza Hacızade, Kemal Ganizade bulunuyordu [18, səh. 108; 25, səh. 99]. Harici Büro'nun Maliye Komitesi'ne önce M. Emin Resulzade, daha sonra Meşedi Ali Refioğlu rehberlik yapmıştır [25, səh. 99]. Mehmet Sadık Aran'ın bir dostuna yazdığı mektupta onun adı geçmektedir [29]. Rüstembeyli Şefi'nin kaleme aldığı '*Yıkılan Putlar*' isimli risalesindeki kayda göre Meşedi Ali Bey 5.10.1929 tarihinde yapılan Azerbaycan Milli Merkez toplantısı esnasında Milli Merkez'in veznedarlığını yapıyordu. Rüstembeyli Şefi, onun adını açık olarak yazmamış, *A. Bey* olarak zikretmiştir [31].

Meşedi Ali Bey Türkiye'ye iltica ettikten sonra oğulları Selim ve İslam'ı Türkiye'ye getirmiştir. Ekonomik şartları ailenin diğer fertlerini yanına getirmeye elverişli değildi. Ali Refioğlu, Türkiye'ye geldikten sonra Camel firmasının Türkiye bölümünde çalışmıştır. Ölüm ilanı '*Kırımlı meşhur İsmail Gaspıralı'nın damadı, Türkiyat Enstitüsü memurlarından Nigar Refioğlu'nun eşi, Bursa Lisesi Edebiyat öğretmeni Dr. Selim Refioğlu, Başbakanlık Murakıplarından İslam Refioğlu'nun babası, sabık Milli Azerbaycan Hükümetinin Sıhhiye Vekili Musa Beyin biraderi Ali Refioğlu*' ifadesiyle çıkmıştır [14, 40]. Cenazesi 8.9.1948 tarihinde Teşvikiye Camii'nde kılınan namazı müteakip Feriköy Mezarlığı'nda defnedilmiştir. Eşi ve oğlu Selim Refik Refioğlu'nun da mezarları aynı ada içinde bulunmaktadır.

Ali Refioğlu Türkiye'de yeniden evlenerek Gaspıralı ailesine damat olmuştur. Türk dünyasının tanınmış ismi gazeteci ve maarifçi İsmail Gaspıralı ile Zühre hanım sekiz çocuk sahibi olmuşlardır: Refat, Şefika (Bahçesaray, 14.10.1886 – İ-

tanbul, 31.08.1975), Behiye, Leyla, Danyal, Nigar, Mansur, Haydar [16]. Kırım'da Kurultay Başkanlık Divanı Üyesi ve iki dönem milletvekili, anaokulu eğitimcisi, XX. Yüzyılın başlarında Rusya'daki Türk Kadın Hareketi'nin öncüsü, ilk kadın dergisi Alem-i Nisvan'ın (Kadınlar Dünyası) editörü olan Şefika hanım, 1902 yılında Odesa Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğrencisi iken İsmail Gaspıralı ile tanışmak üzere Kırım'a gelen ve daha sonra Milli Azerbaycan Cumhuriyetinin son Başbakanı olan Nesip bey Yusufbeyli ile tanışmış, 1906'da onunla evlenmiş ve eşi ile birlikte bir süre Kırım'da yaşamışlardır. Şefika hanım, Sovyet döneminde Azerbaycan'da büyük sıkıntı çekmiş, 1921 yılı Mayıs ayında Bakû'da tanıştığı Ankara Hükümeti'nin temsilcisi Memduh Şevket Esendal ona ve çocuklarına birer sahte Osmanlı hüviyet varakası ve pasaport tanzim etmiş ve Moskova Barış Antlaşması uyarınca üç ay içinde Türkiye'ye iade edilmesi gereken Türk esirlerini Kars'a götüren cephane yüklü bir katarı bindirmiştir. Şefika hanım, babasının arşivi, çocukları ile birlikte maceralı bir yolculuktan sonra Türkiye'ye sığınmıştır.

Nigar hanım, Kırım Bahçesaray'da 1.7.1896'da doğmuştur. Lise öğrenimini Bakû'da yapmıştır. Babasının ölümünden sonra aile fertleri Türkiye'ye gelmişlerdir. Nigar hanım önce Süleyman isimli biriyle evlenmiştir. [16, s. 292]. Bu şahıstan sonra Ali Refioğlu ile evlendiği anlaşılıyor. Gaspıralı ailesi Türkiye'deki ilk yıllarında ekonomik sıkıntıdan dolayı aile fertleri çalışmak zorunda kalmıştır. Nigar hanım İktisat Vekaleti'ne bağlı İstanbul Hayvan Borsası'nda, T.C. Merkez Bankası İstanbul Şubesi'nde, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde çalışmıştır. Edebiyat Fakültesi'ndeki görevi Türkiyat Enstitüsü kütüphaneciliğidir. Türkiye'de 12 Aralık 1924'de Edebiyat Fakültesi'ne bağlı olarak kurulan Türkiyat Enstitüsü, ilk ve tek ilmi enstitüdür. 1926'da hususi bütçeye sahip olmuş, esas çalışmalara bu tarihten itibaren başlanmıştır. Fuad Köprülü, uzun yıllar müdürlüğünü yaptığı enstitüde Türk dünyasının muhtelif bölgelerinden bir çok tanınmış ismi görevlendirmiştir. Mustafa Kemal Enstitü için elinde meşale tutan bir bozkurtu amblem olarak seçmiştir. O sıralarda Türk tarihine çok önem verilmesi, bozkurtun tarihte kutlu sembol olarak kabul edilmesi bu seçimde etkili olmuştur. Meşale ise ilim ateşini temsil etmektedir. İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü emekli öğretim üyesi Prof. Dr. Ömer Faruk Akün, bir mülakatta, öğrenci iken Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'ne gittiğini, görevli Nigar hanımın gayet asaletli olduğunu, mükemmel Rusça bildiğini, kütüphanenin temelini teşkil eden Katanov'un beş bin ciltlik koleksiyonunun katalogunu Nigar hanımın yaptığını belirtmiştir [44].

Arşivimizde bulunan vesikaya göre Nigar Refioğlu'nun lise diplomasının denkliğinin sağlanması hususunda Milli Eğitim Bakanlığı'na 2.3.1942 tarihinde bir dilekçe vermiş, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı 12.3.1943 tarih ve 2-401 sayı ile cevap vermiştir. Nigar Refioğlu, söz konusu

dilekçesinde 'memleketi Kırım'ın bolşevikler tarafından istilası üzerine Türkiye'ye itica ettiğini, zaman darlığı ve telaş sebebiyle mezun olduğu mekteplerin vesikalarını yanında getiremediğini, aynı durumda bulunan mültecilerin, tanıdık dostlarının şahadetiyle tahsil derecelerini ispat ettiklerini ve bu vesikaların Türkiye Cumhuriyeti tarafından kabul edildiğini belirtmiştir. Kendisinin daha önce çalıştığı müesseselerde tahsil derecesini ispat etmek üzere lise avarında bir okul olan Bakû gimnazyumundan mezun olduğuna dair Azeri Gençler Birliği'nden emsal bir vesika aldığını ve bunu bir çok müessesede kullandığını, Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Enstitüsü kütüphane memurluğuna geçebilmek için tahsil derecesini gösteren bir vesikaya muhasebece lüzum görüldüğünden, ekte bulunan Azeri Gençler Birliği'nin verdiği vesikaya göre tahsil derecesinin tayin ve tasdikini talep etmiştir'.

1926'da kurulan Talim ve Terbiye Kurulu, dışarıda alınan ilkokuldan üniversitenin sonuna kadar bütün belge ve diplomaların denkliğinin belirlenmesinde 1982 yılına kadar yetkili olmuştur. Kurul, Nigar Refioğlu'nun dilekçesine ekli, Azeri Türk Gençler Birliği'nin şahadete dayanarak tanzim ettiği ve Bakû gimnazyumundan mezun olduğunu belirten vesikayı birliğin, resmi bir kamu kurumu olmaması sebebiyle kabul etmemiştir.

Azeri Türk Gençler Birliği, 1924 tarihinde Müsavat Partisi Harici Büro'sunun kararı ile kurulmuş, başkanlığını Mehmet Sadık Aran yapmıştır. Şefi Rüstembeyli, Selim Ağasıbeyli, Mehmet Ağaoğlu, İskender han Hoyski faal üyeler olarak çalışmalara iştirak etmişlerdir. Eşi, akrabalık bağı ve tahsilinin bir kısmını Bakû'da yapmasından dolayı muhacir Azerbaycanlılarla ilişkili olmuş, Milli Merkezi'n Başkanı Mirza Bala vefat ettiğinde onun eşine şu telgrafi göndermiştir:

'Kardeşim Bahire Hanım,

Teselli kabul etmez acınıza bütün kalbimle iştirak ediyorum. Hastalığım dolayısıyla bizzat gelemediğim için cidden müteessirim. Tanrıdan size uzun ömürler ve sabırlar dilerim. Nigar Refioğlu. 13.3.1959, İstanbul' [23].

Yüksek tansiyonu bulunan Nigar hanım rahatsızlığı sebebiyle kaldırıldığı İstanbul Samatya Sosyal Sigortalar Hastahanesi'nde 15.03.1971 tarihinde vefat etmiştir.

AMCASI MUSA REFİYEV

H.M.H.Refiyev'in diğer oğlu Musa Refiyev (1888 – 1938) ilk tahsilini Gence'de Şah Abbas mescidindeki medresede yapmıştır. Gence'de liseyi bitirdikten sonra Kiev Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne yazılmıştır. Burada milletdaşı öğrencilerle cemiyet faaliyetlerine katılmış, 1908'de okulu bitirince Gence Hastahanesi'nde çalışmıştır. 1914 yılı sonunda Hudadat Refibeyli, Hasan Ağayev ile Gence'de Sağlık

Cemiyeti kurmuşlardır. 1917'de Gence'de kurulan Türk Adem-i Merkeziyyet Partisi'ne üye olmuştur. 26–31.10.1917'de Bakû'de toplanan Müsavat Partisi I. Kurultayı'nda Merkez Komitesi üyeliğine seçilmiştir [25, səh. 45].

27.5.1918'de Azərbaycan Milli Şurası üyesi olmuştur. 17.6.1918'de Gence'de Azərbaycan Halk Cumhuriyeti II. Hükümeti'nde sandalyesiz bakan olmuştur. Musa Refiyev, 1918–1920 arasında Müsavat Partisi'nden milletvekili seçilerek Azərbaycan Parlamentosu'na girmiş, 6.10.1918'de yapılan kabine değişikliğinden sonra Sosyal Teminat ve Dini İtikat Nazırı olmuştur [25, səh. 60]. Nesip bey Yusufbeyli'nin 5. Kabinesinde 24.12.1919–30.03.1920 tarihleri arasında İçtimai Teminat ve Sıhhiye Nazırlığı yapmıştır [5, 8, 24].

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 30.10.1918'de Mondros'ta ateşkes anlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Ötesi ve Azərbaycan'daki askerlerini çekmesi gerekiyordu. İngiltere, galip gelmenin verdiği üstünlükle Bakû'ya askerlerini yerleştirdi. Nesip bey Yusufbeyli, Ahmet bey Ağayev ve Musa Refiyev'den meydana gelen Azərbaycan temsilciler heyeti İrandaki İngiliz komutanı W.Thomson ile Enzeli'de bir görüşme yaptılar. Bu görüşmede İngiliz komutanı, gayet küstahça davranmış, Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye'nin entrikaları sonucu kurulduğunu ve halk nezdinde hiçbir desteğinin bulunmadığını beyan etmişti [30]. Musa Refioğlu, siyasi görevinin yanında diplomatik bir vazife ifa etmiş, 11 Ocak 1920'de Avrupa devletlerinin Azərbaycan'ı de-fakto tanımasından sonra parlamentoda teşkil edilen 11 komisyondan Harbi Komisyon üyeliğine seçilmiştir [25, səh. 67]. Ağabeyi Meşhedi Ali ile Gence'de Mayıs 1920'de çıkan isyandan sonra Türkiye'ye iltica etmişlerdir. Musa Refiyev'in Türkiye'deki hayatı hakkında çok fazla bilgi sahibi değiliz. Elimizde sadece Meşedi Ali Bey, yeğeni İslam Refioğlu, eşi Nina Alekseyevna ve kızı Leyla ile çekilmiş bir grup fotoğrafı bulunmaktadır. Hakkında literatürde az da olsa bazı kayıtlar bulunmaktadır. Türkiye'deki Azərbaycan siyasi muhaceretinin, Resulzade muhalifi kesiminin sözcüsü *Mücahit*'in başyazarı ve sahibi Cengiz Gökgöl (Halil Hasmemmetli'nin yeğeni), Azərbaycan Kültür Derneği'nin yayın organı *Azərbaycan* dergisine gönderdiği bir tezkibinde: *'Birlik gazetesini ve dolayısıyla okuyucularını tatmin bakımından kısa olarak Milli Kurtuluş Teşkilatımızın tahmin ettiklerinin hilafına olan teşkilatından bahs edelim. Azərbaycan'ın istilası anında Azərbaycan Heyet-i Murahhasa Reisi olarak Paris'te bulunan, Azərbaycan Parlamentosunun Reisi Ali Merdan Bey Topçubaşı, mesul ve selahiyetli birisi olarak 1920 tarihinde istilayı protesto etmiştir. Bundan sonra Azərbaycan'ın mesul vekilleri istilaya karşı mücadele teşkilatını kurmuşlardır. Bu zevatın ölenlerini rahmetle anarız. Bu teşkilatın kurucuları Halil Hasmemmetli (Adliye Vekili), Dr. Musa Refili (Sıhhiye Vekili), Mustafa Vekilli (Dahiliye*

Vekili). Bu zevatla birlikte mesul devlet adamları ve yüksek rütbeli ordu subayları da bu kurtuluş mücadelesine teşkilatına katılmışlardır. Emin Bey bilahare bu teşkilata iltica ederek çalışmıştır' [31].

Musa Refiyev hakkında Resulzade ile Topçubaşı arasındaki mektuplaşmalar da iki kayıt bulunuyor. Birincisi eseri hazırlayan Salavat M. İshakov'un girişte yaptığı değerlendirmelerdedir: *'1923'te İstanbul'da Resulzade önderliğinde Yeni Kafkasya dergisi yayınlanmaya başladı. Resulzade, daha sonra Müsavat Partisi'nin harici bürosunun ve Azerbaycan Milli Merkezi'nin başkanı oldu. Ancak o dönemde İstanbul'da bu Milli Merkez değil de Refiyev'in başkanı olduğu Azerbaycan Komitesi faaliyet gösteriyordu. Ancak Refiyev Ekim ayında görevinden ayrıldı ve komitenin başkanlığına Resulzade geçti ve çok geçmeden komitenin adı İstiklal Komitesi olarak değiştirildi' [46]. Mehmet Emin Resulzade'nin, Ali Merdan Topçubaşı'na yazdığı bir mektupta da şöyle bir kayıt bulunmaktadır: 'Burada bir komite var. Başkanı Musa Bey Refiyev'dir. Bu günlerde başkanlığı mene havale ettiler' [46, 54].*

Musa Refiyev, bir müddet sonra İran'a geçmiş, Tebriz'de bir klinik tesis ederek hayatının sonuna kadar burada yaşamıştır. Musa Refiyev'in 1922'de İstanbul'da Leyla isimli bir kızı ile 1926 doğumlu Davud isimli iki çocuğu olmuştur. Amerika'da yaşayan bu çocuklar hakkında fazla bilgi bulunmuyor.

Matbuatta Musa Refiyev hakkında bir kayıt daha vardır. 1921-1922 yıllarında Rusya'da çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine sebep olan büyük bir açlık en fazla İdil-Ural bölgesi ile Kırım'da görülmüştü. Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) topladığı yardımlara İstanbul'un da katkısıyla toplam 2000 çuval un satın alarak İdil-Ural ve Kırım'da sadece Türklerin yaşadığı kesimlerde görevlileri denetiminde dağıttı. Hilal-i Ahmer, bu dönemde Azerbaycanlı muhacirlere de önemli yardımlar yapmıştır. Bu yardım üzerine Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamantosu üyeleri adına Dr. Musa Refiyev 29.10.1922'de bir teşekkür mektubu göndermiştir. Kurum yönetimi bu mektubu aylık yayın organı dergisinde neşretmiştir:

*'Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumiyesi Riyaset-i Aliyesine
Pek muhterem reis beyefendi hazretleri*

Merkezi muallayı hilafete iltica etmek mecburiyetinde kalan Azerbaycanlı muhacirlerine Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından gösterilen himaye ve muavenet Dersaadette bulunan bilumum Azerbaycanlıların kalblerinde derin ve pek samimi bir teheyhüş husule getirmiş ve büyük kardaşları Osmanlı Türklerine fevkalade minnetdar kaldıklarını iblağa bizi tavassut etmişlerdir.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Azeri Türklerine bir hatıra-i teavün ve bir hiss-i mübeccel-i milli telkin eden işbu kıymetdar himmeti her iki kan kardaş Türkleri yekdiğerlerine layezal bir rabita ile tekrıbedıcı olmasına nazaran pek sa-

mimi ve amik teşekküratımızı Riyaset-i Aliyelerine arz ile kesb-i şeref ve müfaheret eyleriz efendim hazretleri

29 Teşrin-i evvel 1922

Sabık Azerbaycan Meclis-i Mebusanı Azaları Namuna Vekaleten

Doktor Musa Refi' [26].

Hilal-i Ahmer Azerbaycan muhacirlerine nakit 3000 Osmanlı lirası yardımda bulunmuştur [43].

KARDEŞİ İSLAM REFİOĞLU

Ali Refioğlu, Türkiye'ye önce küçük oğlu, 1912 doğumlu İslam'ı getirmiştir. Büyük oğlu Selim Refik Refioğlu'nun orta öğrenimini yarıda bırakmaması, Türkiye'de uyum sağlamada güçlük çekmemesi için gelişini ertelemiştir. Babasının eski mücadele arkadaşlarının yardımıyla İslam Refioğlu, 1922 yılında Batum üzerinden deniz yoluyla İstanbul'a geldiğinde önce bir yıl Fransız okulunda okumuştur. M. Ali Refioğlu, yalnız olması, küçük çocuğuyla beraber yaşamanın güçlüğü karşısında bir imkan bularak 1923'te onu Galatasaray Lisesi'ne yerleştirmiştir. Gerek Osmanlı, gerekse Cumhuriyet döneminde Türk hariciyesinin tanınmış isimleri Fransızca öğretim yapan bu okuldan mezun olmuştur. Yüksek bürokarların ekseriyeti bu okulu bitirmiştir. İslam Refioğlu, üniversiteye kadar burada okumuş, geniş bir çevre edinmiştir. Velisi, Milli Eğitim Bakanlığı yapan Hasan Ali Yücel'dir. 1932–1933 öğretim yılında mezun olmuştur. Arkadaşları arasında Türkiye'nin siyasi ve idari hayatında önemli görevler üstlenenler olmuştur. Bunların başında 1971–1972 yılları arasında başbakanlık yapan Prof. Dr. İsmail Nihat Erim, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Ahmet Muvaffak Akbay, gazeteci ve milletvekili Zübeyir Ziyad Ebüzziya¹, Mehmet Ali Cimcoz, Hüseyin Daniş Tunalıgil², Prof. Dr. Fahir İz bulunuyor. CHP'li Ekonomi ve Ticaret Bakanı Vedat Dicleli'de öğrencilik dönemi arkadaşlarındandır.

Galatasaray Lisesi öğrencisi iken yazları arkadaşının ailesine ait Ebüzziya Matbaası'nda çalışmış, 1933 yılında liseyi bitirmiştir. Liseden sonra Ankara Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur. 1950–1960 arasında on yıl başbakanlık yapan Adnan Menderes Cumhuriyet Halk Partisi'nden milletvekili seçildiğinde bu fakülteye yazılmış, birlikte öğrencilik yapmışlardır.

¹ Z.Ziyad Ebüzziya (İstanbul 6.9.1911 – İstanbul 1994) Osmanlı döneminin tanınmış gazetecilerinden Ebüzziya Mehmet Tefik beyin torunu, gazeteci Talha beyin oğludur.

² Hüseyin Daniş Tunalıgil (1915 – 22.10.1975) 1939 yılında Dışişleri Bakanlığı'na girmiş ve Türkiye'yi Ürdün, Yugoslavya, Hollanda'da büyük elçi olarak temsil etmiştir. Son görevi Viyana Büyük Elçiliği sırasında Ermeni teröristler tarafından şehit edilmiştir.

İslam Refiođlu, öđrenciliđinde memuriyete bařlamıřtır. İslam Bey, 1.2.1934'te T.C. Merkez Bankası Emisyon Servisi memuru olmuřtur. Bu görevde 1.12.1937 tarihinde yedek subay olarak askere gitmiř, 1.11.1938'de Merkez Bankası I. Kısım Muamelat Müdürlüđü memuru olarak eski görev yerine dnmřtir. 1.2.1939'da Merkez Bankası Ankara řubesi Kontrol Servisi memuru, 1.6.1939'da Kontrol řefi namzedi olmuřtur. 13.7.1940'ta 2. defa askere alınarak 2.9.1941'de terhis edilmiřtir. 15.4.1943 tarihinde Bařbakanlık Umumi Murakabe Heyeti Reisliđi 2. Sınıf Mtehasıs Muavini olmuřtur. 24.4.1944'te 3. defa askere alınmıř, 1.10.1945'te terhis edilmiřtir. 25.7.1949'da Ekonomi ve Ticaret Bakanlıđı Maden İřleri Genel Müdürlüđü'ne tayin edilmiřtir. 28.2.1951'de yeniden Bařbakanlık Umumi Murakabe Heyeti uzmanlıđına dnmřtir.

31.7.1954'te Et ve Balık Kurumu Genel Müdür Yardımcılıđı'na tayin edilmiřtir. Bu görevinde oldukça etkin olmuřtur. Bu görevinden 22.1.1958'de istifa ederek ayrılmıřtır. Demokrat Parti Ankara'da 1957 genel seçimlerini kaybetmesinin sebebini memurlara yüklemiř, CHP'li gördükleri İslam Refiođlu'nu da vekalet emrine almıřtır. Hiçbir hukuki mesnedi bulunmayan bu tasarrufa karřılık memuriyetten istifa etmiřtir. 27.5.1960'ta Demokrat Parti'nin iktidardan uzaklařtırılması üzerine 1.11.1960'ta Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandıđı Müdürler Kurulu yesi olarak memuriyete dnmřtir. Bu görevinden 28.8.1967'de emekli olmuřtur. Emekli olduktan sonra bir süre inřaat müteahhitliđi, ihracat ve ithalat iřleriyle uđrařmıřtır.

1972'de memleketi Azerbaycan'a gitmiř ve ata topraklarını, dođduđu yerleri yıllar sonra yeniden ziyaret etmiřtir. Memleketine ikinci gidiři Sovyetlerin dađılmasından sonra, 1991 yılındadır. Bu seyahati sırasında rahatsızlıđının ilk belirtileri ortaya çıkmıř ve ziyaretini kısa keserek geriye dnmřtir. Ankara'da 14.10.1995'te vefat etmiřtir.

İslam Refiođlu, Hukuk Fakültesi'nin ilk yılında sınıf arkadařları arasından gelecekteki eřini seçmiřtir. 1937 yılında okulu bitirdikten sonra, Bayındırlık Bakanlıđı 1. Hukuk Müřaviri Mehmet Namık Cemal Nazikiođlu'nun kızı, İstanbul Üsküdar 27.9.1915 dođumlu sınıf arkadaři Samiha Gzn'i istemek üzere hocası Hasan Ali Yücel aracı olmuř, 18.5.1939'da evlenmiřtir. Nikahında kız tarafının řahidi Milli Mücadele komutanlarından, milletvekilliđi ve bakanlık yapan Mustafa Kemal Atatürk'ün askeri, mektepten sınıf arkadaři Ali Fuad Cebesoy ve tek parti döneminin bakanlarından Ali Rana Tarhan, İslam Refiođlu'nun ise Milli Eđitim Bakanı Hasan Ali Yücel ile İçiřleri Bakanlıđı yapan Faik ztrak'tır.

İslam beyin 11.5.1942 dođumlu kızı Fatma Lale Refiođlu, Ankara Maarif Koleđini 1960'ta bitirdikten sonra Amerika'da Willamette niversitesi'nde iki yıl Sosyal Bilimler okumuř, buradan Ankara'daki Orta Dođu Teknik niversitesi'ne yatay geçiř yapmıř, 1965'te Sosyal Bilimler Bölümünü bitirmiřtir. Amerika'da

Oregon’da iki sene lisansüstü ihtisas yapmıştır. 1974–1990 arasında Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yabancı Diller Okulu’nda öğretim görevliliği ve yöneticilik yapmış ve emekli olmuştur. Bu tarihten sonra bir süre daha Ankara’daki Danimarka Büyükelçiliği’nin Siyasi Bölümü’nde çalışmıştır. Onun tek kızı 13.7.1971 doğumlu Alev Özten Low, Ankara’da Orta Doğu Teknik Üniversitesi’ni bitirdikten sonra Amerika’da Alabama Üniversitesi’nde yüksek lisans yapmıştır. Bir süre Türkiye’de çalıştıktan sonra gittiği Amerika’da evlenerek hayatını sürdürmektedir. Lale Refioğlu, İngilizceden iki romanı Türkçeye çevirip neşretmiştir.

İslam beyin ikinci çocuğu 28.6.1948 doğumlu Dr. Hasan İlhan Refioğlu, 1965’te Ankara Maarif Koleji’ni bitirdikten sonra girdiği Orta Doğu Teknik Üniversitesi’nde elektronik mühendisliği okumuştur. Amerika’da master ve doktora yapmıştır. Yurda döndükten sonra bir süre TÜBİTAK’a bağlı Marmara Araştırma Enstitüsü’nde çalışmış, İstanbul Boğaziçi Üniversitesi’nde ders vermiştir. Yeniden Amerika’ya dönerek önce Japon-Amerikan sermayesiyle kurulmuş EXAR firmasında genel müdür yardımcılığını yapmıştır. Daha sonra kuruluşunda görev aldığı IMI isimli, bilgisayarların çalışabilmesi için hayati önem taşımakta olan saat devrelerini üreten, dünya alanında en büyük üç şirketten biri olan kurumun 1995 yılından beri yönetim kurulu başkanıdır. Şirket üretimlerini Amerika’da dünyaca tanınmış silikon vadisi ve Japonya’da gerçekleştirmektedir. Şirketin yıllık satış cirosu oldukça yüksektir. Birinci eşinden 1983 tarihinde boşanmıştır. İkinci evliliğinden 5.10.1991 doğumlu Dalan ve 30.7.1993 doğumlu Daver Refi isimli iki oğlu bulunmaktadır.

SELİM REFİK REFİOĞLU DOĞUMU, AİLESİ VE EĞİTİMİ

Selim Refik Refioğlu, 1.7.1905’te Gence’de Ali ve Hatice’nin oğlu olarak doğmuştur. Doğduğu gün ve ay tam olarak bilinmediği için Türkiye’de resmi teatüle göre 1 Temmuz olarak kayda geçirilmiştir. Azerbaycan’daki akrabaları onun gerçek doğum tarihinin 1908 olduğu görüşündedirler. Biz araştırmamızda resmi nüfus kayıtlarını esas aldık.

Selim Refik Refioğlu’nun görev yaptığı Bursa Lisesi’ndeki öğretmen sicil defterine göre ilk ve orta öğrenimini Gence şehrinde tamamlamıştır. Elimizde sureti bulunan İstanbul Beyoğlu II. Noterliği’nce 23.8.1930’da tasdik edilen, 24.11.1928 tarihli orta öğrenim şahadetnamesine göre 25.5.1927’de Gence Pedagoji Teknikumu’nu bitirmiştir. Bu başarısı ile Halk Maarif Komiserliği Heyeti Şurayesi’nin 5 Haziran 1923’te tasdik ettiği nizamnamenin 16. maddesine göre Azerbaycan’ın bütün yüksek mekteplerine kabul olunmak hakkını kazanmıştır.

Refiođlu ile aynı mektepte öđrenci olan ve 1926'da Gence Pedagoji Teknikumu'ndan mezun olan Nebi Turaplı okulu hakkında deđerli bilgiler vermiřtir. Onun anlatımına göre komünist idarenin varlıđına rađmen okul yönetimi ve ogretmenlerden bazılarının milli duyguları yařatmaya çalıřtıkları anlařılıyor. Pedagoji Teknikumu'nun bulunduđu Gence Maarif Muduru Mehmet Kazım Aliekberli¹, Milli Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde kardeřiyle lise ogrencisi idi. Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetinin bařlarında Türkiye'den gelen Dr. Halil Fikret Kanad ile Prof. İsmail Hikmet Ertaylan'ın ders verdikleri Yüksek Pedagoji Enstitusu'nün ogrencisi olmuřtur. Mezuniyeti müteakip Gence Maarif Mudurluđu'ne tayin edilmiřtir. Aliekberli, 1926 yılında Gence Pedagoji Teknikumu mezuniyet törende, ogrencilere ve misafirlere hitap etmiř; onlardan neler beklendiđini anlatmıř, Azerbaycan'da idarenin, her řeyin ana dilde olması için Azeri çocuklarının ana dillerinde mekteplere ihtiyaını belirtmiř, her řeyin Azerbaycan için olması parolasıyla çalıřılmasını telkin ettikten sonra Tevfik Fikret'in meřhur *Ferda* řiirini okuyarak konuřmasını bitirmiřtir. Mehmet Kazım Aliekberli, maarif mudurluđundan sonra Azerbaycan Yazarlar Cemiyeti Bařkanlıđı'na getirilmiřtir. Bu govrede Azerbaycan ediplerinin eserlerinin toplu neřri için buyuk emek sarfetmiřtir. Azerbaycan medeniyetinin tanınmıř simaları Sabir ile Mirza Fethali Ahundzade'nin kulliyatları onun döneminde toplu neřredilmiřtir. Sonraki yıllarda bir çok Azerbaycanlı ziyalı gibi Stalin'in represya uygulamaları döneminde milliyetçilik suçlamasıyla hapsedilerek akıbeti meçhul olanlar zincirine dahil olmaktan kendisini kurtaramamıřtır [41].

Selim Refik Refiođlu, mezuniyetten sonra gizlice Hazar denizi üzerinden İran'a geçmiř ve bir müddet amcası Dr. Musa Refiyev'in yanında kaldıktan sonra Türkiye'ye gelmiřtir. Türkiye'de babasının yolunu takip ederek milli dava ile alakalanmaya bařlamıřtır. 1929'da, 28.5.1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin istiklalinin ilanı münasebetiyle 30 Mayıs akřamı İstanbul'da 'Union France' salonundaki 'Milli Azerbaycan Gecesi'nde, sahnede, bufede ve musamerenin muvaffakiyeti ve intizamı için gayret gösteren gençler arasında bulunmuřtur [22].

S.R.Refiođlu, 1930–1931 ogretim yılında İstanbul üniversitesi Edebiyat Fakültesi ve Yüksek Muallim Mektebi'ne yazılmıřtır. Elimizde bulunan bir belgeye göre 9.9.1931'de Türkiye vatandařı olmuřtur. Babasının ve kardeřinin önceden bu hakkı almaları iřini kolaylařtırmıřtır. Edebiyat Fakültesi ile birlikte yatılı olan Yüksek Muallim Mektebi'ne yazılmıř, iki okulu aynı zamanda 1934'te bitirmiř ve 7.10.1935 tarih ve 99 numaralı diploma almıřtır. Yüksek ogrenime bařladıđı tarihte

¹ Mehmet Kazım Aliekberli (24.1.1905 – 1938), Derbent'te dođmuřtur. Baku'de Azerbaycan Pedagoji Enstitusu'nün Dil ve Edebiyat fakültesi'ni bitirmiřtir (1923 – 1927). Ayrıca Moskova'da tahsil gormuřtur (1930–1934). Azerbaycan Devlet üniversitesi'nin rekturluđu, Komünist neřriyatının direkturluđunu yapmıřtır.

fakülte reisi Fuad Köprülü, Yüksek Öğretmen Okulu Müdürü Prof. Ahmet Hamid Ongunsu idiler [13].

Refioğlu'ndan önce 1927'de Edebiyat Fakültesi'nde yeniden derslere devam etmeye başlayan Nihal Atsız¹, üç yıllık okulun ilk iki yılının hazırlama, son yılının ise ihtisas sayıldığını, ihtisastaki öğrencilerin kendi seçtikleri dört derse girmekle mükellef olduklarını belirtiyor. İlk dört sömestr olan hazırlanma döneminin epeyce kalabalıklaştığını, 10–12 kişi olduklarını hatırlıyor [4]. Refioğlu gibi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü öğrencisi Fevziye Abdullah Tansel, Türkiyat Enstitüsü'nün o tarihte İstanbul Üniversitesi merkez binasının Bayezid Meydanı'ndaki tarihi giriş kapısının sağ yanında, bugün Profesörler Evi olarak kullanılan binada bulunduğunu ve kütüphanesinden istifade edildiğini belirtmiştir [37].

Fakültede öğrenim süresi 3 yıl idi. Fuad Köprülü, okuttuğu Türk Edebiyatı Tarihi derslerini Zeynep Hanım Konağı'ndaki fakültede veriyor, seminer çalışmalarını Türkiyat Enstitüsü'de yapıyordu. Türkiyat Enstitüsü'nün alt katında, sağda Bayezid Meydanı tarafında Ahmet Caferoğlu'nun çalışma odası ve kütüphanesi bulunuyordu. Caferoğlu, Türk Dili Dersi'ni ve seminer çalışmalarını Türkiyat Enstitüsü'nün okuma salonunda yapıyordu.

Refioğlu zamanında Caferoğlu'nun üzerindeki oda asistanlara tahsis edilmişti. Kapıdan girilince ilk masa Zeki Velidi Togan'ın mücadele arkadaşı, Başkurdistanlı Abdülkadir İnan², karşısındaki Kazan Türklerinden Kıvameddin Burslan'a, yanda okuma salonun kapısı tarafındaki masa tanınmış Türkçü, fikir adamı, edebiyatçı, tarihçi Nihal Atsız'a aitti [37, säh. 39].

O tarihte üniversitenin muhtariyeti bulunmuyordu. Türkoloji bölümü öğrencileri Türk Edebiyatı Tarihi, Lisaniyyat, Metin Şerhi, Farsça, Dil ve Edebiyat dersleri almak mecburiyetinde idiler. Fevziye Abdullah Tansel de arkadaşı S.R. Refioğlu gibi bu dersleri okumuştur [12].

İstanbul'da yaşayan, Amasya'ya yerleşen Azerbaycanlılardan Prof. Dr. İbrahim Yıldırım'ın himmetiyle piyasaya çıkan, çekildiği tarih tam olarak bilinmemekle birlikte Selim Refik Reioğlu'nun da bulunmasından dolayı 1934 yılından önce olduğu anlaşılan resimde İstanbul Üniversitesi'nin muhtelif fakültelerinde okuyan Azerbaycanlı öğrenciler bir resim karesinde bir araya gelmişlerdir. Resim Türkiyat Enstitüsü binasının merdivenlerinin başında çekilmiştir. En yaşlının Ahmet Caferoğlu olduğu bu tarihi resimde Selim Refik Refioğlu, Fen Fakültesi öğrencisi Salih

¹ Nihal Atsız (1905 – 1975), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü'nde bir süre asistanlıktan sonra muhtelif liselerde edebiyat öğretmenliği yapmıştır.

² Abdülkadir İnan, hemşehrisi ve arkadaşı Togan'ın aksine Türkiye'deki hayatı süresince siyasetle meşgul olmamıştır. Bu sebeple Mustafa Kemal Atatürk'ün yakın çevresinde bulunmuş, Ankara'da DTCF'de öğretim üyeliği, Türk Dil Kurumu uzmanlığı yapmıştır.

Gence¹, Tıp Fakültesi öğrencisi Kamil Arran², Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğrencisi Aliye Aşırbay³, Fen Fakültesi öğrencisi Dilşad Talibhan Elbrus⁴, ablası Süreyya Talibhan⁵ ve isimleri tespit edilemeyen birkaç öğrenci daha bulunmaktadır.

F.A.Tansel⁶, 27 Nisan 1983 tarihinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı Türkiyat Enstitüsü tarafından belirli aralıklarla düzenlenen Türkoloji Kongresi'nde tebliğ sunmuş, 30 Eylül 1983 tarihinde Rektörlük binasında verilen kokteyle katılmıştır. Günlüğüne kokteyl vesilesiyle geldiği, üniversitede öğrenci olduğu bu bina onu eski günlere götürmüş, duygularını günlüğüne aktarmıştır:

¹ Salih Gence (Gence,5.5.1917 – İstanbul, 3.4.1969), ilk tahsilini Gence'de yapmıştır. 5.5.1930 tarihinde Türkiye'ye gelmiş, orta ve liseyi İstanbul Erkek Lisesi'nde okumuştur. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Kimya bölümünü bitirmiştir. Fakülteyi bitirdikten sonra bir müddet değişik fabrikalarda kimyager olarak çalışmıştır. 1948 tarihinden itibaren İstanbul'da bulunan Pertevniyal ve Kabataş Liselerinde kimya öğretmenliği yapmıştır. Kalb krizi netice sinde vefat etmiştir.

² Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin Başkanı Anar'ın dayısı, Nigar Refibeyli'nin kardeşidir.

³ Bakû 1913 doğumlu Nasrullah kızı Aliye Aşırbay (Aşurbeyova), mezuniyetten sonra Azerbaycan'a dönmemiş, bekar yaşamış ve Türkiye'deki muhtelif liselerde, bu arada Trabzon Lisesi'nde Tarih öğretmeni olarak 25.9.1941–25.11.1963 tarihleri arasında görev yapmıştır. Trabzon il merkezinde adının verildiği bir ana okulu bulunmaktadır. Ailesi Azerbaycan'dan çıktıktan sonra Trabzon'da yerleşmiştir.

⁴ Müsavat Partisi mensuplarından Hüseyin Cemal Yanar'ın yeğeni olan Elbrus (1915 – 1979), İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi mezunudur. Türkiye'de fizik alanında doktora yapan ilk üç bayan arasında bulunmaktadır. İstanbul ve İzmir Ege Üniversitesi'nde fizik profesörü olarak görev yapmıştır. Onun İstanbul Kız Lisesi'nde sınıf arkadaşı olan tanınmış edebiyat tarihçisi Fevziye Abdullah Tansel vefatı üzerine bir makale neşretmiştir: Prof. Dr. Dilşad Elbrus (1916 – 11 Nisan,1979), *Azerbaycan Dergisi*, sayı 230, Nisan-Mayıs-Haziran 1979, ss. 35-39. Ayrıca bizim de bu konuda iki yazımız bulunmaktadır: Prof. Dr. Dilşad Elbrus. *Azərbaycan müəllimi*, 20.4.2012, № 15 (8481); Fevziyye Tansel Prof. Dr. Dilşad Talıbxan haqqında. *Azərbaycan müəllimi*, 25.5.2012, № 20 (8486).

⁵ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji bölümünde 1928 yılında 'Karabağ ve İstanbul Şivelerinin Savtiyet Cihetinden Mukayesesi' başlıklı 78 sayfalık bir mezuniyet tezi hazırlamıştır.

⁶ Fevziye Abdullah Tansel, Ay Dolanır Günler Geçer. İstanbul, 2011, säh. 296.

Fevziye Abdullah Tansel (1912 –1988), Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü bitirdikten sonra bir yıl Konya Kız Muallim Mektebi'nde öğretmenlik yapmıştır. Ertesi yıl tayini Ankara'ya Erkek Lisesi öğretmenliğine çıkmıştır. 1964 yılına kadar lise öğretmeni olarak göreve devam etmiş, 1964–1973 yılları arasında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim görevliliği yapmıştır. Ankara'da hocası M. Fuad Köprülü'nün sorumluluğunda bulunan Halk Evleri Genel Merkezi'nin dergisi Ülkü'nün yazı işleri müdürlüğünü yapmıştır. Köprülü'nün yaşlılık döneminde neşrettiği eserlerinin basıma hazırlanmasında yardımcı olmuştur. Tansel, Ziya Gökalp'in eserlerini, Namık Kemal'in mektuplarını baskıya hazırlamıştır. Türk Tarih Kurumu'nun yayın organı Belleten'de çok sayıda makaleleri çıkmıştır.

'Vaktiyle Edebiyat Fakültesi bu binada idi. Bu yüzden, talebelik günlerimi de hatırladım. Hatta beraber, bizim ders yaptığımız sınıfta oturduğum sıraya, hangi arkadaşlarımın hangi sıralarda oturduğunu hatırlayarak baktım. O arkadaşlarımdan artık hayatta olmayanların oturmuş buldukları yerlere özleyerek baktım: Adnan Ötügen, Necdet Sançar, Mahmut, Recep, Selim.. O kürsüde ders veren hocalarımızın ise artık hepsi bir başka dünyada idiler' [38].

Tansel'in soyadını açık yazmamasına rağmen Selim olarak zikrettiği kişi Selim Refik Refioğlu'dur. Onun sınıf arkadaşları arasında olan Adnan Ötügen¹ ve Nejdet Sançar², üniversitede çalışma imkanı bulamamalarına rağmen Türk düşünce hayatına damgalarını vuran önemli isimlerdir. Tansel, arkadaşı Nejdet Sançar'ın vefatından sonra yazdığı yazıda öğrencilik dönemleriyle ilgili bazı hatıralarını kaydetmiştir [39].

Köprülü, öğrencilerini hemen daima sıkı bir kontrol altında bulundurur, iyi yetişmelerine dikkat ederdi. Bilhassa mezuniyet tezi hazırlayan öğrenciler Fuad beyden el aman çekerlerdi. Zira tez için yapılan çalışmaları, hazırladıklarını beğenmez, tezlerin çok iyi olmasına büyük önem verirdi. Bu yüzden ki, sömestr hatta devre kaybeden öğrenciler vardı [13, s. 21]. Köprülü, ilmi titizliği ile bilinen bir öğretim üyesidir [13, s. 18]. S.R.Refioğlu, mezun olduğunda Rusçaya konuşma, okuma, yazma ve tercüme bakımından vakıf olduğunu, Almancayı ise okuma, yazma açısından bildiğini beyan etmiştir.

Selim Refik Refioğlu'nun yüksek öğrenim gördüğü yıllarda İstanbul'da çok sayıda Azerbaycanlı muhacir toplanmıştı. 1924'te kurulmuş Azeri Gençler Birliği'nin Başkanlığına Mehmet Sadık Aran, İdare heyeti üyeleri Şefi Rüstembeyli, Selim Ağasıbeyli, Mehmet Ağaoglu ve Hüseyin Cemal Yanar diğer teşkilatlarla birlikte Azerbaycan'ın milli günlerinde kutlama merasimleri düzenlemişlerdir. 30.5.1929 tarihinde İstanbul'da 'Unyon Fransez' salonunda *Odlu Yurt* mecmuasının teşebbüsü ile Mehmet Emin Resulzade'nin önderliğinde 'Milli Azerbaycan Gecesi' tertip edilmiştir. Geceye 600'e yakın davetli katılmıştır. İstanbul'da yaşayan Azerbaycanlılar, Türk Ocağı mensupları ve iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi yetkilileri yerlerini almışlardır. Gerek sahnede, gerekse ikram büfesinde hizmeti geçen Azerbaycanlı gençler arasında Selim beyin de adı zikredilmiştir.

Selim Refik beyin, Türkiye'ye gelişinden henüz kısa bir süre geçmesine rağmen milli meselelerde üzerine düşeni yaptığı ve sorumluluk duygusu taşıdığı gö-

¹ Adnan Cahit Ötügen (Manastır, 1911 – İstanbul, 1972), Askeri doktor binbaşı olan babası Vodinalı Ali Naşid bey, Türk-Rus savaşlarında Kafkasya'da şehit düşmüştür.

² Nejdet Sançar (İstanbul, 1.5.1910 – İstanbul, 22.2.1975), Türk fikir hayatının tanınmış ismi Nihat Atsız'ın kardeşidir. Mezuniyetten sonra Sivas Öğretmen Okulu ve Balıkesir Lisesi'nde öğretmenlik yapmıştır.

rülüyor. 15.5.1932’de İstanbul’da yaşayan Kırım ve Azerbaycan gençleri Şehzadebaşı semtindeki Ferah tiyatrosu salonunda ‘Şark Gecesi’ ismiyle milli bir gece tertip etmişlerdir. Gece başarılı geçmiş, Türkiye’de yaşayan muhacir gençlerden kurulu sanatkarlar topluluğu gösteri yapmıştır. *Leyla ve Mecnun*, *Aşık Garip*, *Arşın Mal Alan* operalarından parçalar ile bazı milli oyunlar oynanmış ve şarkılar söylenmiştir. Gecede ön sırada görülen Azeri gençler arasında ismi zikredilen [2] Selim, Selim Refik Refioğlu olmalıdır.

İstanbul Üniversitesi’nde okuyan Azerbaycanlı öğrenciler memleketleriyle alakalı mezuniyet tezleri yapmışlardır. Emin Abid 1925’te ‘Azeri Edebiyat Tarihi’, Süzan Caferoğlu (Ahmet Caferoğlu’nun eşi) 1940’ta ‘XIX asır Azeri Şairlerinden Sadi Karabağlı, hayatı ve eseri’, Hamide Nutki 1947’de ‘Fuzuli’de Kadın’ başlık mezuniyet tezi hazırlamışlardır. Selim Refik Refioğlu’da mezuniyet tezi olarak 1933–1934’de bölüm hocalarından Ragıp Hulusi Özdem’in nezaretinde ‘*Azerbaycan ve Anadolu Halk Hikayelerinin Tahlili ve Mukayesesi*’ isimli 120 sayfalık bir çalışma hazırlamıştır [3]. Akranlarının mezuniyet tezi olarak küçük hacimli çalışmaları yanında Refioğlunun mezuniyet tezi doktora tezi ağırlığındadır.

Selim Refik Refioğlu, Antalya’da tanıdığı ilkokul öğretmeni, Antalya 1.7.1910 doğumlu Ayşe Fazilet hanımla 26.4.1938’de evlenmiştir. Eşinin babası Süleyman Fikri Erten, Türk kültür hayatında önemli bir isimdir¹.

Selim bey, İstanbul’daki hayatının büyük bir bölümünü Laleli semtindeki Şair Fitnat Sokağı Nu: 24’te bulunan Dilek Apartmanının 6 numaralı dairesinde geçirmiştir. Daha sonra Şişli semtine taşınmış, vefatına kadar burada oturmuştur. Emekli olduğu yıllarda hep araştırma ile meşgul olmuş, dışarı çıkmadığı zamanlarda bile giyimine özen gösterdiği ve bu konuda oldukça dikkatli olduğu ifade edilmiştir. Gençlik dönemi resimlerinden anlaşıldığına göre kravat yerine papyon takmayı alışkanlık haline getirmiştir. Antalya’da görevli olduğu lisenin öğretim kadrosu ile birlikte çekilen grup resminde de papyonludur [42].

1968’de ailesini ziyaret etmek üzere Azerbaycana gitmiştir. Bu seyahatinde ilmi meşguliyeti olan Fuzulînaslarla birlikte olmayı da ihmal etmemiştir. Nizami Genceli adına Edebiyat Müzesi’nde dönemin tanınmış alimleri Hamid Araslı ve Abbas Zamanov ile görüşmüştür. Azerbaycan İlimler Akademisi’ne bağlı Nizami adına Edebiyat Enstitüsü’nü kız kardeşi Valide hanım Quluyeva ile ziyaret etmiş, Enstitü’nün direktörü Mirzağa Quluzade, Kasım Kasımlı, Kemal Abdulla Şaik oğlu Talıbzade ile görüşmüştür.

Refioğlu, İstanbul’da 4.4.1980’de, eşi Ayşe Fazilet hanım 6.9.1994’te vefat etmiştir. Tek çocukları, 2.8.1939 doğumlu Azer Ergün 22.03.1974’te Antalyalı,

¹ Süleyman Fikri Erten, 1876 tarihinde Bosna Tuzla Sancağı Briçka’ya bağlı Rahiç kasabasında doğmuştur. Türkçe öğretmeni olmuştur.

İstanbul 1952 doğumlu Semra hanımla evlenmiştir. Azer Ergün, İstanbul Teknik Üniversitesi'nde İnşaat Mühendisliği tahsili yapmış ve meslek hayatında serbest çalışmıştır. İstanbul 1977 doğumlu, İstanbul Boğaziçi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun olan Pınar isimli tek çocuğu İstanbul'da Bosch firmasında çalışmaktadır. Azer Ergün 17.9.2007'de ani olarak vefat etmiştir.

MEMURİYETİ

Selim Refik Refioğlu, 29.9.1934'te Antalya Lisesi Edebiyat stajyer öğretmenliğine tayin edilmiştir. Bir yıl sonra stajyerliği kaldırılarak asil öğretmen olmuştur. (Eşi de Antalya merkez Gazi İlkokulu'nda çalışmıştır). Malatya Lisesi Edebiyat öğretmenliğinde 25.9.1935 ile 1.11.1935 arasında kısa bir süre görev yapmıştır. 27.9.1939'da Bursa Lisesi Edebiyat öğretmenliğine nakledilmiştir. 1.9.1947'de Bursa 2. Ortaokul Edebiyat öğretmeni olmuştur. 30.9.1949'da Bursa I. Ortaokul Edebiyat öğretmenliğine tayin edilmiştir. 4.10.1950'de İstanbul Erkek Lisesi Türkçe öğretmenliğine nakledilerek Bursa'dan ayrılmıştır. Yeni okulunda kısa bir süre görev yaptıktan sonra 28.2.1951'de İstanbul Sultanahmet Erkek Sanat Enstitüsü Türkçe öğretmenliğine tayin edilmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı Müdürlük Komisyonu'nun 8.8.1955 tarih ve 405.1/237 sayılı kararı gereğince 4489 sayılı kanunun 1. maddesinin (b) fıkrasına göre aylıklı, dövizli olarak bir yıl süreyle Almanya'ya staj yapmaya gönderilmiştir.

Refioğlu, son görev yaptığı okulda uzun yıllar çalışmış ve 9.2.1962'de emekli olmuştur. Uzun yıllardır yüksek tansiyona bağlı olarak kalp rahatsızlığı çektiğinden, öğretmenlik mesleğinin getirdiği yorgunluk görevini sürdürmesine mani olduğundan devlet hastanesinden aldığı heyet raporu ile malulen emekli olmak mecburiyetinde kalmıştır.

İLMİ FAALİYETLERİ

Türkiye'de ve Azerbaycan'da siyasi muhacir olarak memleketlerini terk ederek Türkiye'ye hicret eden tanınmış siyasetçi ve bilim adamlarının faaliyetleri, ilmi ve edebi çalışmaları üzerine çok sayıda makale, kitap neşredilmiş, yüksek lisans ve doktora çalışması yapılmıştır. Bu çalışmalar önce siyasetçiler üzerinde yoğunlaşmış, giderek diğer sahalara yayılmıştır. Görebildiklerimizde Selim Refik Refioğlu'nun adının ve çalışmalarının zikredildiğine rastlamadık. Bu konuda çalışmaları bulunan Vagif Sultanlı'nın Türkiye'de de neşredilen eserinde ismi geçmemektedir. Eserinin 'Tenkit, edebiyat araştırmaları ve estetika' başlıklı bölümde [33] Refioğlu'nun çalışmalarından söz edilmesi gerekiyordu.

Selim Refik Refiođlu, fakólleden mezun olduktan sonra ilmi faaliyetlerine devam etmek, akademik çalıřmalar yapmak üzere üniversitede durumuna uygun bir kadro bulamamıřtır. Ünversite dıřında ilmi faaliyet yapmıř, k¼¼k risaleler, dergilerde makaleler yayınlamıřtır.

Refiođlu, dıřarıdan doktora yapmak üzere 31.10.1946'da İ.Ü. Edebiyat Fakóltesi'ne 279 numara ile kaydını yaptırmıř, '*Fuzuli: Devri, ilmi, ařkı, řöhreti ve tesiri*' bařlıklı tezi savunmuřtur. Aynı fakólleden mezun olan Emin Abid'de Fuzuli hakkında yayın yapmıřtır [1]. Refiođlu'nun tezine j¼ri iyi derece vermiřtir. Tezin danıřmanlıđını Edebiyat Fakóltesi T¼rk Dili ve Edebiyatı B¼l¼m¼'n¼n Dađıstanlı öđretim üyelerinden ve sahanın en iyi uzmanlarından b¼y¼k alim Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan yapmıřtır. Tezinde, Fuzuli'nin hayatı, ilmi ve edebi kiřiliđi, tesiri ve řöhreti anlatılmıř ve bibliyografyası verilmiřtir. 315 sayfalık tez, Edebiyat Fakóltesi Genel Kitaplıđı ile İstanbul Ünversitesi T¼rkiyat Enstit¼s¼ K¼t¼phanesi'nde bulunmaktadır (Tez. Nu. 305). Tezinin kabul edilmesinden sonra 'Eski T¼rk Edebiyatı Tarihi'nden İyi, 'Tarih'ten Orta ve 'Yeni T¼rk Edebiyatı'ndan İyi derece ile s¼zl¼ imtihanlarını vermiř ve **28.6.1948'de toplanan Profes¼rler Kurulu, j¼rinin hazırladıđı raporu g¼z ön¼nde tutarak kendisine İyi derece ile doktorluk payesi vermiřtir.**

Tezini ilgili j¼ri ön¼nde savunması ve bařarılı olması gazetede 'Ünversite Yeni Bir Edebiyat Doktoru Kazandı' bařlıđıyla haber olarak çıkmıřtır.¹

Refiođlu, yukarıda belirttiđimiz gibi, 1955 yılı içinde ilmi çalıřmalarda bulunmak üzere bir yıllıđına Almanya'ya gitmiřtir. Emekli olduktan sonra 1964 yılında İçiřleri Bakanlıđı'na dilekçe ile bařvurarak, senelerden beri T¼rk k¼lt¼r tarihi üzerinde, bařta İstanbul K¼t¼phaneleri olmak üzere incelemeler yaptıđını, tetkiklerini daha fazla derinleřtirmek için Avrupa memleketlerinde çalıřmak zorunda kaldıđını belirip, emekli maařının kesilmeden yurt dıřında çalıřma izni verilmesini talep etmiřtir. Talebi Milli Eđitim Bakanlıđı'na aktarılmıř, 25.1.1965 tarih ve 6/4257 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile Almanya'da çalıřma izni verilmiřtir. Almanya'da çalıřma imkanı bulup bulmadıđını bilmiyoruz.

Refiođlu, müellifi belirtilmeden İstanbul'da 1934 yılında neřredilen '*Kurtuluř Yollarında*' isimli milliyetçi ve istiklalci řiirlerin toplandıđı derlemenin² kendisi tarafından hazırlandıđını kaydetmiřtir [27]. Bu eserin 1928 yılında İstanbul'da basılan '*İstiklal Uđrunda – řiirler Mecmuası*' isimli kitapla isim ve muhteva benzerliđi

¹ 'Selim Refik Refiođlu bu sene İstanbul Ünversitesi Edebiyat Fakóltesi Profes¼rler Meclisi tarafından seçilen j¼ri huzurunda doktora imtihanını muvaffakiyetle vermiř ve doktora payesini kazanmıřtır. Biz de arkadařımızı tebrik ederiz'. Haberde Refiođlu'nun resmi de bulunmaktadır: *Tasvir*, 23.6.1947, řah. 2.

² *Kurtuluř Yollarında*. İstanbul, 1934. B¼rhaneddin Basımevi, 30 s.

bulunmaktadır. Fevziye Abdullah Tansel, liseyi birlikte okudukları ve çok sevdiği arkadaşı, Azerbaycanlı Hüseyin Cemal Yanar'ın yeğeni Prof. Dr. Dilşad Elbrus Talibhan'ın vefatı münasebetiyle yazdığı makalede *İstiklal Uğrunda* adlı kitap hakkında önemli bilgiler vermiş, *Gülseren*, ***, *Kartal*, *Azeri* mahlas ve rumuzlarının kimlere ait olduğunun tespit edilmesini belirtmiştir [15]. *Azeri* mahlasının Mehmet Emin Resulzade'ye ait olduğunu Yavuz Akpınar tespit etmiştir. Resulzade, *Yeni Kafkasya*'da Azeri müstearı ile çok sayıda makale neşretmiştir.

1.2.1949 tarihinde faaliyete geçen Azerbaycan Kültür Derneği yönetim kurulu Azerbaycan hakkında bir dizi konferans verilmesini kararlaştırmış ve bunu karar defterine geçirmiştir. Refioğlu'nun da *'Türkiye'de Bilinmeyen Azerbaycan Meşhurlarından Biri (mesela, Molla Penah Vakıf)'* konulu bir konuşma yapması karar altına alınmıştır [35, səh. 101].

Selim Refik Refioğlu'nun ihtisas alanı Azerbaycan ve eski Türk edebiyatıdır. Eski Türk edebiyatı üzerindeki mesaisini bir kitap boyunda işlediği ve baskıya hazır hale getirdiği biliniyor. Bu eseri gayri matbu olarak İstanbul Bayezid Devlet Kütüphanesi el yazmaları bölümünde muhafaza edilmektedir¹.

Bibliyografya

1. *Abid, Əmin*. Füzulünün tədqiq edilməmiş bir əsəri. *Maarif və Mədəniyyət*, 1926, Nu: 12 (35), ss. 32–34.
2. *Ak-Koyunlu*. Kırım və Azerbaycan Gecesi. *İstiklal*, sayı 12, 10 Temmuz 1932, səh. 4.
3. *Aslanapa, Prof. Dr. Oktay*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tezleri (1920–1946). İstanbul, *İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Vakfı Yayını*, 2004, səh. 101.
4. *Atsız*. Mehmet Sadık Aran – Tahsin Demiray. *Makaleler II*. İstanbul, 1997, ss. 93, 94.
5. Azerbaycan Demokratik Respublikası, Azerbaycan Hökumeti (1918–1920). Bakı, 1990, səh. 93.
6. Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Bakı, 1998.
7. Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2-ci cild. Bakı, 2005, ss. 299-300
8. Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2-ci cild. Bakı, 2005, ss. 300-301.
9. Azerbaycan tarixi. 3-cü cild. Bakı, 1963.
10. *Azertürk, Faruk*. 27 Nisan Şehitler Günü. Mücahit, sayı 37-38, Mart-Nisan 1961, səh. 13.
11. *Əzizov, Eldar*. Difai. XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri. Bakı, 2009, səh. 111.
12. *Binark, İsmet – Sefercioğlu, Nejat*. Fevziye Abdullah Tansel Bibliyografyası, Ankara, 1975, səh. X.

¹ *Refoğlu Selim Refik*. Divan Edebiyatının Mahalli ve İçtimai Motifleri. İstanbul Bayezid Devlet Kütüphanesi demirbaş Nu: 425394, -819.281912, 1948–1953, 680 yaprak, 30 cm. Türkçe.

13. *Boran, Cemil*. Darülfünun Hatıralarım. *Bilgi*, sayı 282, Kasım 1970, səh. 16.
14. *Cumhuriyet Gazetesi*, 8.9.1948.
15. *F.A. Prof. Dr. Dilşad Elbrus Talibhan* (1916 – 11 Nisan 1979). *Azərbaycan Dergisi*, sayı 230, Nisan-Mayıs-Haziran 1979, ss. 35–40.
16. *Hablemitoğlu, Dr. Şengül – Hablemitoğlu, Dr. Necip*. Şefika Gaspıralı və Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893 – 1920), Ankara, 1998, səh. 22.
17. *Hüseynov, Rafael*. Yurdun adındaki can. Bakı, 2010, səh. 173.
18. *İbrahimli, Xaləddin*. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı, 1996, səh. 107.
19. *Keykurun, Naki*. Mekteb-i Ruhani (Azərbaycan İstiklaline Hazırlık Səfhaları). *Azərbaycan Dergisi*, sayı 70, Ocak 1958, ss. 5–7.
20. *Keykurun, Naki*. Hatıra Defterimden Bir Yaprak (28 Mayıs'a Doğru). *Azərbaycan Dergisi*, sayı 74–75, Mayıs-Haziran 1958, səh. 40.
21. *Məmmədova, Nüşabə*. “Nəşri-Maarif” Cəmiyyətinin yaranması və fəaliyyəti. Bakı, 2005, səh. 125.
22. *Oran, A.* Milli Azərbaycan Bayramı. *Odlu Yurt Dergisi*, sayı 5, Temmuz 1929, səh. 210.
23. Mirza Bala'nın Ölümü Münasebetiyle Alınan Telqraflar. *Azərbaycan Dergisi*, sayı 84, Mart 1959, ss. 19–20.
24. *Nəsibzadə, Nəsib*. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990, ss. 85, 88.
25. *Oruclu, Məryəm*. Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat Partiyasının fəaliyyəti (1911–1922). Bakı, 2001, səh. 68.
26. *Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası*. İstanbul, sayı 15, 15 Kasım 1922, səh. 71.
27. *Refoğlu, Selim Refik*. Ahmet Caferoğlu'nun Eserlerinde Görülen Hatalar. Bir İlave Bir Düşünce Bir Cevap. Bursa, 1941.
28. *Resul-zade, M.E.* Şefibeycilik. Bozğuncu Şefi Beyin “neşriyat” və “ifşaati” dolayısıyla efkari umumiyyəti tenvir. 1934, səh. 33.
29. *Rüstembeyli, Şefi*. Yıkılan Putlar. İstanbul, 1932, səh. 11
30. *Sarıahmetoğlu, Nesrin*. Azeri-Ermeni İlişkileri (1905–1920). Ankara, 2006, səh. 358.
31. Savcılık Eliyle Aldığımız Tekziptir. *Azərbaycan Dergisi*, sayı 92-93, Kasım-Aralık 1959, səh. 43.
32. *Seyidzadə, Dilarə*. Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, 1998, səh. 125.
33. *Sultanlı, Prof. Dr. Vəqif*. Azərbaycan Muhaceret Edebiyatı. İstanbul, 2007.
34. *Süleymanov M.* Azərbaycan Ordusu (1918–1920). Bakı, 1998; (önce 5. Sırada)
35. *Şimşir, Dr. Sebahattin*. Azərbaycanlıların Türkiyə'de Siyasi və Kültürel Faaliyyətləri (1920–1991). T. Y. Ankara, səh. 6.
36. *Tahirzade, Prof. Dr. Adalet*. Şekililer Osmanlı Sarayında ve Türk Ordusunda. *Türk Yurdu*, sayı 287, Temmuz 2011, ss. 245–260.

37. *Tansel, Fevziye Abdullah.* Ölenlerimiz: Abdülkadir İnan (29 Kasım 1889 – 1 Ekim 1976). *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, sayı 1, Ocak 1977, s. 39.
38. *Tansel, Fevziye Abdullah.* Ay Dolanır, Günler Geçer. İstanbul, 2011, s. 296.
39. *Tansel, Fevziye Abdullah.* Ölenlerimiz: Arif Nihat Asya ve Nejdet Sançar. *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, sayı 2, Nisan 1975, ss. 31, 32.
40. *Tasvir* Gazetesi, 8.9.1945, s. 2.
41. *Turablı, Nebi.* Azerbaycan Mücahitlerinden Aliekberli Kardeşler. *Mücahit* Dergisi, sayı 10, Eylül 1957, ss. 15, 16.
42. *Türk Akdeniz*, Antalya Halkevi Dergisi, 29.10.1938, sayı 11–12, s. 81.
43. Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisî Tarafından 1339 Senesi Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen Dört Senelik (1335–1338) Devreye Ait Rapor, s. 141.
44. *Ülgen, Yard. Doç. Dr. Erol.* Türklük Bilimi ve Türk Edebiyatı Tarihine Adanan Bir Ömür – Prof. Dr. Ömer Faruk Akün. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, sayı XIX, 2006, Bahar, s. 28.
45. *Баграмян И.Х.* Воспоминания. Ереван, 1979.
46. А.М.Топчибаши и М.Э.Расулзаде: Переписка. 1923–1926 гг. / сост., предисл. и прим. С.М.Исхаков. Москва, 2012, с. 12.

SUMMARY

Omer OZCAN

ABOUT SELIM REFIK REFIOGLU AND HIS FAMILY

Keywords: *Refiogullari family, Selim Refik Refioglu, Hacı Mehmet Huseyin Refiyev, Meshedi Ali Refiyev, İslam Refioglu, Musa Refiyev, Rizayev's family, Abuzer bey Rizayev, Hasmehammedov's family.*

It is a lot of participants of the popular uprising, which have risen in various regions of Azerbaijan against Bolsheviks at once after overthrow of legitimate authority of the first Azerbaijan Republic by them in 1920, were compelled to find a shelter in brotherly Turkey.

They were in time, as far as possible, in different ways to take away members of their family from Azerbaijan to Turkey. Among those who forcedly left the family in the Homeland, the important place is taken by the teacher and the scientist-

literary critic Selim Refik Refioglu, who is the descendent of the Refiyev's family, known in the city of Ganja.

S.R.Refioglu's life and creativity and history of a family of Refiyev are in detail covered in article on the basis of written documents and data.

РЕЗЮМЕ

Омер ОЗДЖАН

О СЕЛИМ РЕФИК РЕФИОГЛУ И ЕГО РОДЕ

Ключевые слова: Семья Рафиевых, Селим Рефик Рефиоглу, Гаджи Мамед-Гусейн Рафиев, Мешеди Али Рафиев, Ислам Рефиоглу, Муса Рафиев, семья Рзаевых, Абузар-бек Ризаев, семья Хасмамедовых.

Немало участников восстаний, прошедших в различных регионах Азербайджана после свержения большевиками законной власти первой Азербайджанской Республики в 1920 г., вынуждены были в дальнейшем искать убежище в братской Турции.

По мере возможности, многие успели различными путями вывезти в Турцию и членов своих семей. Среди тех же, кто был вынужден оставить своих родных и близких на родине, особое место занимает преподаватель и ученый-литературовед Селим Рефик Рефиоглу, являющийся потомком известного гянджинского рода Рафиевых.

В статье на основе печатных и устных сведений подробно освещается жизнь и творчество не только самого С.Р.Рефиоглу, но и в целом история рода Рафиевых.

ƏBDÜLQƏNİ NUXƏVİ XALISƏQARIZADƏ VƏ ONUN ŞƏCƏRƏSİ HAQQINDA

Açar sözlər: Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarizadə, Əlican bəy Nuxəvinin Şəkidəki mədrəsəsi, müəllim, “Fərisi təkəllüm risaləsi” dərs vəsaiti, “Yüz yeddi rəng” əsəri, mətnşünas, kitabşünas.

XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti tarixində ədəbiyyatşünas alim, pedaqoq və kitabşünas kimi məşhurlaşmış Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarizadə öz tarixi qəhrəmanları və yüksək mədəniyyəti ilə uzaq-uzaq ellərdə belə böyük şöhrət qazanmış, Azərbaycan torpağının ecazkar guşəsindən olan Şəkidə dünyaya göz açmış, onun maddi nemətləri ilə qidalanmış, yetişdirdiyi böyük zəkaların təlimiylə kamilləşmiş və bütün həyatını bu torpağa və onun qədirbilən xalqına həsr etmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi “Sədo həft rəng” (“Yüz yeddi rəng”) adlı mətnlər məcmuəsində (bax: 6), nəsilərinin şəcərəsində (bax: 5, titullar və rəqə) və başqa əlyazmalarında qeyd edir ki, onun tam adı və nəşəbi **Şəmsəddin Əbdülqəni Nuxəvi Kəmaləddin Məhəmməd əfəndi oğlu Xalisəqarizadə**dir. Əsərlərinin sonunda isə öz adını çox vaxt sadəcə olaraq ya *Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarizadə*, ya *Əbdülqəni Nuxəvi*, ya da *Əbdülqəni əfəndi* kimi yazmışdır. Onun babası Molla Pirməhəmməd (“Molla Piri” adı ilə tanınmışdır), ulu babaları isə *Şeyxməhəmməd* və *Nurməhəmməd* olmuşdur [13, səh. 25].

Bu nəslin soyadı alimin ulu babası Şeyxməhəmmədin həyat yoldaşı Xalisə qarının adı ilə bağlıdır. Əbdülqəni Nuxəvi əsərlərində dəfələrlə qeyd edir ki, o, xalq içərisində *Xalisəqarizadə* adı ilə şöhrət tapmış və özlərini *Xalisəqarizadə övladları* adlandırmışdır. Xalisə qarı dövrünün yaxşı təhsil almış, müdrik, şair təbli ziyalılardan biri olmuşdur. Azərbaycan kitab sərəvətinin toplanmasında və Vətən övladlarının maarifləndirilməsində diqqətəlayiq əmək qoymuş bu müdrik qadın Şəkidə özünə böyük şöhrət və nüfuz qazanmışdır. Əbdülqəni Nuxəvinin zəngin kitabxanasının əsasını da məhz Xalisə qarı qoymuşdur [13, səh. 27–30]. Əldə etdiyimiz əlyazmalarda onun doğum və ölüm tarixləri haqqında heç bir məlumat göstərilməmişsə də, Əbdülqəni Nuxəvinin tərtib etdiyi nəsilərinin şəcərəsinə əsasən deyə bilərik ki, o, XVII yüzilin 2-ci yarısında – XVIII əsrin əvvəllərində yaşamışdır.

Əbdülqəni Nuxəvinin əlyazmaları üzərində, eləcə də onun doğma şəhəri Şəkidə aparılmış axtarışlar nəticəsində Xalisə qarının həyatı ilə bağlı çoxlu məlumatlar əldə olunmuşdur. Xalisə Hacı Bayramın yeganə qızı və övladlarının ən kiçiyi ol-

muşdur. Dövrünün ziyalılarından olan Hacı Bayram, qızı Xalisəni böyük məhəbbətlə sevmiş və hara getsə qayıdanda ona çoxlu hədiyyələr alıb gətirmiş. Xalisə hələ kiçik yaşlarından qardaşları Mahmud və Mustafadan özünün möhkəm yaddaşı, hazırcavablığı ilə fərqlənmişdir. Hətta o, ara-sıra atasının onlara gələn müəllim dostlarının belə nəzər-diqqətini özünə cəlb etmişdi. Onlar Xalisənin çox dərrakəli uşaq olduğunu dəfələrlə söyləmişlər.

Atasının dostları Xalisənin həyatında həlledici rol oynamışlar. Bir gün Hacı Bayram evə ağsaqqal, nurani bir kişi ilə gəlir. Qızını Hacı Kərimlə tanış edərək deyir ki, bu gündən o, sənin müəllimin olacaqdır. Xalisə böyük həvəslə oxumağa başlayır. Bir ildən sonra Hacı Kərimin məsləhəti ilə Hacı Bayram, qızına ərəb və fars dillərini dərinlən öyrətmək üçün bir müəllim də dəvət edir. Hələ kiçik yaşlarından kitabı hədsiz dərəcədə sevməyə başlayan Xalisə bütün gününü müəllimləri və kitabları ilə keçirirmiş. Kitab oxumaqdan aldığı mənəvi zövqü bəlkə də heç bir şeydən almırmış. Hətta bir dəfə o, anasını qohumlarının toy məclisindən yarımcıq gətirir ki, atamın aldığı təzə kitabı oxuyub başa çatdırmaq istəyirəm. Onun əldə etdiyi hər yeni kitab ona böyük sevinc və fərəh gətirirmiş. O, kimdəsə maraqlı bir kitabın olduğunu eşitdikdə atasından o kitabın ya alınmasını, ya da özünün köçürülməsini xahiş edirmiş. Xalisə hələ təhsil aldığı illərdə atası, qardaşları və müəllimlərinin köməyi ilə çoxlu kitab toplayıbmiş.

Hacı Bayramın həyat yoldaşı və qohumları qızın oxumağa həddindən çox meyl göstərməsini yaxşı hal kimi qiymətləndirməyərək, onu tezliklə ərə verməyi Hacıya məsləhət görürlər. Bu vaxt Xalisə artıq 17 yaşında, uca boylu, dolu bədənli, enli sifət, al yanaqlı, iri qara gözlü yetkin bir qız idi. O, müxtəlif məclislərdə öz hazırcavablığı, məntiqi söhbətləri, düşüncəli tədbirləri və ağıllı məsləhətləri ilə nəinki öz yaşdırları, hətta böyükləri heyran etmişdi.

Xalisə İstanbulda təhsil almış Şeyxməhəmməd adlı bir nəfərə ərə gedir. O, cehizi ilə bərabər kitablarını da atası evindən öz evinə gətirir. Deyilənə görə, Xalisənin qayınatası Nurməhəmməd öz gəlinin Füzulinin “Leyli və Məjnun” poemasının miniatürlərlə bəzədilmiş qiymətli bir əlyazmasını hədiyyə vermişdir. Ərinin də ziyalı olub kitaba məhəbbət bəsləməsi onu çox sevindirir və Şeyxməhəmmədə qırılmaz sevgi telləri ilə bağlanır. Xalisə müntəzəm surətdə Şeyxməhəmmədlə müəyyən kitablar və elmi məsələlər ətrafında söhbətlər aparırmış. Onun bir ziyalı kimi kamilləşməsində ərinin də böyük əməyi olmuşdur. Artıq hər ikisi kitab topladığından, tezliklə onların evində kiçik bir kitabxana yaranmışdır [16, səh. 18–19].

Xalisənin dalbadal *Pirməhəmməd* və *Mirməhəmməd* adlı iki oğlu dünyaya gəlmişdir. Ev və uşaq qayğısı onu müvəqqəti olaraq oxumaqdan və öyrənməkdən uzaqlaşdırsa da o, öz kitablarından həmişəlik ayrılmır və çox keçmir ki, yenidən kitabları üzərinə qayıdır. Bu dəfə öyrənməklə bərabər, həm də öyrətməyə başlayır.

Xalisənin birinci şagirdləri onun öz uşaqları olur. Gənc ananın uşaqlarına böyük həvəslə dərs deməsi onun kitaba olan məhəbbətini, oxuyub öyrənməyə olan həvəsini daha da artırmışdır. Beləliklə də, o, get-gedə müdrikləşərək dövrünün kamil bir ziyalı kimi yetişirdi, ancaq gözlənilmədən baş verən bədbəxt bir hadisə gənc Xalisəni bərk sarsıdır. Onun əri Şeyxməhəmməd qəflətən ölür, uşaqların bütün qayğıları ananın üzərinə düşür. Bu hadisədən bir qədər sonra Xalisə öz uşaqları ilə bərabər başqalarına da dərs deməyə başlayır. Özünün dərin biliyi, yüksək əxlaqi keyfiyyətləri ilə Şəkiddə böyük hörmət və nüfuz qazanır. Ərinin ölümündən beş il keçdikdən sonra, qohumlarının təkidi ilə Xalisə öz evini tərk etmədən ikinci dəfə *Şeyxəhməd* adlı yerlisinə ərə gedir, ancaq ondan uşağı olmur.

Xalisə qarı adı ilə şöhrət tapmış bu maarifpərvər qadın yaratdığı kitabxanayı uşaqlara ibtidai təhsil verən bir məktəbə çeviribmiş. Xalisə qarı 80 ildən artıq ömür sürmüş, bütün şüurlu həyatını kitab sərvətimizin və şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanmasına həsr etmişdir. Onun topladığı orta əsr yazılı abidələrinin bir qismi hal-hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun mənəvi sərvət xəzinəsində saxlanılır və öyrənilir. O, ömrünün son günündə uşaqlarının köməyi ilə kitabxanasına gələrək kitablarını son dəfə nəzərdən keçirmiş, bu sərvəti öyrənməyi və qoruyaraq gələcək nəsillərə çatdırmağı onlara vəsiyyət etmişdir.

* * *

Xalisə qarının nəticəsi ***Şəmsəddin Əbdülqəni əfəndi Məhəmməd oğlu Nuxəvi Xalisəqarızadə*** 1817-ci il mart ayının 8-də Şəki şəhərinin Qışlaq məhəlləsində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Əbdülqəni Nuxəvi öz əlyazmalarında ailələri haqqında müəyyən məlumat vermişdir. Alim əlyazmalarının birində yazdığı nəsillərinin şərcəsində qeyd etdiyi kimi, babası Molla Pirməhəmməd və nənəsi Həbibə xanımdan beş oğlan (Ağaməhəmməd bəy, Hacı Kəmaləddin Məhəmməd əfəndi, Abdulla, Feyzulla, Hacı Əbdülhəlim) və iki qız (Şərifə və Zeynəb) olmuşdur. Onun yazdığına görə, atası Kəmaləddin Məhəmməd əfəndi iki dəfə evlənmişdir. O, birinci dəfə Şəki xanlarının soyundan Şeyxəli bəyin və Hacı Əlican bəyin nəsillərinə mənsub *Tuba* adlı qızla həyat qurmuşdur. Şeyxəli bəy 1755-ci ilədək Şəkiddə 12 il hökmranlıq etmiş Hacı Çələbi xanın əmisidir (bax: 5, titül vərəqi).

Əbdülqəni Nuxəvi soyunun bundan öncə də Şəki xanı Çələbi xanın nəslinə ilə qohumluq əlaqələri olmuşdur. Onun ata nənəsi Həbibə xanımda Hacı Çələbi xanın nəslindəndir. Kəmaləddin Məhəmməd əfəndinin ilk həyat yoldaşı Tuba xanımdan *Əbdülvahab*, *Əbdüssalam* və *Əbdülqadir* adlı üç oğlu və *Dürrətünnisə* adlı bir qızı, ikinci həyat yoldaşı – Molla Əbdülbaqinin qızı *Bəyiməğadan* isə daha iki oğlu (*Əbdülqəni* və *Əbdülcəlil*) olmuşdur.

Kəmaləddin Məhəmməd əfəndi Şərq dilləri üzrə mükəmməl təhsil almış və klassik ədəbiyyata yaxşı bələd olan dövrünün ziyalı şəxslərindəndi. Əbdülqəni Nuxəvinin yazdığına görə, onun müəllimləri zəmanəsinin sayılan ziyalıları olan Abdulla Xalxali, Abdulla bin əl-Hac Məhəmməd əl-Bulğari, İsmayıl əfəndi Şirvani və Şərif əfəndi idi. Övladlarına ilk təhsili Kəmaləddin Məhəmməd əfəndi özü vermiş və onların elm öyrənməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Əbdülqəni də hələ uşaq yaşlarından ilk təhsilini atasından almış, bütün qardaşları içərisində öz zirəkliyi, möhkəm yaddaşı və elmə göstərdiyi həvəslə fərqlənmişdir.

Atası Əbdülqəninin istedadlı bir gənc olduğunu hiss edib, onun təlim-tərbiyəsiylə ciddi məşğul olmuş, hələ kiçik yaşlarından ona Şərq dillərini tədris etməyə başlamışdır. Oğlunun bu sahədə dərin biliyə yiyələnməsi üçün Kəmaləddin Məhəmməd əfəndi böyük əmək və bilik sərf edərək, öz istədiyinə nail olmuşdur. Əbdülqəni Nuxəvi gənc yaşlarından bu dilləri mükəmməl surətdə mənimsəyə bilmişdir. Onun hələ 14–15 yaşlarında yazmış olduğu dərs vəsaitlərindən görünür ki, ərəb və fars dillərinə dərinlən yiyələnmişdir.

Orta əsr mədəniyyətinə yaxşı bələd olan Kəmaləddin Məhəmməd əfəndi bildirdi ki, xalqımızın klassik irsini və onunla ayrılmaz şəkildə bağlı olan Şərq elm və ədəbiyyatını dərinlən öyrənmək və dövrünün qabaqcıl ziyalıları olmaq üçün hər şeydən qabaq türk, ərəb və fars dillərinin öyrənilməsi ən vacib məsələlərdəndir. Məlumdur ki, Eynülqüzzat Həmədəni, Əbülhəsən Bəhmənyar, Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi, Siracəddin Urməvi, Nəsirəddin Tusi, Əbdülqadir Marağayi və onlarca başqa Azərbaycan mütəfəkkiri özlərinin dünya şöhrəti qazanmış əsərlərini ərəb və fars dillərində yazmağa məcbur olmuşdur. Buna görə də o dövrlərdə ərəb və fars dillərini bilmədən nəinki Şərq, hətta Azərbaycan elm və mədəniyyətinin inkişaf tarixini tam surətdə öyrənmək mümkün deyildi.

Əlyazma abidələrində verilən bilgilərə görə, Kəmaləddin Məhəmməd əfəndi Şirvanda hədis elmi sahəsində ən mükəmməl təhsil almış, tanınmış hədis bilicilərindən olmuşdur. Əbdülqəni Nuxəvi hədis elmi sahəsində də təhsilini atasından almışdır.

Əbdülqəni Nuxəvi atasından dərs almaqla bərabər, get-gedə öz kitabxanalarında olan əsərlərdən müstəqil surətdə istifadə etməyə başlamışdır. O, təhsil aldığı dövrlərdə köçürdüyü əsərlərin ayrı-ayrı hissələrini müxtəlif mənəbələr əsasında şərh etmiş, mətnlər üzərində bir sıra düzəlişlər aparmışdır. Hələ gənc yaşlarından Şərqi görkəmli dilçi və ədiblərinin əsərlərini müntəzəm surətdə mütaliə etməsi və araşdırması onun böyük gələcəyindən xəbər verirdi.

Hicri 1246–1250 (1830–1834)-ci illərdə atasının rəhbərliyi altında tərtib etdiyi böyük həcmli *“Dilçilik, məntiq və poetika”* toplusundan [bax: 7] aydın olur

ki, Məhəmməd əfəndi öz oğluna dilçilik elmi ilə yanaşı, məntiq və poetikadan da dərs demişdir. Əbdülqəni Nuxəvi atasının göstərişi ilə köçürdüyü əsərlərlə yanaşı, bu fənlərə dair digər müəlliflərin əsərlərini də mütaliə etmişdir. Həmin mütaliələrin nəticələri öz əksini bu topluya daxil edilmiş mətnlərin qıraqlarında tapmışdır. O, adını çəkdiyimiz dərsliyə daxil edilmiş mətnlərin haşiyələrində onun bu və ya başqa hissələrini şərh edən çoxlu sayda çıxarışlar yazmışdır. Həmin çıxarışlar mütaliə etdiyi ayrı-ayrı klassiklərin əsərlərindən verilmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi təhsilini XIX əsrdə Şəkidə fəaliyyət göstərən və xalqın mariflənməsində başlıca rol oynayan milli məktəb və mədrəsələrdə almışdır. Onun Şəkidə təhsil aldığı əsas maarif ocaqları *Abdulla əfəndi Axundzadə*, *Sədrəddin bəy Nuxəvi* və *Əlican bəy Nuxəvinin* mədrəsələridir. Alim Ağ məscid adı ilə məşhur Dabbağxana məscidindəki mədrəsədə, eləcə də Qışlaq və Göynükdə ayrı-ayrı müəllimlərdən də təlim almışdır. Dövrünün tanınmış alim və ziyalılarından olan və bu mədrəsələrdə müəllimlik edən *İbrahim Ərəşi Şəkəvi*, *Abdulla əfəndi Axundzadə*, *İbrahimxəlil əfəndi Şirvani* Əbdülqəni əfəndi Nuxəviyə dərs demiş və onun görkəmli bir alim kimi yetişməsində böyük rol oynamışlar.

İbrahim Ərəşi Şəkəvi dövrünün tanınmış ziyalı və alimi olmuş, Şəkinin yuxarıda göstərilən və mükəmməl orta təhsil verən mədrəsələrində ərəb filologiyasından dərs demişdir. Onun "*Haşiyə alə şərh-il-ənmuzəc fi-n-nəhv*" ("*Nümunəvi qrammatikanın şərhinə haşiyə*") adlı əsəri Şəkidə ərəb dilçiliyi üzrə bir dərs vəsaiti kimi geniş yayılmışdır. Bu əsər XIII əsrin görkəmli Azərbaycan dilçisi Cəmaləddin Məhəmməd bin Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin, XI-XII əsr Şərqin məşhur alimi Cərullah Əbülqasim Mahmud bin Ömər əz-Zəməxşərinin "*Əl-Ənmuzəc fi-n-nəhv*" ("*Nümunəvi qrammatika*") əsərinə həsr etdiyi şərhə İbrahim Ərəşi Şəkəvinin yazdığı geniş haşiyədir. O, XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmışdır. İbrahim Ərəşi Şəkəvi əslən Ağdaşla Xaldan arasında yerləşən Ərəş vilayətindən olmuş, sonralar Şəkiyə köçərək orada yaşayıb-yaratmış və şəhər mədrəsələrində dərs demişdir. Öz müəlliminə bəslədiyi böyük ehtiram əlaməti olaraq Əbdülqəni Nuxəvi 1845-ci ildə onun yuxarıda göstərilən əsərinin mükəmməl mətnini tərtib etmiş və ona çoxlu izahlar yazmışdır [12, 47b–91a].

İbrahimxəlil əfəndi Şirvani orta əsr elmlərini dərinlən bilən, dövrünün qabaqcıl ziyalı kimi Əbdülqəni Nuxəvinin hərtərəfli biliyə yiyələnən bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə çox əmək sərf etmişdir. Xalisəqarızadə onu dövrünün ən fəzil alimi kimi qiymətləndirmişdir. İbrahimxəlil əfəndi Şirvani Sədrəddin bəy Nuxəvi və Əlican bəy Nuxəvinin mədrəsələrində müəllimlik etmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi orta əsr abidələrinin mətnləri üzərində tədqiqatə onun təlimiylə başlamış, mətnin tərtib prinsiplərini ondan öyrənmiş və nəticədə mükəmməl mətnşünas alim kimi yetişmişdir. "*Hidayətü-l-hikmə*" əsərinin şərhinə Məhəmməd Müsləhəddin əl-La-

rinin yazdığı haşiyənin sonluğunda Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə öz müəllimi haqqında belə yazmışdır: “Mən bu haşiyəni islam alimlərinin fəxri, halal və haramı fərqləndirən, Şəki vilayətinin Nuxa qəsəbəsində müəllimlik edən sinif müəllimimiz, əslən Şirvandan olan alicənab İbrahimxəlil əfəndi Şirvaninin kitabından yazdım” [14, v. 285a].

İbrahimxəlil əfəndi həm də Şirvanın tanınmış hədis bilicilərindən olmuşdur. Hədislərin istinadlarının və etibarlılığının müəyyənləşdirilməsi üsullarını Əbdülqəni Nuxəvi ondan öyrənmişdir.

Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatının bilicisi, şair və gözəl xəttat kimi tanınmış *Abdulla əfəndi Axundzadə* Əbdülqəni Nuxəvinin atası Kəmaləddin Məhəmməd əfəndinin yaxın dostu, Əbdülqəni Nuxəvinin sevimli müəllimi idi. O, bir sıra Şərq klassiklərinin əsərlərinin əldə edilməsində öz şagirdinə və onun atasına yaxından kömək göstərmişdir. Axundzadə Əbdülqəni Nuxəvinin təlimiylə evdə də uzun müddət ayrıca məşğul olmuşdur. Sevimli müəllimi ona Xaqani, Nizami, Füzuli və başqa şairlərin əsərlərini tədris etməklə yanaşı, Şərq xəttatlıq sənətinin sirlərini də öyrətmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi tədris olunan fənləri yaxşı qavradığı kimi, gözəl yazı üslubuna da məharətlə yiyələnmişdir. Onun tələbəlik illərində tərtib etdiyi “*Ər-rəsail və-l-qəsaid*” (“*Risalələr və qəsidlər*”) [bax: 8] adlı bədii qiraət vəsaiti kimi hazırladığı əlyazma toplusuna Xaqani Şirvaninin “Qəsideyi-yəyyə”sini və ona yazdığı nəzirəni, eləcə də Əbdürrəhman Caminin bir sıra qəsidə və qəzəllərini Abdulla əfəndi Axundzadə özü gözəl kalliqrafik şikəstə xəttiylə yazmışdır. Bu da müəllimin öz tələbəsinə böyük hörmət və ehtiramının təzahürüdür. Əbdülqəni Nuxəvinin xəttinin özünəxas bənzərsizliyinə baxmayaraq, müəlliminin yazısı ilə oxşar cəhətləri az deyildir. Bu da təbii haldır.

Əbdülqəni Xalisəqarızadənin Göynükdə və Qışlaqda müəllimləri Məhəmməd əfəndinin oğlu Əhməd əfəndi və Hacı Məhəmməd əfəndi olmuşdur. O, bu müəllimlərin yanında məntiq elmindən ayrıca dərs almış və beləliklə də, ayrı-ayrı elmlərin sirlərinə dərinlən yiyələnmişdir.

Şəki şəhərinin qocaman sakini, keçmişdə mədəniyyət işçisi və ömrünün son illərində Şəki Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin direktoru olmuş Baxşəli Axundovun dediyinə görə, Əbdülqəni Nuxəvi təhsilini Türkiyədə davam etdirmişdir. B.Axundov təkid edirdi ki, bu məlumatı onun İstanbulda yazdığı əlyazmaların birində oxumuşdur. Digər tərəfdən, Əbdülqəni Nuxəvi nəslinin XVIII yüzil türk şair və alimi İbrahim Həqqinin soyu ilə qohumluq əlaqələrinin olduğu da məlumdur. Nəsillərinin şəcərəsində alimin yazdığına görə, İbrahim Həqqinin soyundan Yusif axundun nəvəsi Hacı Abdulla əfəndinin həyat yoldaşı onun bibisi Şərifə idi. Bu qohumluq əlaqəsinə əsasən də onun Türkiyədə təhsilini davam etdirməsinin mümkünlüyü haqqında ehtimal yürütmək olar.

Əbdülqəni Nuxəvi “*Farisi təkəllüm risaləsi*” [bax: 9] adlı əsərində yazır ki, o, iki dəfə İranda və bir dəfə İstanbulda olmuşdur. İrana birinci dəfə hicri 1251 (1835)-ci ildə getmiş və həmin səfər on beş ay davam etmişdir. Onun bu ölkəyə ikinci səfəri hicri 1252 (1836)-ci ilin axırında olmuş və oradan da hicri 1255-ci ilin rəbiül-əvvəl ayında (1839-cu ilin mayında) İstanbula getmişdir. Onun İrana və İstanbula olan bu səfəri 27 ay çəkmişdir. Beləliklə, o, səfərdə üç il yarım olmuşdur. Əbdülqəni Nuxəvi bu səfərlərinin məqsədini şərh etməsə də ehtimal etmək mümkündür ki, o, bu ölkələrin elm ocaqlarında mükəmməl təhsil almış, dövrünün tanınmış ədib və alimləri ilə görüşmüş, Şərq mədəniyyətini və onun məşhur klassiklərinin yaradıcılıqlarını dərinləndirən öyrənmişdir. Şübhəsiz ki, bu ölkələrdə keçdiyi məktəb onun dünyagörüşünün inkişafına və dərin bilikli ziyalı kimi yetişməsində böyük rol oynamışdır.

Əbdülkərim İmanzadənin məlumatına görə, Əbdülqəni Nuxəvinin böyük qardaşı Əbdülvahab Qahirədə təhsil almış və təhsilini başa çatdırdıqdan sonra Əminə adlı bir ərəb qızı ilə evlənərək onunla Şəkiyə qayıtmışdır. Əbdülvahabın həyat yoldaşının Əminə olduğu nəsilərinin şəjərəsində də əksini tapmışdır. Təhsil aldığı müddət ərzində Əbdülvahab qardaşına çoxlu kitablar göndərmişdir. O, Əbdülqəni Nuxəviyə göndərdiyi Əbü-l-Bəqanın “Külliyat” kitabının titul vərəqində belə yazır: “Külliyati-Əbü-l-Bəqa Məhəmməd əfəndinin övladı, bəradəri-əzizim Əbdülqəni həzrətlərinin yədinə təslim oluna” [4, titul vərəqi].

Əbdülqəni Nuxəvi təhsil aldığı müddətdə Şərq ədəbiyyatını və elmini dərinləndirən öyrənərək, onun qabaqcıl nümayəndələrinin irsi ilə yaxından tanış olmuş, onların bir sıra əsərləri üzərində tədqiqat işi aparmağa başlamış və pedaqoji fəaliyyətinə, yəni 1844-cü ilə qədər artıq bir sıra əsərlərin müəllifi kimi tanınmışdır.

* * *

Əbdülqəni əfəndi Xalisəqarızadə iki dəfə evlənmişdir. O, ilk dəfə *Anaxanım* adlı bir qızla həyat qurmuş və hicri 1259-cu ilin zilhiccə ayında (1843-cü ilin dekabrı) *İsmayıl* adlı oğlu olmuş və 7 ay sonra ölmüşdür. Hicri 1262-ci ilin şəban ayında isə (1846-cı ilin iyulu) *Zeynəb* adlı qızı və hicri 1265-ci ilin rəbiül-axər ayında (1849-cu ilin fevralı) *Abdulla* adlı oğlu olmuşdur.

Abdulla çox bacarıqlı və kitaba böyük həvəs göstərən oğlan olduğuna görə atası ona dörd yaşı tamam olduqdan sonra dərs deməyə başlamışdır. Ona Şərq dillərini tədris etməklə bərabər, get-gedə dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfə, məntiq, fiqh, riyaziyyat, nücum və b. elm sahələrindən yaxşı təhsil verərək, kamil bir ziyalı kimi yetişdirmişdir. Xalq içərisində ziyalı, müəllim və ilahiyyətçi kimi böyük hörmət qazanmış Abdulla əfəndi atası Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadədən sonra Şəkinin Cümə məscidinin imamı olmuşdur. Onun əlyazmalarının bir qismi döv-

rümüzədək gəlib çatmışdır. Abdulla əfəndi atasının ruhuna hörmət olaraq “Xalisə-qarızadə” soyadını “İmamzadə” soyadı ilə əvəzləmişdir. Ancaq o, “Xalisəqarızadə” soyadını nə unutmuş, nə də ondan imtina etmişdir. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan və onun tərtib etdiyi əlyazma toplularında həmişə özlərini “Xalisəqarızadə övladları” adlandırmışdır.

Abdulla əfəndi əmisi Əbdülvahab əfəndinin qızı *Əsmayə* ilə evlənmiş və ondan *Nurməhəmməd*, *Tacəddin*, *Əhməd*, *Nurəddin*, *Əbdürrəhman* və *Cəmaləddin* adlı 6 oğlu və *Zahidə* adlı qızı olmuşdur. O, hicri 1309 (1892)-cu ildə 44 yaşında vəba xəstəliyindən vəfat etmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvinin üçüncü oğlu *Əbdürrəhman* hicri 1268-ci ilin şəban ayında (1852-ci ilin mayı) anadan olmuş və hicri 1273 (1857)-cü ildə 5 yaşında vəfat etmişdir.

* * *

Əbdülqəni Nuxəvi, kitabxana dəftərində göstərdiyi kimi, hicri 1268-ci ilin cəmədiyəl-axir ayında (1852-ci ilin martı) Novruz bayramında Şəkinin “Qalaüstü” adlanan məhəlləsində yeni tikdirdiyi evə köçmüşdür. O, bu evdə kitabxanası üçün böyük bir otaq ayırmışdır. Kitabxanaya alimin tələbə və oxucuları hər gün gəlmiş.

Xalisəqarızadə 1872-ci ilin dekabrından 1873-cü ilin iyunadək Şərq ölkələrinə səyahətə getmişdir. Bu müddətdə o, İstanbul, Qahirə, İsgəndəriyyə, Məkkə, Mədinə və başqa böyük mədəniyyət mərkəzlərində olmuşdur. Alimin bu səfərinin əsas məqsədi həcc ziyarəti və Şərqin görkəmli mədəniyyət xadimlərinin əsərlərinin əldə edilərək Şəkiyə gətirilməsi idi. O, Vətənə qayıdarkən böyük miqdarda əlyazma və qədim çap kitabları gətirmişdir. Həmin kolleksiyadan dövrümüzədək gəlib çatmış kitabların titullarında edilmiş qeydlərdən aydın olur ki, Əbdülqəni əfəndi bu səfər zamanı əsas vaxtını adları çəkilən şəhərlərin kitabxanalarında keçirmişdir. O, ala bilmədiyi bir sıra əsərlərin üzünü oradaca köçürmüşdür. Səfərdə olduğu zaman həyat yoldaşı Anaxanın vəfat etmişdir. Buna görə də səyahətdən qayıtdıqdan sonra ikinci dəfə Əliməhəmmədin qızı *Məkkə* ilə evlənmiş və ondan *Əbdülmüəni* adlı oğlu olmuş və uşaq bir yaşı tamam olmadan vəfat etmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə *Şəki vilayətinin baş qazısı* vəzifəsində də işləmişdir. Onun qazıxana dəftəri və imzaladığı rəsmi dövlət sənədlərinin bir qismi hal-hazırda Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Qazıxana dəftəri əvvəldən yarımçıq olduğuna və hicri 1282 (1865)-ci ildən başladığına görə onun bu vəzifəyə nə vaxt təyin olunduğu bilinmir. “*Əlm-lərin açarı*” adlı əsərinin 2-ci cildində hicri 1280 (1863)-cü ildə artıq bu vəzifədə işlədiyini qeyd etmişdir. Deməli, o, Şəkinin baş qazısı vəzifəsinə hələ 1863-cü il-

dən öncə təyin olunmuş və uzun müddət bu vəzifədə çalışmışdır. Məlumdur ki, o zaman belə vəzifəyə dövrünün ən bilikli və xalq içərisində böyük nüfuzla malik şəxsləri təyin olunurdu.

Əbdülqəni Nuxəvi hicri 1296-cı ilin cəmədiyül-əvvəl ayının 25-də (17 may 1879-cu il) Şəkidə vəfat etmiş və “Babanın üstü” adlanan yerin qəbiristanlığında dəfn edilmişdir. Alimin daş hasarla əhatə olunmuş qəbri ilə yanaşı daha 4 məzar vardır. Bunlardan ikisi onun həyat yoldaşları Anaxanım və Məkkənin, ikisi isə oğulları Abdulla və Əbdülmüğninindir.

* * *

Bütün Azərbaycan ziyahları kimi Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə də bütün ömrü boyu xalq kütləsi ilə çox yaxın olmuş, həmişə onlara böyük məhəbbət və rəğbətlə yanaşmış, onların maariflənməsi uğrunda ömrünün sonunadək yorulmadan çalışmışdır. “Tərəqqi üçün özünü elmlə tərbiyə et” [6, v. 398b] deyən alim ictimai həyatda maarifin rolunu olduqca yüksək qiymətləndirərək, həyatın bütün sahələrinin tərəqqisi, xalqın rifah halının yaxşılaşdırılması və firavan yaşaması üçün hər şeydən öncə kütlənin maarifləndirilməsi və müxtəlif dünyəvi elmlərlə silahlandırılması məsələsini ön plana çəkirdi. “Elm və kamal təhsilinə hər şeydən çox çalış, çünki hər şey onların köməyi ilə əldə edilir” deyən A.A.Bakıxanov geniş xalq kütləsinin xoşbəxtliyini hər şeydən qabaq elm və maariflə bağladığı kimi, Əbdülqəni Nuxəvi də xalqın firavan həyatını maarifin kütlə içərisində yayılmasında görmüşdür. İlk maarifçilər kimi o da həyatda baş verən bütün eybəcərliklərin, xalq kütləsinin ağır həyat sürməsinin, daim ehtiyac içində yaşamasının səbəbini ictimai quruluşda yox, maarifin kasıb təbəqələr arasında yayılmamasında görürdü. Buna görə də o, xalqın maariflənməsi naminə bilik və bacarığını, maddi və mənəvi imkanlarını bütünlüklə səfərbər edərək, son dərəcə qeyrətlə fəaliyyət göstərmişdir. Alim kitab oxumayan, elm öyrənməyən, vaxtını eyş-ışrətlə, boş-boş danışmaq və qeybətlərlə keçirənləri amansızcasına tənqid edərək onları “cahillər” adlandırmışdır.

Əbdülqəni Nuxəvi də H.b.Zərdabi kimi elmi işıqla müqayisə edərək göstərir ki, elmsiz adam həmişəlik zülmətə gömülmüş bir kora bənzəyir. O, elmi insanın bütün dünyasını işıqlandıran, onu yüksəlişdən-yüksəlişə aparən böyük bir qüvvə kimi canlandırmağa çalışmışdır. Alim həmin müqayisəni aşağıdakı kimi vermişdir:

*Elmi insanlar üçün nur gördüm,
Buludsuz parıldayan günəş işığı kimi.
Günəş nuru hər gün batır,
Elmin nuru daim yanır [9, v. 278a].*

Elmin nurunu o dövrlərdə xalq kütlələrinə tanınan maarifçi ədib, alim və müəllimlər verə bilərdi. Əbdülqəni Nuxəvi də belə alim və müəllimlərdəndir. O, bütün ömrünü elmə və onun inkişafına həsr edərək, əldə etdiyi bilik xəzinəsini xalq kütləsinin savadlanmasına sərf etmişdir.

Hicri 1260 (1844)-cı ildə Şəkidə Əlican bəy Nuxəvinin mədrəsəsində pedaqoji fəaliyyətə başlayan Xalisəqarızadə o zaman 28 yaşında olmasına baxmayaraq, artıq yetkin bir alim kimi geniş şöhrət tapmışdı. Alim bu məktəbi qabaqcıl ideyaları yayan, dünyəvi elmləri tədris edən, mütərəqqi təlim metod və üsullarını həyata keçirən, xalqı biliklə silahlandıran böyük bir elm ocağına çevirmişdir. Həmin məktəb yalnız Şəkidə yox, Azərbaycanın başqa bölgələrində də böyük şöhrət qazanmışdı. Burada yalnız şəkililər yox, eyni zamanda Azərbaycanın Ağdaş, Balakən, Qarabağ, Qazax, Qax, Xaçmaz kimi başqa bölgələrindən də tələbələr oxuyurdu.

Əbdülqəni əfəndi təqribən 36 il davam edən məhsuldar elmi-pedaqoji fəaliyyəti sayəsində bu mədrəsənin elmi səviyyəsini ildən-ilə yüksəldərək, müxtəlif elmlərdən hərtərəfli dərin bilik verən elm ocağına çevirmiş və tədris prosesinin təşkilini kökündən dəyişdirmişdir. Şagirdlər burada ictimai fənnlərlə yanaşı cəbr, riyaziyyat, həndəsə, astronomiya və s. kimi təbiyyat elmlərindən də yaxşı təhsil alırdılar. Buna görə də Əlican bəy Nuxəvinin mədrəsəsi o dövrdə Şəkidə və başqa əyalətlərdə fəaliyyət göstərən mədrəsələrdən yüksək elmi səviyyəsi və mütərəqqi təlim üsulları ilə fərqlənirdi.

Əbdülqəni Nuxəvi dərş dediyi məktəblərdə tətbiq etdiyi yeni tipli tədris metodikasını ilə bağlı yazdığı əsərlərdə hərtərəfli şərhlər vermişdir. Onun yeni tipli tədris metodikasını işıqlandıran əsərlərindən biri də yuxarıda adını çəkdiyimiz *“Farsî təkəllim risaləsi”*dir. Alim bu əsəri pedaqoji fəaliyyətə başladığı ilk illərdə yazıb başa çatdırmışdır. Farsca-türkcə şifahi danışq dilinə həsr olunmuş bu əsər müqəddimə və 4 bəbdən (fəsildən) ibarət olub, iki nəfər arasında gedən sual-cavab əsasında tərtib olunmuşdur. Müəllif müqəddimədə əsərin əhəmiyyətindən, yazılma səbəbindən və kitabın tərtibi üsullarından bəhs edir. Alimin yazdığı kimi, 1-ci bəbə (fəslə) gündəlik məişətdə və ayrı-ayrı münasibətlərdə istifadə olunan danışqlar daxil edilmişdir. 2-ci bəbdə isə İrənin şəhərlərindən, yollarından və bu şəhərlər arasındakı məsafələrdən bəhs olunur. 3-cü bəbdə İrəndə danışılan dillər, istifadə olunan xətt növləri, şeir və şairlər, fars dilinin tədris üsulları və metodları haqqında söhbət gedir. Sonuncu – 4-cü bəbdə isə farsca-türkcə lüğət və əlifba sırası ilə tərtib olunmuş fars dilində ən çox işlədilən məsdərlər, bu məsdərləri əmələ gətirən feillərin indiki zaman formaları və türkcə tərcümələri verilmişdir.

Alimin fars danışq dilinin tədrisində dərş vəsaiti kimi istifadə etdiyi bu kitab onun yazdığı ən mükəmməl və dəyərli dərşliklərindəndir. Bu əsər Azərbaycan elm və mədəniyyəti tarixində xarici dillərin təlimi zamanı danışq dilinin tədrisi

üçün yazılmış bizə məlum ilk kitabdır. Onun həm də alimin pedaqoji fikirlərini, mütərəqqi tədris metod və üsullarını öyrənmək baxımından xüsusilə böyük elmi əhəmiyyəti var. Alim burada Şərq dillərinin, o cümlədən fars dilinin ozamankı tədris metodikasını pisləyərək, onun qüsurlarını və özünün bu sahədə yeni pedaqoji tədris üsullarını şərh etmişdir. Beləliklə də, Əbdülqəni Nuxəvi uzun müddət məktəb və mədrəsələrdə davam etmiş nöqsanlı tədris üsullarını islah edərək, onları yeni, mütərəqqi bir səviyyəyə qaldırmış və bununla da Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinə bir sıra yeniliklər gətirmişdir [bax: 9].

Əbdülqəni Nuxəvi pedaqoji fəaliyyətə başladığı ilk illərdən gərgin elmi işə başlamışdır. Onun böyük zəhmət sayəsində ərsəyə gətirdiyi bir sıra dərslər vəsaitləri ayrı-ayrı əlyazma toplu və kitabları şəklində təşəkkül tapmışdır. Onun tərtib etdiyi ən böyük və mükəmməl dərslisi “*Səd o haft rəng*” (“*Yüz yeddi rəng*”) adlı əsəridir. Alim bu dərslinin tərtibinə müəllimliyin ilk illərindən başlayaraq, ona gecəli-gündüzlü 9 il böyük əmək sərf etmiş və hicri 1269 (1852/53)-cu ildə başa çatdırmışdır. Əlyazma toplusu şəklindəki bu dərslük Azərbaycan və başqa Şərq klassiklərinin müxtəlif elm sahələrinə həsr olunmuş 107 adda əsərinin mətnlərini əhatə etdiyinə görə müəllif onu “*Yüz yeddi rəng*” adlandırmışdır, ayrı-ayrı elm sahələrindən bəhs edən hər əsəri bir rəngə bənzətməmişdir.

Maarifçi alim çalışmışdır ki, onun dərslər dediyi tələbələr hərtərəfli dərin biliyə yiyələnən ziyalılar kimi yetişsinlər. Buna görə də o, türk dili və Şərq dilləri, ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıq, tarix, fəlsəfə, məntiq və digər ictimai fənn və elmlərin tədrisi ilə kifayətlənməyib, bütün ömrü boyu gecə-gündüz öz üzərində çalışaraq, təbiyyat elmlərini də öyrənmiş və öz dərslüklərinə bu elm sahələrinə də dair əsərlər daxil etmişdir. Bu dərslükləri şərti olaraq aşağıdakı elm sahələrinə bölmək olar:

- 1) dilçilik;
- 2) məntiq və fəlsəfə;
- 3) ədəbiyyat və ədəbiyyat nəzəriyyəsi;
- 4) təbiyyat elmləri (hesab, riyaziyyat, həndəsə, astronomiya);
- 5) islam hüquqşünaslığı.

Bu baxımdan alimin 1859-72-ci illərdə tərtib etdiyi və şərti olaraq “*Elmlərin açarı*” [bax: 10] adlandırılmış iki cildlik əlyazma toplusu xüsusilə dəyərlidir. Topluya daxil edilmiş mətnlər tələbələrin müxtəlif elmi biliklərə yiyələnməsi üçün olduqca faydalı və diqqətlə seçilmiş əsərlər olduğu kimi, əlyazma toplusunun özü də xüsusi zövqlə tərtib edilmişdir.

Gənc alim A.a.Bakıxanovun “*Qanuni-Qüdsi*” əsərinin əlyazmasının haşiyəsində yazır: “Hicri 1259 (1843)-cu ildə mən Abbasqulu ağa Bakıxanovla görüşdüm və “*Qanuni-Qüdsi*” əsəri haqqında öz tənqidi mülahizələrimi ona söylədim... O isə söylədiyim mülahizələrə görə mənə öz təşəkkürünü bildirdi” [I, v. 39a].

Bununla bərabər, şübhəsiz ki, A.A.Bakıxanov və Xalisəqarızadə görüşkən yaşadıkları mühitin ictimai və mədəni məsələləri barəsində müəyyən fikir mübadiləsi etmiş, yeni tipli məktəblərin yaradılması, xalqın maariflənməsi, yeni tipli dərslərin yazılması, məktəblərdə yeni tədris metodu və s. problemlər ətrafında öz düşüncələrini söyləmişlər. Əbdülqəni Nuxəvinin özündən yaşca çox böyük olan, artıq bir alim və şair kimi böyük şöhrət qazanmış Bakıxanovla görüşü, onun əsəri haqqında tənqidi düşüncələrini söyləməsi və müəyyən problemlər ətrafında fikir mübadiləsi aparması bir daha göstərir ki, o, 27 yaşında ikən artıq bir alim kimi yetişmiş və şöhrət tapmışdır.

Əbdülqəni Nuxəvi xəttatlığa bir fənn kimi xüsusi əhəmiyyət vermişdir. O, yazdığı kitablarda əsasən nəsx və nəstəliq xətlərindən istifadə etmiş və onları heç kəsə bənzəməyən özünəxas bir üslubda, yüksək zövqlə yazmışdır. Xalisəqarızadənin xəttini başqa xəttatların yazıları arasında asanlıqla müəyyənləşdirmək olur, çünki bu yazılara onun insani keyfiyyətləri və böyük istedadı hopmuşdur.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin yazdığı əsərlərdən biri də “*Ərlərin əhvalı haqqında risalə*” [3, vv. 75b–92a] adlanır. Müəllif bu əsərini hicri 1250 (1834 / 1835)-ci ildə qələmə almış və dərs vəsaiti kimi hazırladığı əlyazma toplularından birinə daxil etmiş, onu islam hüququnun ailə hüququ bölməsinin bəzi məsələlərinə həsr etmişdir. Adından da məlum olduğu kimi, əsərdə ər və arvadın bir-birinə və ailə üzvlərinə münasibətdə hüquq və vəzifələri işıqlandırılır. Müəllif əsərin oxunaqlı olması və oxucunun diqqətini cəlb etməsi üçün mövzu ilə bağlı çoxlu hekayət və rəvayətlər vermişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə *Azərbaycan mətnşünaslığının inkişaf etdirilməsində* və bir elmi fəaliyyət sahəsi kimi təşəkkül tapmasında ciddi tədqiqatlar aparmış alimlərimizdənndir. Onun elmi irsinin araşdırılması Azərbaycan mətnşünaslığının inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir. XIX əsrədək mətnlərin tərtibi sahəsində yaranmış zəngin elmi-praktiki ənənə Xalisəqarızadənin mətnşünas alim kimi yetişməsində başlıca rol oynamışdır. O, ayrı-ayrı əsərlərin mətnləri üzərində ilkin tekstoloji araşdırmalara hələ gənc yaşlarında – mədrəsədə təhsil alarkən başlamışdır. Onun bu sahədə müəllimi İbrahimxəlil əfəndi Şirvani olmuşdur. İbrahimxəlil əfəndi orta əsrlər elmini və ədəbiyyatını gözəl bilən, klassik mətnlər üzərində tekstoloji araşdırmalar aparan və bu sahədə böyük təcrübəyə yiyələnən dövrünün qabaqcıl müəllimi və ziyalı idi. Xalisəqarızadənin mətnşünas alim kimi yetişməsində onun əməyi az olmamışdır.

Xalisəqarızadənin belə mükəmməl tekstoloji tədqiqat işinə Yusif Müsküri Şirvaninin “Bəyan əsrar ət-tulibin fi-t-tasavvuf”, Saçaqlızadənin “Təqdir əl-qə-

vanin” və “Əl-valədiyyə fi-l-ədəb”, Əhmədi Təbrizinin “Əsrarnamə”, Əbdürrəhman Caminin “Ləvami fi şərḥ əl-qəsidət əl-xəmriyyə” və onlarca digər müəllifin əsərlərini göstərmək olar. Əbdülqəni əfəndinin İbrahim Ərəşinin “Haşiyə alə şərḥ əl-ənmuçəc fi-n-nəhv” [12, vv. 47b–91a] adlı əsərinin mətni üzərində apardığı tədqiqat işi də öz mükəmməlliyi və doğruluğu ilə diqqəti cəlb edir. O, əsərin mətnini müəllif iradəsinə daha yaxın şəkildə hazırlamaq üçün imkan daxilində tədqiqata əsərin daha çox əlyazma nüsxələrini cəlb etməyə çalışmışdır. Bircə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, alim orta əsr yazılı abidəsi olan Məqsudinin “Möcüznamə” mənzum əsərinin mətnini tərtib edərkən əsərin 10-dan çox əlyazma nüsxəsindən istifadə etmişdir. Məhz buna görə də əsərin mənbələrini müqayisəli tədqiq edərkən və onların arasındakı nüsxə fərqlərinə münasibət bildirərkən qədim nüsxələrə daha çox istinad etmişdir. Alim əsas mətn kimi götürdüyü əlyazma üzərində düzəlişlər apararkən mətnə öz bildiyi və başa düşdüyü kimi müdaxilə etmişdir. O, bu təshihləri əsərin məzmununa, vəzn ölçülərinə, qrammatik qaydalara və əsərin digər nüsxələri üzərində apardığı tədqiqatlara əsasən etmişdir. Mətnini tərtib etdiyi əsərin əlyazma nüsxələrindən düşmüş və ya onlara əlavə edilmiş misraları, beytləri və ayrı-ayrı parçaları qeyd etdiyi kimi, orada fikir ardıcılığına da xüsusi diqqət yetirərək, yerləri dəyişik, dal-qabaq yazılmış misraları və beytləri də müəyyənləşdirmiş və onların düzgün variantlarını mətnin haşiyələrində yazmışdır. Belə xətalər bəzi hallarda katibin eyni qafiyələrlə qurtaran misraları dal-qabaq salmasından, bəzi hallarda isə diqqətsizliyindən irəli gəlmişdir. Dediklərimizə misal olaraq aşağıdakı beytlərə nəzər salaq:

*Aləmin dağlarının miqdarını,
Bilmədilər heç anın miqdarını.
Bərrü bəhrin dəxi qoydular varını,
Qoydular mizana, hiç əgməz bunı [11, v. 82a].*

Burada birinci beytdəki ikinci misra ilə ikinci beytdəki ikinci misranın yeri dəyişik salınmışdır. Bu beytlərin istər məna ardıcılığından, istərsə də qafiyələrindən görünür ki, bu misraların yeri dəyişik salınmışdır. Əbdülqəni Nuxəvi bu beytlərin düzgün variantını aşağıdakı kimi göstərmişdir:

*Aləmin dağlarının miqdarını,
Qoydular mizana, hiç əgməz bunı.
Bərrü bəhrin dəxi qoydular varını,
Bilmədilər hiç anın miqdarını.*

Bu misraların sıraları əsərin Bakı nüsxəsində də Əbdülqəni Nuxəvinin müəyyənləşdirdiyi kimidir. Biz belə hallara alimin tərtib etdiyi başqa mətnlərdə də rast gəlirik.

Xalisəqarızadə öz mətnşünaslıq fəaliyyətində *əsərlərin ünvanlaşdırılması* məsələsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. O istər elmi, istərsə də bədii əsərlərin üzərində işləyərkən onların fəsil, bab, bölmə, şeir, qəsidə, hekayə və s. adlarını düzgün müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. O, tərtib etdiyi mətnlərin haşiyələrində və sonluqlarında yazdığı “bu səhifə 5 aya tamam oldu” (yəni bir səhifənin mətninin tədqiqi bu qədər çəkdi), “çox əmək, zəhmət çəkib gördüm aləm” kimi qeydlər də göstərir ki, onun tərtib etdiyi mətnlər böyük zəhmət hesabına uzun müddət aparılan elmi tədqiqatların məhsuludur. O, ensiklopedik biliyi sayəsində tərtib etdiyi mətnləri “öz müəlliflərinin” səviyyəsinədək yüksəltməyə çalışmışdır. Hətta mətnlərini tərtib etdiyi əsərlərin yeni, mükəmməl əlyazma nüsxələrini əldə edərkən həmin əsərlərin mətnləri üzərinə bir daha qayıtmış və əldə etdiyi nüsxələr əsasında onların mətnlərini daha da dəqiqləşdirmiş və zənginləşdirmişdir.

Xalisəqarızadənin tərtib etdiyi əsərlərin mətnləri öz mükəmməlliyi ilə müasir elmi tədqiqat işlərində özünü doğruldur. Hal-hazırda alimlərimiz elmi tədqiqatda onun tərtib etdiyi əsərlərin mətnlərindən ən mükəmməl nüsxələr kimi istifadə edir. Bunlara nümunə olaraq Əhmədi Təbrizinin “Əsrarnamə”, Sədəddin Sədulla əl-Bərdəinin “Hədəiq əd-dəqaiq...”, Saçaqlızadə Məhəmməd əl-Mərəşinin “Əl-valədiyyə fi-l-ədəb”, İbrahim əl-Ərəşinin “Haşiyə alə şərh əl-ənmuzəc fi-n-nəhv”, Cəlaləddin əl-Qəzvininin “Təlxis əl-miftəh fi-l-məani və-l-bəyan”, Cəlaləddin Məhəmməd bin Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin “Şərh əl-ənmuzəc fi-n-nəhv” və başqa əsərləri göstərmək olar. Prof. C.V.Qəhrəmanovun giriş və sözlüklə faksimilesini nəşr etdiyi Əhmədi Təbrizinin “Əsrarnamə” tərcümə əsərinə M.S.Sultanovun yazdığı müqəddimədə Əbdülqəni Nuxəvinin bu əsərin mətni üzərində apardığı mətnşünaslıq işi yüksək qiymətləndirilmişdir: *“Oxuculara təqdim olunan həmin əsər (“Əsrarnamə” – K.Ş.) çapda olarkən Azərbaycan SSR EA Respublika Əlyazmalar Fonduna (Əlyazmalar İnstitutu o zaman belə adlanırdı) Azərbaycan dilində “Əsrarnamə” əsərinin yeni bir əlyazması daxil oldu. Bu əlyazması iki cəhətdən son dərəcədə əhəmiyyətlidir. Əvvəla, o, tam və mükəmməl olub, Nuxalı alim Əbdülqəni əfəndi tərəfindən daha başqa bir əlyazma nüsxəsi ilə tutuşdurulmuş və islah edilmişdir. Digər tərəfdən, məlum oldu ki, bizim nəşrə təqdim etdiyimiz birinci əlyazmasının əvvəlindən cəmi 6 vərəq, daha doğrusu, 11 səhifə düşmüşdür...”* [15, səh. 7–8].

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin mətnşünaslıq fəaliyyətini öyrənmək baxımından onun, haqqında yuxarıda məlumat verilmiş XIV əsr şairi Ümmi İsa-

nın “Mehri və Vəfa” məsnəvisinin mətni üzərində apardığı tekstoloji araşdırmalar xüsusi maraq doğurur. “Mehri və Vəfa” [17, vv. 205a–222b] məsnəvisi əski türkcə abidələrimizdən biri kimi olduqca dəyərli bir əsərdir. Orta əsr poeziya nümunələrindən fərqli olaraq, bu məsnəvinin dili doğma türk dilimizin ən arxaik söz və ifadələri əsasında köklənmişdir. Əsərin dilində ərəb və fars sözləri cüzdirdir. Məsnəvinin dövrümüzədək gəlib çatmış iki əlyazmasından biri Əbdülqəni Nuxəvinin əli ilə köçürülmüş və poemanın mətni üç nüsxə əsasında tədqiq edilmişdir. Alim əvvəlcə bu üç nüsxə əsasında mətni araşdıraraq mükəmməl nüsxə yaratdıqdan sonra onu tərtib etdiyi və indi Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan bir əlyazma toplusuna daxil etmişdir. Məsnəvinin mətninin tərtibində alimin istifadə etdiyi nüsxələr zəmanəmizədək gəlib çatmamışdır. Ancaq onun kitabxanasından əldə etdiyimiz poemanın qazaxlı Məhəmməd Kəminənin hicri 1242 (1826 / 1827)-ci ildə köçürdüyü ikinci nüsxəsini [bax: 18] Əbdülqəni Nuxəvinin hazırladığı nüsxə ilə müqayisə etdikdə görürük ki, o, “Mehri və Vəfa” poemasının daha kamil bir mətnini tərtib etmişdir. Poema Əbdülqəni Nuxəvinin nüsxəsində 1574 misradırsa, Məhəmməd Kəminənin köçürdüyü əlyazmasında cəmi 1490 misradan ibarətdir. Kəminənin nüsxəsini Nuxəvinin tərtib etdiyi mətnlə tutuşdurduqda aydın olur ki, Kəminənin köçürdüyü mətnə kifayət qədər itisarlara, əlavələrə və dəyişmələrə yol verilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Kəminənin nüsxəsində məsnəvinin dilindəki arxaizmlər maksimum dərəcədə qorunub saxlanmışdır. Əbdülqəni əfəndinin nüsxəsində isə əsərin dili müəyyən dərəcədə müasirləşdirilmişdir. Bu da yəqin ki, Əbdülqəni Nuxəvinin əlində olan nüsxələrin ona bu şəkildə gəlib çatmasından qaynaqlanır.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin tərtib etdiyi bu və ya başqa mətnə yazdığı şərhlər, izahlar, nüsxə fərqləri, göstəricilər və s. öz əksini elmi-məlumat aparatında tapmışdır. Alim elmi-məlumat aparatını mətnin haşiyələrində və səhifələr arasına salınmış əlavə vərəqlərdə yerləşdirmişdir. Hər bir səhifəyə aid olan şərhlər, izahlar, nüsxə fərqləri və s. həmin səhifədə mətnin haşiyələrində, bu kifayət etmədikdə isə səhifələrin arasına salınmış vərəqlərdə mətnin şriftlərinə nisbətən narın xətlə yazılmışdır.

Əbdülqəni Nuxəvi elmi və pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı, *kitabşünas* kimi də böyük işlər görmüşdür. Onun bütün şüurlu həyatı kitab mədəniyyətimizin toplanması, qorunub saxlanması, inkişafı və yayılması ilə bağlı olmuşdur. Alimin yaratmış olduğu zəngin kitabxana Azərbaycan klassikləri ilə yanaşı, Şərqi ən görkəmli mütəfəkkirlərinin əsərlərini əhatə edən böyük bir xəzinədir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kitabxananın əsasını Qışlaqda ulu nənəsi Xalisə qarı qoymuşdur. Sonralar Xalisə qarının övladları kitabxananı daha da zənginləşdirmişdir. Əbdülqəni Nuxəvi isə onu böyük bir mənəvi sərvət xəzinəsinə çevir-

mişdir. Həmin xəzinədən dövrümüzədək gəlib çatmış əlyazmaları mədəniyyət tariximizin tədqiqində və öyrənilməsində ən dəyərli qaynaq kimi istifadə edilir. Xalisəqarızadə öz kitabxanasını zənginləşdirməklə bərabər, oradakı kitabların qeyd alınmasına və qorunmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. O, kitabxanadan oxucuların istifadəsinə verilən əsərlərin və onların müəlliflərinin adlarını, oxucunun adını, əsərin cildini, əlyazma, yaxud çap kitabı olduğunu, oxucu Şəkidən yox, başqa kənd və əyalətdədirsə həmin kəndin, yaxud əyalətin adını oxucunun adının yanında qeyd etmişdir. O, kitabxanasında topladığı əlyazmaların qorunmasına, sistemləşdirilməsinə və təbliğinə böyük əhəmiyyət verdiyi kimi, onların “müalicəsinə”, yəni bərpasına da xüsusi diqqət yetirmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvinin yaratdığı bu elm ocağı xalqımızın maariflənməsində mühüm rol aldığı kimi, kitab mədəniyyətimizin qorunub saxlanması və təbliğində də az işlər görməmişdir. Bu kitabxanadakı müxtəlif elmi və bədii ədəbiyyat dövrünün ziyalı və müəllimlərinə müvəqqəti istifadəyə, yaxud tədris üçün verilsə də onların satılması qəti qadağan idi. Hətta Rusiyada səfərdə olan görkəmli fransız yazıçısı Aleksandr Düma-ata (1802–1870) Şəkidə olarkən bu kitabxanadan bir sıra əlyazmaları almaq üçün ciddi səy göstərmişdir.

Alimin bizə gəlib çatmış əlyazma kitablarından və kitabxana dəftərindən məlum olur ki, onun kitabxanasında Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Əhməd Təbrizi, Şəms Təbrizi, Saib Təbrizi, Yusif Məddah, Şihabəddin Sührəverdi, Nəsirəddin Tusi, A.a.Bakıxanov Cəlaləddin Qəzvini, Sibaveyhi, Zəməxsəri, Firuzabadi, Əlişir Nəvai, Ulug bəy, Büruni, Katib Çələbi, İsmayıl Cövhəri, Cəlaləddin Rumi, Firdovsi, Hafiz, Sədi, İmruu-l-Qeys, Kəb bin Zuheyr, Mütənəbbi, İbn Xəldun, İbn Sina, Faraibi və onlarca başqa Azərbaycan və Şərqlərinin əsərləri, eləcə də çoxlu şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri olmuşdur. Minlərcə kitabı olan bu mənəvi sərvət xəzinəsinin ancaq az bir qismi bizə çatmışdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasqulu Ağa Bakıxanov. Qanuni-Qüdsi. B-7768, Əlyazmalar İnstitutu, vərəq 32b–48b.
2. Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Farsi təkəllüm risaləsi. A-420, Əlyazmalar İnstitutu.
3. Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Ərlərin əhvalı haqqında risalə. B-6834, Əlyazmalar İnstitutu, vərəq 75b-92a.
4. Əbül-Bəqa. Əl-Külliyat. Qahirə, 1253 h., titullu vərəqi.
5. Əlyazma toplusu, B-612, titullu vərəqi, Əlyazmalar İnstitutu.

6. Əlyazma toplusu. Sədo həft rəng; B-733, vərəq 1a, Əlyazmalar İnstitutu.
7. Əlyazma toplusu. B-679, Əlyazmalar İnstitutu.
8. Əlyazma toplusu. B-6834, Əlyazmalar İnstitutu
9. Əlyazma toplusu. B-679, Əlyazmalar İnstitutu, vərəq 278a.
10. Əlyazma toplusu. M-64 və B-612, Əlyazmalar İnstitutu.
11. Əhmədi Təbrizi. Əsrarnamə. B-5266, Əlyazmalar İnstitutu.
12. İbrahim əl-Ərəşi. Haşiyə alə şərh əl-Ənmuzəc bin-nəhv. B-474, Əlyazmalar İnstitutu, vərəq 47b-91a.
13. *Kamandar Şərifli*. Alim, pedaqoq və kitabşünas. Bakı, 2007, səh. 25.
14. Məhəmməd Muslahəddin əl-Lari. Haşiyə alə şərh Hidayət-il-hikmə. B-477, Əlyazmalar İnstitutu, vərəq 285a.
15. *Sultanov M.* Əhmədi Təbrizi və “Əsrarnamə” əsəri haqqında. – Qəhrəmanov C. Əsrarnamə.
16. Ulu nəvənin ulu nənəsi. – “Azərbaycan qadını” jurnalı. 1986, № 9, ss. 18–19.
17. Ümmi İsa. Mehri və Vəfa. B-7768. Əlyazmalar İnstitutu, vərəq 205a–222b.
18. Ümmi İsa. Mehri və Vəfa. B-5655. Əlyazmalar İnstitutu.

SUMMARY

K.K. SHERIFLI

ON ABDULKANI NUHEVI HALISEGARIZADE AND HIS GENEALOGY

Keywords: *Abdulgani Nuhevi Halisagarizade, Alican bey Nuhevi Madrasah in Sheki, teacher; the textbook “Booklet on Persian Speaking”, the book “A hundred and seven Colours”, textual criticism, bibliophile.*

The name of Abdulgani Nuhevi Halisagarizade (8 March 1817 – 17 May 1879) is carved in golden letters in the cultural history of Azerbaijan, as he was an eminent scholar of textual criticism, a bibliophile, and a reformist teacher who also served as the kadi of Sheki, the town where he was born and educated. This article gives information about his studies on the science and art of teaching, and his valuable services to promote science and education in Sheki during his term as kadi, as well as the history of his family.

РЕЗЮМЕ

К.К. ШЕРИФЛИ

АБДУЛГАНИ НУХАВИ ХАЛИСЕГАРЫЗАДЕ И ЕГО РОДОСЛОВНАЯ

Ключевые слова: Абдулгани Нухави Халисегарызаде, шекинское медресе Алиджан-бека Нухави, педагог, учебное пособие “*Farisi təkallüm risaləsi*”, произведение «Сто семь цветов», текстолог, книговед.

В статье рассказывается о научно-педагогической деятельности видного ученого-текстолога, книговеда, педагога-новатора, казия г. Шеки Абдулгани Нухави Халисегарызаде (8.03.1817 – 17.05.1879).

Абдулгани Нухави Халисегарызаде родился и вырос в г. Шеки. Овладев энциклопедическими знаниями, Халисегарызаде имел исключительные заслуги в распространении науки и просвещения в Шеки, в историю культуры которого его имя вписано золотыми буквами.

В статье также рассказывается об истории его семьи.

AVŞAR ELİNİN QASIMLI TAYFASI HAQQINDA

Açar sözlər: Urmiya, Avşar, Qasımlı, Kəlbəli xan, el.

Azərbaycan xalqının soykökünün və təşəkkülü prosesinin öyrənilməsi humanitar elmlərin qarşısında duran aktual problemlərdən biridir. Bu məsələnin həm elmi, həm də tərəcəvi əhəmiyyəti ilə yanaşı, onun siyasi əhəmiyyətini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Tarixi torpaqlarımızın müxtəlif dövrlərdə qəsb edilməsi prosesi də problemin xüsusi əhəmiyyətindən xəbər verir.

Tarixin müxtəlif dövrlərində azərbaycanlıların etnogenetik prosesində iştirak etmiş tayfalar haqqında yazılar çox məhdud saydadır. Müasir dövrdə isə məlumatlar çox azdır, səthidir, həm də çoxminillik tariximizin bütün dövrlərini eyni dərəcədə əhatə etmir. Bu baxımdan az öyrənilmiş etnoqrafik qruplardan biri də *avşarlardır*. Avşar elinin qollarından biri də *imanlı* oymağıdır.

İranda yaşayan imanlı oymağı əsasən Urmiya civarında məskunlaşmışdı. Bu oymaq əfşarların *dulqədirl*i eli içindəki bir qoludur. Onların İrana Ağqoyunlular zamanında deyil, Səfəvilər dövründə gəldiyi ehtimal olunur. Bu əfşarlar haqqında ilkin məlumatlarımız hələlik I Şah Abbas (1587–1629) dövründən o yana getmir [9, səh. 282].

Şah Abbas avşar elinin imanlı oymağının böyük bir qrupunu Qasım Təhməsib sultan oğlunun başçılığı altında 1593-cü ildə osmanlılara qarşı göndərmişdi. Bu qrup Həmədanda yerləşmiş, qrupun başçısı Qasım sultan həmin bölgəyə hakim təyin edilmişdi. O, 1610-cu ildə və sonrakı illərdə Həmədanda hakimlik etdikdən sonra, 1623-cü ildə Mosulun fəth olunmasında iştirak etdiyi üçün bu şəhərin valisi vəzifəsinə təyin olunmuşdu. O, Mosula hücum edən zaman 800 atlısı vardı [4, səh. 16]. Hüseyn Dəlili İsgəndər bəy Münşidən istifadə edərək Qasım sultan haqqında yazır ki, Urmiya əfşarlarından olan Qasım sultan bir çox müharibələrdə iştirak etmiş və diqqətəlayiq işlər görmüşdür. O, I Şah Abbasın göstərişi ilə Bağdadı işğal edən osmanlılara qarşı Kirmanşah ətrafında düşərgə salaraq, inadlı müharibələr aparmışdır. Əsərdən məlum olur ki, Qasım sultan Osmanlı paşası Uzun Əhmədin başçılıq etdiyi ordunu darmadığın edərək qəti qələbəyə nail olmuşdur. Bu qalibiyyətə görə ona Mosul vilayətinin tiyuldarlığı və xan titulu verilmişdir. Lakin həmin hadisədən qısa müddət sonra Mosulda baş verən taun xəstəliyi Qasım sultanı yenidən Urmiya vilayətinə qayıtmağa məcbur etmişdir [3, səh. 34].

İsgəndər bəy Münşinin verdiyi məlumata görə, Qasım xan əsgərlərinin azlığı və vəba epidemiyası üzündən şəhəri boşaltmaq məcburiyyətində qalmışdı. O, Mosul qalasını əldən verəndən sonra şahın nəzərindən düşmüşdü. I Şah Abbas onu və avşarları anasının və qardaşı Həməzə Mirzənin ölümündə günahlandırır.

Qasım xanın Kəlbəli xan, Gəncəli xan, Bayram xan adlı oğulları vardı. Aparılmış etnoqrafik çöl tədqiqatları göstərir ki, bu oğullar sonralar Qasımlı tayfası içində *Kəlbəlixanlı*, *Gəncəlixanlı*, *Bayramxanlı* tirələrinin əsasını qoymuşdular.

Qasım xanın oğlu Kəlbəli xan imanlı oymağının tanınmış əmirlərindən idi. 1624-cü ildə osmanlılardan Mosulu almağa gedən qoşunun sərkərdələri arasında onun da adı vardı. O, Mosul qalasına 3 min ton qurğuşun, barıt çatdırmışdı. Şah Abbasın öldüyü vaxt artıq Kəlbəli xan Urmiya hakimi idi [9, 282]. Kəlbəli sultan vaxtilə Şah Abbasdan xan titulu almışdı. I Şah Abbas əmr vermişdi ki, Kəlbəli xan və avşarlar İranın harasında istəsələr yaşaya bilməklə yanaşı, həmin yerlər onlara inəət olunacaq. Kəlbəli xan və avşar əmirləri şahdan doğma Urmiya vilayətini istəmişdilər. Onların dədə-baba torpağını Əmir xan Barandust və osmanlı əsgərləri xaraba qoymuşdular. Şah Abbas avşarların Urmiyaya yerləşməsinə razılıq vermişdi.

1611-ci ildə I Şah Abbas Urmiya vilayətində Əmir xan Qızılpançənin başçılıq etdiyi bəredostlu kürdlərin üsyanını yatırırdı. Bu üsyana son verildikdən sonra vaxtilə özünün başçılığı altında Urmiyadan Xorasana köçürülmüş 4.500 avşar ailəsindən 2 mininin yenidən Urmiyaya qaytarılması haqqında sərəncam verdi. Yeri gəlmişkən, həmin üsyanın yatırılmasında Qasım sultanın oğlu Kəlbəli sultan mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan Şah Abbas ərazini və verdiyi sərəncamın icrasını Kəlbəli sultanın ixtiyarına vermişdir [3, səh. 34–41]. Bütün bunlara rəğmənlər Kəlbəli xan 1628-ci ildə I Şah Abbasın fərmanı ilə Urmiyanın hakimi olmuşdu. Hakim olduğu dövrdən etibarən o, 8 min avşar ailəsini İraq, Fars, Kirman və Xorasandan köçürüb Urmiyaya yerləşdirmişdi. Şahın verdiyi fərmanda Kəlbəli xan xeyrixah, ədalətli, hiylə və təhriklərə son qoyan, cəsür, qorxusuz, vətənin fədakarı, İranın tanınmış sərdarı, xalq ehtiyaclarını yetərincə həyata keçirən təcrübəli dövlət xadimi kimi xarakterizə edilmişdir [2, səh. 368].

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlılar və İranın bir sıra sərhəddə yaşayan kürd əşirətləri Təmir xan Əmir xan oğlunun təhriki ilə Avşar elinin Urmiyaya qayıtmasına mane olmaq istəmişlər. Salmasın Qarasu bölgəsində Kəlbəli xanla üzbəüz gələn kürdlər, Avşar elinin qəhrəmanlığı sayəsində məğlub oldular. Bir hissəsi öldürüldü, bir hissəsi isə qaçıb, dağlara sığındı. Kəlbəli xan uğurla, öz eli ilə bərabər Urmiyaya daxil oldu. Elini yerbəyer edib öz idarəsinə başladı. Avşar elinin hər oymağına bir mahal, bir nahiyə verib, yerləşdirdi [4, səh. 48–49].

Urmiya torpaqlarında yerləşən avşarlar digər əyalət və vilayətlərdən buraya gələrək bölgəni özlərinə yurd etdilər. Rəşid Ədibüşşüara yazır ki, Kəlbəli xan el –

oymaqları mahal və nahiyələrdə yerləşdirəndən sonra paytaxtda az miqdar qoşun saxlanmışdı. Düşmənlər Urmiyaya hücum edirlər. Tayfa ağsaqqalları güclərinin az olduğunu bildirib, barış təklif edirlər. Elə bu vaxt Kəlbəli xanın hərəmxanasından üstü örtüklü bir qızıl məcməi gəlir. Örtüyü qaldırırlar. Baxırlar ki, bir siyirmə qılınc var. Tayfa başçıları bu işarənin səbəbini soruşurlar. Kəlbəli xan deyir ki, namusu, şərəfi olan düşməne təslim olmaz. Savaşmaq istəyən qılıncı götürüb, meydana getsin, təslim olmaq istəyən isə örtüyü başına bağlayıb, getsin hərəmxanada yaşasın.

Bu sözdən sonra avşar əmirləri birləşib düşməni üstünə gedirlər. Qarahəsənli yaxınlığında savaş baş verir. Kəlbəli xan baxır ki, düşmənlər uşaq kimi qarşılarından qaçır. Fikirləşir ki, qaçmaqla onlara qurğu qurublar. Sonra baxır ki, öz cinahının ardından 300 – 400 atlı əlində nizə gəlir. Düşmənlər onları görüb, qaçmağa üz tuturlar. Kəlbəli xan düşməni qaçandan sonra köməyə gələnlərin kimliyi ilə maraqlanır. Onlar kişi paltarları geymiş avşar qadınları idilər.

Bir il idi ki, Kəlbəli xan Urmiyaya başçılıq edirdi, Təmir xan bir dəstə adamı başına yığıb, ora hücumu keçir. Kəlbəli xan ona məktub göndərərək sülhə dəvət edir, lakin nəticə olmadığını görüb, onun yerləşdiyi Dumdum qalasına yürüş edir. Əvvəlcə qardaşı Gəncəli xanı qalanın mühasirəsinə göndərdi. Qala sərhəddə yerləşməklə kürd Əşirətinin mərkəzi sayılırdı. Gəncəli xan bir müddət qalanı mühasirədə saxlasa da ala bilmədi. Kəlbəli xan özünü avşarlardan ibarət seçmə qoşunla qardaşının ardınca gələrək, həmin günün axşamı qalanın ayağına yetişdi. Mühasirəni yoxladı, hazırlığı, hücum planını nəzərdən keçirdi. Sonra bütün qüvvə ilə sağdan, soldan qalaya hücumu başladı. Qalanın şərq və qərb hissəsini ələ keçirdi. Bu vəziyyəti görən düşmənlər özlərini müdafiə etmək üçün qaladan çıxdılar. Günbatana qədər şiddətlə vuruşdular. Kürdlərin çoxu avşarların qılıncına tuş gəldi. Sabahı gün kürdlər avşarların qorxusundan qaladan çıxmədilər. Kəlbəli xan gecə müşavirə çağıraraq, səngər qazdırdı, yollar çəkdi. Bir qatırı üç gün yedirdib, su vermədilər. Üç gündən sonra qalanın ətrafına dolandırdılar. Qatır su xəttini tapıb, eşləməyə başladı. Avşarlar qazıb, su xəttinə neft tökdülər. Qaladakılar bir – iki gün də dözdəndən sonra təslim olduqlarını bildirdilər. Qaladakı ruhanilərə quran möhrləndirib, Kəlbəli xana göndərdilər. Kəlbəli xan onlarla şərt kəsdə ki, top-tüfənginizi qoyub, özünüzdə qalanı tərk edin. Təmir xan şərtə əməl etdi. Kəlbəli xan qənimətləri avşar döyüşçüləri arasında bölüşdüdü.

1630-cu ildə Səfəvi və Osmanlı müharibələri zamanı, Səfəvilər ordusunun baş komandanı şahdan əmr aldı ki, Van qalasını ələ keçirsin. Diyabəkri bəylərbəyi Mürtəzaqulu paşa Van hakiminə yardım üçün tələsdə. Ərzrumun bəylərbəyi Xəlil paşa da 50 minlik qoşunla Vanın müdafiəsinə yollandı. Səfəvi şahı Səfi bunları eşidib, Çuxursəd əyalətinin bəylərbəyləri Təhmasibqulu xanı Kəlbəli xanla birlikdə qızılbaş ordusuna yardım üçün göndərdi.

Bu vaxt Çuxursəd əyalətinin bəylərbəyi Təhmasibqulu xan 10 min qoşunla kürd mahmudi tayfasına qarşı hücumu keçdi. Sonra Adilcəvaza doğru yönəlib xeyli qənimət, əsir ələ keçirərək Xoy ətrafına gəldi. Şah Səfi Nəqdi bəy Şamlını Təbrizə göndərüb, ona əmr etdi ki, qoşunu ilə Azərbaycana gedib, orada baş verən hadisələrə nəzarət etsin. Nəqdi bəy Azərbaycana çatan zaman Diyarbəkir Sərdarını və kürd əmirlərinin 10 min nəfərdən ibarət olan qoşunu artıq Təbriz ətrafını qarət etməyə başlamışdılar. Şəhər əhalisinin bir hissəsi var-dövlətlərini, mallarını gizlədərək, özləri təhlükəsiz yerlərə köçməyə məcbur olmuşdular. Belə bir anda Nəqdi bəy qoşunu ilə Təbrizə yaxınlaşdı. Acı çay kənarında Qızılbaş qoşunu işğalçıların qarşısını kəsdi və orada qanlı savaş oldu. Mir Yəhya Qəzvini yazır ki, Acı çay üzərindəki körpüdən keçmək mümkün deyildi. Lakin buna baxmayaraq Qızılbaş döyüşçüləri və Təbriz gəncləri özlərini suya ataraq üzə-üzə çayın o tərəfinə keçib işğalçıların qoşunundan bir çoxlarını öldürülür, osmanlılara və kürdlərə ağır zərbə vururdular. Sonda onlar qaçmağa məcbur oldular [6, səh. 123].

XVII yüzilin 30 – cu illərinin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin də Şərqi sərhədlərində vəziyyət o qədər yaxşı deyildi. Sərhəd mahallarının hakimlərində mərkəzdənqaçma meyli olduqca güclənmişdi. Bu mahalların bəzilərində yaşayan kürdlər belə bir iç durumdan istifadə edərək Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında manevr edib onların hər ikisinə zərbə vururdular. Osmanlı dövlətinə tabe olan Həkkəri kürdlərinin xəyanəti və öyrətməsi ilə Azərbaycan bəylərbəyi Rüstəm xan Pörnək Türkmən öz növbəsində Vanı mühasirəyə aldı, ancaq Diyarbəkir hakimi Murtuza paşa və Ərzurum hakimi Xəlil paşanın köməyə gəlməsi ilə mühasirədən əl çəkib geri döndü.

Kəlbəli xan hələ Şah Abbas zamanında şəhərin şimalında, rüb fərsah (1.441 metr) məsafədə “Torpaqqala”-nı inşa edərək, buranı hökumət mərkəzi halına gətirmişdir. Urumiya bu dönmədən sonra “Darün-Nəşat / Güvənc yurdu” olaraq anılmağa başlamışdır [2, səh. 7–8].

Kəlbəli xan Torpaqqalanı sipər edib, avşarlarla birlikdə düşmənlərə qarşı vuruşmuşdu Kəlbəli xan 1639-cu ildə öldürüldü. Kəlbəli xanın törəmə nəslə Kəlbəlixanlı adlanırdı. Kəlbəli xanın Kərim xan adlı oğlu da vardı [7, səh. 43].

Gəncəli xan Qasım xan İmanlının oğludur. O, öncə qardaşı Kəlbəli xana xidmət etmişdi. Bütün gücünü, bacarığını ölkəsinin qorunmasına yönəltdi. Bir il idi ki, Kəlbəli xan Urmiyaya başçılıq edirdi, Təmir xan bir dəstə adamı başına yığıb, ora hücumu keçir. Kəlbəli xan ona məktub göndərüb, sülhə dəvət edir. Nəsihət kar etmədiyini görüb, onun yerləşdiyi Dumdum qalasına yürüş etməyə məcbur olur. Öncə qardaşı Gəncəli xanı qalanı mühasirəyə göndərdi. Qala sərhəddə yerləşirdi. Əşirətin mərkəzi sayılırdı. Bu əşirət təəssüb üzündən Təmir xana qoşulmuşdu. Gəncəli xan bir müddət qalanı mühasirədə saxlasa da, ala bilmədi.

Gəncəli xan Kəlbəli xandan sonra, 1639-cu ildə Urmiyanın hakimi olmuşdu. Vilayətə hücum edən kürdlərin qarşısını almışdı. Kürdlər Tərgəvər, Mərgəvər tərəfdən Urmiyaya hücumə keçmişdilər. Urmiya ətrafında kürdlərin qabağını kəsən Gəncəli xan onları məğlub etmişdi. Onun başçılıq etdiyi 1 il ərzində Urmiyada heç bir əhmiyyətli olay baş verməmişdi. Urmiyada Gəncəli xanın adına “Gəncəli xan təpəsi” adlı yer var [2, səh. 43]. Gəncəli xan 1640-cı ildə vəfat edib. Gəncəli xanın törəməsi Gəncəlixanlı adlanırdı. Gəncəli xanın Məhəmmədisa bəy, Şahverdi bəy adlı oğulları vardı.

Mənbələrdən aydın göründüyü kimi Qasımlı tayfasının yaranması Avşar elinin İmanlı oymaq başçısının adı ilə bağlıdır. Qasımlı tayfasının əsasını üç qardaş Kəlbəli xan, Gəncəli xan və Bayram xan tərəfindən qoyulub. Bu üç qardaşın adı sonralar tirə adına çevrilib. Hələ də Avşar elinin İmanlı oymağının Qasımlı tayfasının daxilində Kəlbəlixanlı, Gəncəlixanlı və Bayramxanlı tirələri var. Bu tirələrə mənsub şəxslər Qərbi Azərbaycan, Zəncan, Həmədan əyalətlərində və Tehran şəhərində yaşayırlar. Zəncan əyalətində Qasımlı tayfasının Cahanşahlı tirəsi yerləşmişdi. Bu tirədən İranın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayan bir çox şəxslər çıxıb. Qeyd etmək lazımdır ki, Qasımlı tayfasının qolları Qərbi Azərbaycan əyalətinin Tikab (Tikantəpə), Miyanduab (Qoşaçay) və Şahindej (Sayınqala) əyalətlərində də məskunlaşmış [8, səh. 245].

Qasımlı tayfasının qolları hətta Qaşqay elinin tərkibinə də daxil olub. Tağı İbrahimov (Şahin) yazır ki, “fars əyalətində yaşam sürən Qaşqay elinin tərkibində avşar köçəbələrindən də bir neçə tirə vardır; əfşar kirməni, qırxlı, imirli, qasımlı, əmələ qasımlı, arıxlı, qutlu, yaqutulu, pəpəti tirələrinin hamısı avşardır” [5, səh. 87]. Məhəmmədhəsən Vəlili (Baharlı) öz əsərində bir neçə qasımlı kəndlərinin adını yazmaqla, onları Şahsevən elinə bağlayır və haqlıdır. T. İbrahimov (Şahin) onu diqqətsiz hesab edərək yazır: “M. H. Vəlili yazılarının dəqiqliyini bir də ondan irəli gəlmişdir ki, o, qasımlı tayfasını şahsevənlər sırasında vermişdir. Halbuki bəzi tayfalar, o cümlədən qasımlı tayfası əslində əfşarlardan olmaqla, Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə şahsevənlər sırasına daxil edilmişlər” [5, səh. 89]. Əslində Qasımlı tayfasının tam təşəkkülündə hər iki tayfanın əhəmiyyətli dərəcədə rolu olmuşdur.

Tarixi məlumatlar göstərir ki, Urmiyada Qasımlı tayfasına mənsub əmirlər xanlıq yaratmışdılar. Hakimiyyətdə önəmli yerlərə sahib olanlar İmanlı tayfasından və valilər isə Qasım sultan soyundan olmuşdurlar [1, səh. 22]. Bu baxımdan Faruq Sümer də yazır ki, “...bundan sonra Urmiyədə gördüyümüz Avşarların önəmli bir kısmı İmanlıdan, valiləri isə bu Kasım Sultanın soyundandır” [10, səh. 191–192].

Beləliklə, araşdırmalardan məlum olur ki, Avşar elinin Qasımlı tayfası azərbaycanlıların etnik və siyasi proseslərinin bütün mərhələlərində iştirak etmişdir.

Digər tərəfdən, qasımlı tayfasının dil mənsubiyyəti məlumdur, onlar mənşəcə avşardır, Oğuz boyundan olmaqla Urmiyada təşəkkül taparaq və Azərbaycanın digər bölgələrinə yayılmışdır.

Ədəbiyyat

1. *Çingizəoğlu Ənvər*. Məmmədli Bəhram. Urmiya xanlığı. Bakı, 2013.
2. *Dehqan Əli*. Sərzəmin-e Zərdoşt. Ouza-ye təbii, siyasi, eǵtesadi, fərhəngi, ectemai və tarixi-ye Rezaييye. Tehran, 1969.
3. *Dəlili H.Ə.* XVIII əsrdə Azərbaycanın siyasi həyatında Əfşarların mövqeyi haqqında // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. 1969, №3, ss. 34–41.
4. *Ədibüşşüara Mirzə Rəşid*. Tarixi-Əfşar. I kitab. Təbriz, “Şəfəq”, 1346 h.ş.
5. *İbrahimov T.Ə.* Qaşqaylar. Bakı, 1988.
6. *Qəzvini Mir Yəhya*. Lübb ət-təvarix. (nəşr. Seyyid Cəlaləddin Tehrani). Tehran, 1363 h.ş. / 1984.
7. *Məlikzadə Tohid*. Tarixçeyi-Darünnəşəti-Urmiya. Urmiya, 1388.
8. *Məhəmmədi Əli*. Tarixi-Təkabi Əfşar. Urmiya, İntişarati-İman, 1374.
9. *Sümər Faruq*. Oğuzlar, Bakı, 1992.
10. *Sümer Faruk*. Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü. Ankara, 1976.

SUMMARY

A. CHINGIZOGLU

ON THE KASIMLI TRIBE OF THE AVSHAR COUNTRY

Keywords: *Urmia, Avshar, Kasimli, Kalbali Khan, tribe.*

The article deals with the emergence, settlement, and spreading of the Imanli branch of the Kasimli tribe in the Avshar country. Sources indicate that Sultan Kasim Imanli-Avshar, whose name is also the name of the tribe, was in power from the late 16th century to the early 17th century.

Sultan Kasim had three sons called Kalbali Khan, Ganjali Khan, and Bayram Khan. The children of his sons have a large share in the settlement and spreading of the tribe.

Nowadays, the tribe of Kasimli is settled in several regions of Iran.

О РОДЕ ГАСЫМЛЫ ПЛЕМЕНИ АВШАР

Ключевые слова: Урмия, Авшар, Гасымлы, Келбели хан, род.

Статья посвящена образованию, поселению и распространению группы Иманлы рода Гасымлы племени Авшар. Источники указывают, что султан Гасым Иманлы-Авшар, чье имя носит это племя, правил в конце XVI – в начале XVII веков.

Сыновьями Гасым-хана были Келбели-хан, Ганджели-хан и Байрам-хан. Их сыновья приложили особые усилия в расселении и распространении этого рода.

В данный момент род Гасымлы заселяет многие провинции Ирана.

ŞƏCƏRƏ OÇERKLƏRİ / PEDIGREE ESSAYS / РОДОСЛОВНЫЕ ОЧЕРКИ

Т.Э. ДЖАФАРОВА

АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ В ФИНЛЯНДИИ

В эссе «Азербайджанцы в Финляндии» известной переводчицы и писательницы Таиры Джафаровой, живущей в Хельсинки, рассказывается о судьбах азербайджанцев, волею исторических поворотов и катаклизмов в разные годы попавших в Финляндию. Этот рассказ неотрывен от собственной судьбы бакинки, ставшей переводчицей с финского, многое сделавшей для развития литературных связей Азербайджана и Финляндии, подготовившей финский перевод уникальной антологии азербайджанской поэзии «Я жемчуг, в раковине скрытый», недавно вышедшей в Хельсинки.

В эссе приводятся уникальные сведения из финского Национального архива, из финской прессы, в том числе из такого уникального источника, как газета «Йени Туран», выходившей в 1930-е годы в городе Тампере и обращенной к мусульманскому населению Финляндии. Немногочисленные, но имеющие историческую ценность сведения об азербайджанском генерале Каджаре, могилу которого автор разыскала и посетила, о Мамед-Эмине Расулзаде, чья эмиграция началась с приезда в Финляндию, о других соотечественниках были найдены, переведены с финского и осмыслены, как явления большой и трагической истории. Отыскать их было непросто. «Когда я пришла в архив в Хельсинки, – рассказывает исследовательница, – и попросила показать материалы о финских азербайджанцах, мне сказали, что у них таких сведений не имеется. Тогда я стала искать их сама, терпеливо и настойчиво просматривала папки с документами, изучала картотеки, расспрашивала историков и архивистов... Долгие поиски оказались не напрасны».

Эссе «Азербайджанцы в Финляндии», несомненно, вносит весомый вклад в изучение этой темы, впервые представляет читателям ценнейшие и редчайшие документы. Это эссе – глава из большой автобиографической книги Таиры Джафаровой «Преданья старого Баку и путь в Суоми», которая вскоре увидит свет и, несомненно, заинтересует всех, кому дороги судьбы азербайджанской интеллигенции и давней и недавней истории столицы Азербайджана.

От редакции

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, азербайджанцы, Финляндия, мусульманское кладбище в Лапинлахти, Сонгмо Кхо, Харри Хален, мулла Рамазан Мустафа оглу, Акпер-мирза Каджар, Мамед-Эмин Расул-заде, имам Хаким, Мамед-Садыг Ахунд-заде.

Когда я в 1984 г. приехала в Финляндию, меня уже знали в литературных кругах как переводчицу из Москвы. Но, тем не менее, финские писатели передавали друг другу, что я родилась в Баку, что я азербайджанка, так как я еще в Москве сопровождала писательские делегации в Баку. Финским гостям Союза писателей СССР предоставлялось выбрать, куда поехать из Москвы, какую республику посетить. Я всегда рекомендовала им поездку в Азербайджан. Объяснение, кроме любви к родной республике, простое: мне хотелось лишний раз съездить в Баку, повидаться с родными. В то время председателем Союза писателей Азербайджана был народный писатель Мирза Ибрагимов. Я помню, как он ласково встречал нас, называя меня «гызым» (дочка).

Поначалу, по своей наивности, я думала, что я первая азербайджанка, переехавшая в Финляндию. В то время иностранцев в Финляндии проживало очень немного, в основном, жены финнов из Карелии, Ленинграда, из других городов России, либо немногочисленные студенты из других стран мира.

Мне разрешили, как переводчице, посещать лекции по финской литературе известного профессора-литературоведа Кая Лайтинена, и я часто бывала в Университете. Однажды в университетском кафе я случайно оказавшись с ним за одним столом, познакомилась с профессором-востоковедом Сонгмо Кхо, корейцем. Возможно, его заинтересовала моя восточная внешность, и он заговорил со мной. Узнав, что я из Баку, пригласил меня заглянуть на кафедру, где работал по договору. Там он познакомил меня с секретарем Института языков и культур народов Азии и Африки, востоковедом Харри Халеном. Оба были удивлены и обрадованы тому, что встретили в Хельсинки бакинку. И тут в разговоре выяснилось, что Харри знает Баку лучше, чем я. Никогда в нем не бывавший, он знал и названия бакинских улиц, и их расположение, знал всех именитых бакинцев прошлого и настоящего, не говоря уже об истории нашей столицы и всего Азербайджана. Мои представления о том, что я первая азербайджанка в Суоми (Финляндии), он быстро развеял, тогда же поведав мне историю некоего муллы, в царское время, еще в XIX веке, попавшего в Финляндию, которую описал в своей книге «Чужестранцы».

Харри Хален рассказал о том, что мулла Рамазан Мустафа оглу был сослан из Азербайджана на Аландские острова, в те годы бывшие самой за-

падной частью Российской империи. Мулла подозревали в том, что он сочувствовал имаму Шамилю, а вероятнее всего, помогал его отрядам, воевавшим против войск русского царя. Мулла был азербайджанцем, говорил на тюркском, персидском и арабском языках. Шамиль тогда сделался притягательной силой мусульманского мира Кавказа. В его войсках воевали кроме аварцев лезгины, чеченцы и другие мусульманские народы. Кроме того, мулла проживал в Джаро-Белоканском уезде, соседствовавшем с местами, где шли военные действия. Мулла Рамазана обвинили, как сформулировали чиновники Николая I, в «развитии вредного по отношению к Нам настроения совместно с преступными товарищами Шамиля...».

На Аландских островах ссыльного муллу сначала заключили в средневековый замок Кастельхолм, в котором тогда располагалась следственная тюрьма. Затем попытались найти для него жилье, несмотря на то, что он не владел ни русским, ни местными языками.

О пребывании кавказского муллы на Аландских островах остались местные предания и всевозможные легенды. Рассказывали о том, что «в селении Годби дочь местного судьи Йохана Нильсона, 1826 года рождения, Анна-Лииса за 14 месяцев, которые мусульманский священник Рамазан Мустафа оглу пробыл там с весны 1848 года, выучила его родной язык». Так об этом писала 29 ноября 1880 г. газета «Хельсингфорс Дагблад». Мулла постоянно писал прошения царю о помиловании, наконец, получил свободу и уехал в родные края. Рассказывали также, что пленник был Анне-Лиисе очень благодарен, и когда настало время освобождения, обещал помнить ее и прислать ей дорогие подарки. «Прошли годы, – говорилось в газете, – но о пленнике с тех пор ничего не было слышно. Женщина пока жива и все еще в какой-то мере владеет выученным татарским языком». Позже живший на Аландских островах пастор, историк и писатель Вальдемар Нюман, основываясь на этом историческом предании, сочинил целый роман.

Я же решила написать об этой истории муллы статью, и ее опубликовал в своем тогдашнем журнале «Гянджлик» наш известный поэт Мамед Исмаил на русском и азербайджанском языках, но, увы, никто на нее не откликнулся. О дальнейшей судьбе ссыльного муллы узнать ничего не удалось. Но с этого началось наше с Харри творческое содружество. Вскоре меня пригласили в очередной раз на финское радио и попросили сделать передачу о Шамиле. Я пригласила в нее Харри Халена, и он любезно согласился.

С кафедрой востоковедения у меня скоро сложились дружеские отношения. Профессор Сонгмо Кхо пригласил меня к себе домой, познакомил с супругой. Постепенно я узнала, что это талантливые исследователи. Харри

Хален необычайно одаренный и трудолюбивый человек, владеющий несколькими алтайскими и тюркскими языками, автор многих исследований, книг, переводов, среди которых такой монументальный труд, как перевод киргизского эпоса «Манас».

Мулла оказался не единственным азербайджанцем, жившим до меня в Суоми, Харри называл и других. Но только недавно я решила познакомиться с материалами о них и обратилась за помощью в Национальный архив Финляндии. Кое-что мне удалось выяснить.

Начну с *Акпер-мирзы Каджара* (1854 – 1919), персидского принца. Как известно, в Российской империи многочисленные потомки *Бахман-мирзы Каджара*, бывшего генерал-губернатором Южного Азербайджана, а после неудачного переворота отплывшего в Баку и затем получившего почетное убежище в Тифлисе, носили титул персидских принцев. Многие из его сыновей и внуков служили в русской и персидской армиях. Известно немало офицеров и генералов русской армии из рода Каджаров, среди которых и Акпер-мирза. Внук Бахман-мирзы Каджара, он вышел в отставку в чине генерал-майора. Попал он в Финляндию, очевидно, уехав из революционного Петрограда в 1917 г. Но прожил там совсем недолго, революционные потрясения сказались на 73-летнем генерале, и в Хельсинки он умер. С русской надписью на могиле: «Здесь временно погребен генерал персидский принц Акбер-Мирза Каджар 1854 – 1919» Акпер-мирза доныне покоится на мусульманском кладбище в Лапинлахти. Видимо, такую надпись сделал на могильном камне его сын *Рукнаддин-мирза Каджар* (сохранился документ, что он останавливался в Хельсинки в отеле «Приват» с 11 декабря 1918 по 1 января 1919 г.). Рукнаддин Каджар, очевидно, надеялся в будущем перенести прах отца на историческую родину, но события XX века оказались такими бурными, что сделать этого не удалось.

И вот я поехала вместе с дочкой на мусульманское кладбище, чтобы посетить могилу генерала Каджара. Сначала требовалось разыскать само кладбище, которое оказалось между православным и лютеранским кладбищами Хельсинки. Когда мы с дочкой, наконец, попали на его территорию, то сначала растерялись, хотя я и знала, что согласно архивным сведениям, могила генерала находится справа от входа под березой. Но сразу найти ее нам не удалось. И мы бы так и не обнаружили ее, если бы не приметили вдалеке высокого старика. Мы устремились к нему. Оказалось, что это работник кладбища.

– Вы говорите по-фински? – спросила я.

– Говорим, говорим! – весело отозвался он.

Старик оказался финном. Мы спросили его о могиле Каджара.

– Да вот она, под березой, вы стоите с ней рядом.

Я оглянулась и действительно увидела могилу, но, увы! Разобрать надпись оказалось невозможным.

– Должно быть написано “временно похоронен”, – сказала я.

– Да-да, “временно похоронен”, а остался здесь навсегда, – улыбнулся он. – Причем, написано по-русски, шрифт не арабский. Как вы видите, тут уже ничего не разберешь.

Смутившись, он направил на могильный камень струю воды, чтобы вымыть его, и добавил:

– Теперь читайте...

Автор статьи, с дочерью и старейшим работником хельсинского мусульманского кладбища в Лапинлахти у могилы принца Акпер-мирзы Каджара. Хельсинки, 2016 г.

Но на сыром камне уже стало совсем ничего не разобрать. Позже я прочла в архиве кладбища такое описание могилы: «На исламском кладбище находится могила знатной особы – персидского принца Акпера-Мирзы Каджара. Он служил в расположенных в Финляндии частях Русской армии и умер в 1919 году. Могила вначале предполагалась временной, но принц покоится

в ней до сих пор. Могила расположена под березой с установленным, как это полагалось для лиц купеческого звания, гранитным камнем с выбитой и позолоченной надписью. Сам надмогильный камень скромный. Надмогильная надпись на русском языке неразборчива и трудна для прочтения». Мы старались отчистить старый камень под нескончаемые рассказы могильщика.

– Вот там лежит знаменитый татарин-казак..., – показывал он и говорил о покоящихся, как о живых, сообщая всевозможные подробности. Старик проработал здесь сорок лет и, по его словам, знал в лицо многих умерших татар.

– А почему вы здесь работаете? – спросили мы, и он объяснил это тем, что его жена – татарка, и продолжал рассказывать о могилах разных живших в Хельсинки татар.

Старик мне вдруг напомнил разговорчивого могильщика из шекспировского «Гамлета», непринужденно беседовавшего с принцем датским и бодро произносившего над старыми могилами мудрые речи. Такие могильщики, как старик финн, почему-то встречаются преимущественно на кладбищах западных стран, и, видимо, все они ведут род от датского могильщика, избраженного Шекспиром...

Мы так и не смогли разобрать ни одного слова на надмогильном камне Каджара, надпись почти стерлась. К тому же сам камень оказался невысоким и неровным, словно бы приплюснутым с левой стороны. Это была самая невзрачная могила кладбища, к тому же заросшая травой. Идя к выходу, мы обратили внимание на внушительную богатую могилу татарского купца из Тампере *Ахсена Бёре*, в начале тридцатых годов финансировавшего газету «Туран». Уходили мы с кладбища с грустными мыслями.

* * *

Ясно, что в соседнюю Финляндию бежали бывшие подданные Российской империи больше всего в первые послереволюционные годы. Среди них были и азербайджанцы. В архиве Финляндии сохранился «Список № 118 лиц, бывших на опросе в карантине». Этот опрос проводили пограничные власти, выясняя личности эмигрантов из России. Вот некоторые сведения из этого списка, датированные 14 августа 1922 г.

«*Расул-заде Мамед-Эмин* 38 л[ет]. Литератор и преподаватель с 1921 г. б[ывшего] Лазаревского института восточных языков в Москве. До этого жил в Баку, покинуть который должен был вследствие преследований со стороны большевиков. Татарин. Азербайджанский гражд. Магометанин. Уроженец Баку. Московский его адрес: Пречистенский бульв. д. № 29, кв. 14. В Финлян-

дии никогда не был. Прибыл нелегально морем из района Ораниенбаума на Тюрсово 11/VIII–22 г. Хочет ехать в Константинополь, где имеет много знакомых. Рекомендовать в Финляндии его может имам Хаким¹, проживающий в Гельсингфорсе».

«*Омарова Хадиджа* 20 л[ет]. Вдова учителя и дочь г[ельсинг]форского торговца. Татарка. Магометанка. Русская подданная. Говорит только по-татарски, и потому большего добиться от нее ничего нельзя было. Прибыла с Расул-заде. С нею прибыли дети гельсингфорского же торговца Сулейманова Садек-оглу:

Саадет 12 л[ет].

Джафар 9 л[ет] и

Нуруния 6 л[ет].

Хочет в Гельсингфорс, также как и перечисленные здесь дети».

* * *

Мамед-Эмин Расул-заде (1884 – 1955) – известный азербайджанский политический деятель, журналист, драматург, один из основателей Бакинского университета. Председатель Национального Совета и основоположник первой Азербайджанской Республики. В карантин он попал в Келломяках. Расул-заде провел в Гельсингфорсе (Хельсинки) чуть больше месяца. Отсюда 16 сентября 1922 г. уехал морем в Германию, а затем встретился со своими соратниками в Париж и уже оттуда через какое-то время перебрался в Стамбул. В своих ответах карантинной службе он, по понятным причинам, уклончив. И хотя Расул-заде действительно арестовывался в 1920 г. бакинским ЧК, но затем, по просьбе Сталина, его освободили и отправили в Москву, где он работал в Наркомате национальностей, а не только преподавал в Лазаревском институте. Умолчал он и о том, что его побег из СССР подготовлен и осуществлен подпольной организацией Мусавата.

Возможно, что именно представители Мусавата обратились за рекомендацией для Расул-заде к уважаемому в Финляндии имаму Вели Ахмед Хакиму, который по приглашению финских татар приехал из Казани и вступил в эту должность еще в дореволюционном 1914 г. Он был одним из основателей мусульманской общины в Финляндии, ее первым имамом. Вели Ахмед Хаким по своим взглядам был очень близок к пантюкистам и, конечно, оказал поддержку азербайджанскому единоверцу. Сохранилась фотография, на которой изображен Расул-заде в Финляндии, в городе Хювинкя, в окружении

¹ Имам Хаким Вели Ахмед (1882 – 1970) – имам мусульманской общины Финляндии.

трех человек – Абдуллаха Баттал-Таймаса, исследователя истории тюрских народов, Лутфи Исхаки – петербургского имама и купца из Хювинкя Мустафы Саллаха, очевидно, оказавшего им гостеприимство.

Сидят (слева направо): Абдуллах Баттал-Таймас, Мамед-Эмин Расул-заде, имам Лутфи Исхаки; стоит: Мустафа Салах. Гор. Хювинкя, 1922 г. Частная коллекция.

Жизнь М.-Э. Расул-заде в эмиграции оказалась бурной, деятельной, наполненной многими событиями. Умер он в Анкаре. Но сохранившаяся в архиве справка добавляет точные подробности к истории эмиграции выдающегося азербайджанского политического деятеля, к ее финскому эпизоду. Говорит она и о том, кто были его азербайджанские попутчики. Кроме точных дат и маршрута, впервые стал известен его московский адрес. Бульвар, где жил до эмиграции Расул-заде, носил название Пречистенского до 1924 г., но теперь он называется Гоголевским. А дом № 29 до революции был доходным домом Патриаршего Иерусалимского подворья и представляет собой жемчужину московского модерна начала прошлого века¹. Теперь он сохранил лишь

¹ Этот дом был первоначально построен в 1892 г. архитектором А.С. Каминским; затем в 1905 г. перестроен мастером московского модерна архитектором Г.П. Евлановым, изменившим его фасад, ставший его лучшим созданием, и надстроившим еще один этаж; при последней перестройке дома, он вырос еще на один, 7-й этаж.

свой эффектный фасад, внутри же перестроен. Так что квартиру № 14, в которой жил наш выдающийся земляк, мы в нем уже не найдем. Нужно добавить, что в этом доме в 1918 г. находился Наркомат по делам национальностей, возглавляемый Сталиным, в котором работал Мамед-Эмин Расул-заде. Позднее не менее восьми жильцов дома были репрессированы, и, если бы Расулзаде не эмигрировал, то, вероятно, разделил бы их страшную участь.

* * *

В те годы самой большой и единственной мусульманской общиной в Финляндии были татары. Они оседали здесь большей частью в связи с торговыми делами или же после службы в российской армии, части которой стояли в тогдашнем «Великом княжестве Финляндском», как называлась Финляндия, будучи частью Российской империи. Так одним из основателей татарской общины в Тампере стал богатый купец *Зинетулла Имадетдин Ахсен Бёре (Зиннетуллах Ахсен Ефенди; 1886 – 1945)*, до 1920 г. живший в Териоках, а затем перебравшийся в Тампере, где он открыл большой магазин мехов, тканей и «турецких товаров».

С 1925 г. граница Финляндии с СССР перестала быть открытой, а до этого через нее можно было сравнительно легко перебраться. Естественно, что татары помогали в этом своим единоверцам. Кроме того, нелегальный переход границы в Келломяках был налажен и осуществлялся преимущественно при содействии татар, использовавших давние торговые связи. Обычно беженцев перевозили на лодках, так как дорога из Питера до Келломяк (нынешнее Комарово), где стояла погранзастава, была не дальняя. Так происходило и с Расул-заде: как стало известно из письма, найденного в Парижском архиве¹ которое Мамед-Эмин отправил Топчибаши из Хельсинки в Париж, пустился он в путь именно на лодке, темным дождливым вечером, без вещей. И дорога, судя по его описаниям, оказалось нелегкой, очень рискованной, стоившей немало переживаний и тревог. Этим же путем, с теми же опасностями и тревожностями преодолевали советско-финскую границу и другие эмигранты тех лет. Затем из Келломяк Расул-заде, приглашенный тамошним состоятельным купцом Джамалетдином (Самалетдином) Юсуповым, отправился в соседние Териоки (ныне Зеленогорск). Радушно принятый Джамалетдином-баба, как называет его в письме Мамед-Эмин, он переночевал в Териоках и на другой день отправился на встречу с имамом Хакимом в Хельсинки. Так начался зарубежный период жизни и деятельности Мамед-Эмина Расул-заде.

¹ Топчибаши А.М. Парижский архив. Кн. 2 / сост. *Георгий Мамулия, Рамиз Абуталибов*. Москва, 2016

Из архивных документов я узнала, что в Тампере жил азербайджанец *Мехмет-Садык*¹, одно время бывший главным редактором тюркской газеты, которая вначале называлась «*Туран*» (это название легендарной прародины тюрков), а затем «*Йени Туран*» («Новый Туран»). Издателем ее и хозяином был татарский купец *Ахсен Бёре*. Он получил хорошее для своего времени образование, сначала окончил медресе в Уфе, а в 1916 г. сдал экзамен на должность имама. Позже организовал перевод на финский язык Корана, и перевод этот до сих пор считается фундаментальным. По своим взглядам он был пантюркистом, превозносил все турецкое. Бывая в Турции, Ахсен Бёре познакомился с оказавшимся там в эмиграции Ахунд-заде и пригласил заинтересовавшегося его журналиста в Тампере редактировать финансируемую им газету. Другим спонсором газеты стал *Хайрулла Самалетдин-Алибек*, также видный предприниматель, потомки которого до сих пор живут в Финляндии.

Мамед-Садыг Ахунд-заде (1895 – 1971) родился в Зангезуре, происходил из бекской семьи. Известно, что его дед занимал влиятельный пост шейх-уль-ислама Кавказа в Тифлисе, отец был почитаемым священнослужителем. Перед революцией Ахунд-заде преподавал в открытой им в Горисе школе, а после революции был избран от Зангезурского уезда в парламент Азербайджанской Республики. Годы после захвата власти в Баку большевиками для Мамед-Садыга были бурными. Вначале он руководил подпольной организацией Мусавата в Карабахе, откуда перебрался в Турцию. Затем вернулся в Азербайджан, но вскоре, оказавшись в Тифлисе, был арестован и два года провел в заключении. После освобождения в 1924 г. он сумел уехать в Иран, оттуда в Турцию. В самом конце двадцатых годов он приехал в Финляндию. Купец Ахсен Бёре пригласил его редактировать газету «*Йени Туран*», но сотрудничество продлилось недолго, прекратившись, «вследствие произошедшей между ними ссоры», в начале 1932 г. Нрав Ахсена (это прозвище купца не случайно в переводе с татарского означает «волк») оказался крутым, а возможно, проявилось и расхождение во взглядах. Сохранилось официальное заявление издателя, отказавшегося финансировать газету: «Я больше ничего общего не имею с газетой “*Йени Туран*”. Издатель Ахсен. Тампере 15.2.32».

После этого Мамед-Садыг покинул Тампере, вернувшись в Турцию. Дальнейшая его судьба сложилась сравнительно благополучно. В 1936 – 1941-х гг. он был корреспондентом турецких газет «*Улус*» и «*Джумхурий-*

¹ Мамед-Садыг Ахунд-заде – азерб.: *Məhəmmədsadıq Axundzadə*; в Турции: *Mehmet Sadık Aran*. – Ред.

ат» в Иране. Позже долго и плодотворно работал в Институте исследований тюркской культуры в Анкаре.

Сохранились два номера «Йени Туран», у меня имеются копии этих газет, которые мне любезно предоставили в финском архиве. В одной из них напечатана статья К. Ахтинена, ближайшего помощника Ахсена Бёре, «О произношении турецкого языка». Мне хочется привести выдержки из статьи «В Азербайджане», напечатанной во втором номере газеты за 1932 г., на первой ее странице на финском языке, и проиллюстрированной фотографией старого Баку со стороны бульвара, на которой просматривается Девичья Башня. Автор ее выступает как пылкий борец с большевистской властью за независимый Азербайджан: «... Россия проводит политику русификации местного населения, цель которой очевидна: уничтожить коренное турецкое население и русифицировать Азербайджан, этот важный для большевиков источник прибыли». Далее автор утверждает, что «молодежь Азербайджана продолжает вести партизанскую подпольную войну против русских, несмотря на то, что в одни только Соловки было сослано свыше 13 тысяч образованной интеллигентной молодежи и большое количество людей пожилого возраста. И все-таки молодежь Азербайджана не сомневается в том, что однажды вместе с молодежью других стран, находящихся в том же положении (Грузия, Дагестан, Украина, Туркестан), добьется, наконец, независимости и самостоятельности своей родины. С этой целью там повсюду ведется упорная ожесточенная борьба против России. И финский народ наверняка понимает тягостное положение азербайджанского народа и с сочувствием следит за его борьбой».

Как видно даже из процитированной статьи, Ахунд-заде был ярким патриотом своей страны, редактируя газету, он старался помещать в ней статьи, связанные с родным Азербайджаном, рассказать о происходящих там событиях, затронуть болезненную тему отторжения страны с приходом власти большевиков. Это могло послужить одной из причин недовольства спонсора Ахсена Бёре, который, как это известно, был влюблен во все турецкое. И, возможно, это также привело к тому, что их сотрудничество прекратилось.

* * *

Ниже сведения, имеющиеся в финском архиве о других азербайджанцах, попавших в Финляндию.

Абельфас (Абел, Аби) Айсзаде. Бежавший из Соловков «перс» (азербайджанец). В детстве вместе с дедом переехал в Баку, откуда в 1918 г. бежал на Кубань. Работал продавцом (купцом) и земледельцем. В 1927 г. его заклю-

чили в лагерь как кулака, так как он припрятал 800 золотых рублей. Пытался бежать из Соловков 8 мая 1930 г. Ему удалось попасть в Финляндию и, наконец, к родственникам в Персию... (Известно, что из Соловецкого лагеря были побег, как удачные, так, чаще, и неудачные. Все беглецы устремлялись, конечно, к финской границе...).

Ализаде Махмуд, азербайджанец. Попал в Финляндию в 1924 г. Гражданин Турции.

Риза-оглу Исмаил (12.5.1887 – 4.7.1953). Иранский азербайджанец. Купец, торговал фруктами и колониальными товарами в Хельсинки. Гражданин Ирана. Попал в Финляндию с документами финского персидского консульства в Риге 29 февраля 1914 г., виза на пребывание 1601–1601а. 24 ноября 1914 г. прибыл в Хельсинки, вновь прибыл в январе 1915 г. В Хельсинки в январе 1916 г. числился, как холостой. Образование – начальная школа. Прожил в городе более 2 лет.

Садык-оглу Нина (род. 26.9.1926, Муола, Перкярви), иранская азербайджанка, помощник фотографа, Хельсинки, вышла замуж за Тауно Й. Марьяла 4.6.1949.

Садык-оглу Рагим (род. 23.3.1886, “Qazan elindän”, умер 7.3.1955), иранский азербайджанец (?). В Финляндии с 1909 г., гражданин Ирана с 1950 г. Работал в Перкярви на кирпичном заводе Савико.

Садык-оглу Тамара (род. 2.6.1924, Муола, Перкярви), иранская азербайджанка, конторщица, замужем за Пентти Мякинен. 2.6.1947 Хельсинки (очевидно, дочь Садык-оглу Рагима).

Тахер Махмуд (род. 1906), азербайджанец.

* * *

Собирание сведений об азербайджанцах, чей путь приводил их в страну Суоми, важное и нужное дело. Мне кажется, что тема «азербайджанцы в Финляндии» еще не исчерпана и кто-нибудь, когда-нибудь займется ее изучением, тем более что теперь их здесь гораздо больше, чем в давние времена. Я же только привела те сведения, которые мне стали известны из фондов финского Национального архива.

XÜLASƏ

T.Ə. CƏFƏROVA

AZƏRBAYCANLILAR FİNLANDİYADA

Açar sözlər: Azərbaycan Cümhuriyyəti, Finlandiya, Lapinlahtidə müsəlman məzarlığı, Sonqmo Kho Harri Halen, molla Ramazan Mustafa oğlu, Əkbər Mirzə Qacar, Məhəmmədəmin Rəsulzadə, imam, Məhəmmədsadiq Axundzadə.

“Azərbaycanlılar Finlandiyada” hekayətində XIX yüzilin sonu və XX yüzilin başlanğıcında Finlandiyaya gedib düşmüş azərbaycanlıların taleyindən söz açılır. Müəllif Finlandiyada yaşayan tanınmış tərcüməçi və yazıçı Tahirə Cəfərova. Hekayət indi nəşriyyatda olan və nəşrə hazırlanan “Əski Bakının rəvayətləri və Suomiyə gedişim” avtobiografik povestindən bir parçadır.

SUMMARY

T.E. DJAFAROVA

AZERBAIJANIS IN FINLAND

Keywords: Republic of Azerbaijan, Finland, Moslem Cemetery in Lapinlahti, Sonqmo Kho, Harri Halen, Molla Ramazan Mustafaoglu, Ekber Mirza Kacar, Mehemedemin Rasulzade, İmam Hekim, Mehemedsadiq Ahundzade.

This essay “Azerbaijanis in Finland” is about the fates of a few Azerbaijanis, who came to Finland at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. The essay is written by Taira Djafarova, well known translator and writer, living in Finland. The biographical notes cited in the essay are from the documents held by the Finnish archives. The essay is part of the autobiography named “The tales of old Baku and my way to Finland” which is about to be published.

BALKAN MÜHARİBƏSİ, ŞƏRQ CƏBHƏSİ VƏ İSTİQLAL HƏRBİNDƏ AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİ

Açar sözlər: Şərq cəbhəsi, İstiqlal hərbi, Azərbaycan türkləri, könüllü dəstələr, Çanaqqala cəbhəsi.

Azərbaycan türkləri həm Balkan savaşında, həm Birinci Dünya müharibəsində, həm də İstiqlal hərbində Türkiyəyə maddi və mənəvi yardım göstərmiş, könüllü olaraq Türkiyəyə getmiş və könüllü dəstələrdə türk qardaşları ilə birlikdə düşməne qarşı vuruşmuşlar.

Bolqarıstan, Serbiya, Qaradağ və Yunanıstan 200 batalyondan (75 min canlı qüvvə) ibarət Osmanlı qoşununun Balkanlardan çıxarılmasından istifadə edərək 1912-ci ildə Balkan müharibəsinə başlayır, “Balkanlarda toqquşmaların qarşısını almaq” şüarı irəli sürərək, türklərin Balkan yarımadasında mövcudiyətinə son qoymağa çalışdılar.

Balkan müharibəsi zamanı Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibində idi və bütün Rusiya türkləri kimi Azərbaycan türkləri də qəlbən Osmanlı dövlətindəki qardaşlarını müdafiə edirdilər. Mirzəbalanın yazdığına görə, rus liseylərində oxuyan bütün türklər Kiyevdə bir nümayiş keçirmiş və nəticədə həbs olunmuşdular [19, səh. 64]. Azərbaycanda Qızıl Aypara üçün yardım toplanır və gənc müəllimlər türk ordusuna daxil olmaq üçün Türkiyəyə gedirdilər.

Balkan müharibəsi türklük və müsəlmanlıq əleyhinə bir vəziyyət almışdı. Bu hadisələr Azərbaycan və rus liberallarını ayırılmağa sövq etdi. Azərbaycan xalqının əvəzolunmaq xeyriyyəçisi Hacı Zeynalabdin Tağıyev Bakı Xeyriyyə Cəmiyyəti vasitəsilə türklərə yardım göstərir, M.Rəsulzadə və tərəfdarları çar Rusiyası əleyhinə bəyannamələr yayaraq türk qardaşlarımıza yardım adı altında təbliğat işləri aparırdılar. Məhəmmədəmin Rəsulzadənin öndərlik etdiyi Müsavat Partiyası 1912-ci il Balkan müharibəsi əsnasında bir bəyannamə ilə azərbaycanlılara bu şəkildə müraciət etmişdi: *“Bu gün Yer kürəsində İslam aləminə daxil olan bütün millətlər və xalqlar dəhşətli şəkildə təzyiqlərə və təhqirlərə məruz qalmaqdadır. Bu vaxta qədər özlərini mədəni hesab edən avropalılar hələ İslam aləminin üzvlərini əzir və təhqir etməkdən çəkinmirlər. Onlar ümid edirlər ki, İslamın əsas dayağı olan Osmanlı xilafəti bu qədər zərbələrdən sonra zəifləyib yox olacaqdır. Lakin Məşrutə elanından sonra onlar bu fikirlərində yanıldıqlarını hiss etdilər. Onlar İslam aləminin get-gedə tərəqqi etməyini yəqin etdilər. Avropalılar özləri müsəlmanlara*

rəva gördükləri cəza, cəfa və xəyanətlərin cəzasını nə vaxtsa dadacaqları günün çox da uzaqda olmadığını hiss etdikləri üçün Trablus, Bosna-Herseq, indi də Balkan məsələsini ortaya atıb hər tərəfdən topları, tüfəngləri, xəncər və nizələri İslam aləminin qəlbinə sapladılar. Onlar İslam aləmini parçalamaq və tamamilə darımağa gətirən yox etməyə çalışdılar.

Dindaşlar! Bilin və agah olun ki, yeganə ümidimiz və qurtuluşumuz Türkiyənin istiqlal və tərəqqisindədir. Əgər biz indi də özümüzün əvvəlki hissizliyimizdən vaz keçməmək, dünyanın gözü önündə haqq, islamı və millətimizi qeyb edib yabancılara əsir olacağımız şübhəsizdir. İslam aləmi bilir ki, islamı xilafəti hesab olunan Türkiyəyə qarşı açılan Balkan müharibəsi Balkanda yerləşən kiçik və xırda dövlətlər tərəfindən törədilmişdir. Zira aslan nə qədər zəif olsa da çaqqallar və tülkülər ona yaxın gəlməyə cürət etməzlər. Bu müharibəni törədən və islamı, insaniyyət düşməni, “Avropa jandarmı” ləqəbi ilə tanınan şimal ayısı Rusiya hökumətidir ki, hər gün səhiyyə ləvazimatı, həkimlər və əsgərlər göndərirlər” [24, səh. 226; bax: 21, səh. 104].

Bu bəyannamədən Azərbaycan burjuva nümayəndələrinin və ziyalılarının Balkan müharibəsində Türkiyə türklərini dəstəklədikləri açıq-aşkar görünməkdədir. Bəlkə də elə bu müraciətdən ruhlanan Azərbaycan ziyalıları Balkan müharibələri zamanı Osmanlı dövlətinə mənəvi və maddi köməyini əsirgəməmiş, hətta könüllü olaraq Osmanlı ordu sıralarına yazılmış, Balkan savaşlarında bir sıra döyüşlərdə fədakarlıqla vuruşmuşlar. Belə ziyalıların sırasında Əli bəy Hüseynzadə, Yusif Ziya Talıbzadə (o, görkəmli Azərbaycan yazıçısı Abdulla Şaiqin qardaşıdır), Əhməd Cavad, İbrahim bəy Cahangiroğlunun adını çəkmək olar. Görkəmli ədib Cəfər Cabbarlının bu savaşa ciddi dəstək verdiyi məlumdur. Müharibə dövründə Türkiyədə fəaliyyət göstərən Ə.b.Hüseynzadə, Ə.b.Ağaoğlu kimi azərbaycanlı ziyalıları Avropanın bir çox ölkəsində, həmçinin İsveçrədə təşkil edilən konfranslarda, səyahətlərdə milli istiqlal fikrini təbliğ edir, Rusiyadan olan türk və müsəlman əsir hərbçilərlə görüşür, onların arasında azadlıq ideyasını təbliğ edirdilər.

I Dünya müharibəsində təbliğat fəaliyyəti ilə yanaşı, aktiv olaraq hərbi əməliyyatlarda iştirak edən azərbaycanlıların içərisində Axund Yusif Ziya Talıbzadə xüsusi qeyd olunmalıdır. 1910-cu ildən Türkiyəyə köçərək orada hərbi təhsil alan, polkovnik rütbəsinə qədər yüksələn Axund Yusif Talıbzadə Balkan müharibəsində könüllü olaraq Osmanlı ordusunda vuruşub, sonralar isə I Dünya müharibəsində Qars və Ərdəhanda rus və erməni hərbi birləşmələrinə qarşı çırmış. O, “ittihadi-islam”ın, bütün müsəlmanların vahid bir islam dövlətində birləşməsinin tərəfdarı idi. Yusif Talıbzadə həmçinin Cənubi Azərbaycanda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımlara qarşı da Osmanlı zabiti kimi mübarizə aparmış və orada ittihadi-islam ideyasını yaymağa çalışmışdı [18, səh. 54–75].

Balkan müharibəsində (eyni zamanda Birinci Dünya müharibəsi və Qurtuluş savaşında) iştirak etmiş başqa bir Azərbaycan türkü *Hüsaməddin Tuğac*dır. Azərbaycanlı mühacirlərin xatirələrində adı o vaxtkı Gəncə Milli Komitəsinin icra heyətinin üzvü kimi çəkilən Hüsaməddin Tuğacın əsl Şəmkinin Qaracəmirlisi (Qaraca Əmirli) kəndindəndir. Onun haqqında məlumatı özünün xatirələrindən almaq olur. Belə ki, Hüsaməddin Tuğac xatirələrini 1966-cı ildə “Bir nəslin dramı” adlı kitabda Ankarada nəşr etdirmişdir [16]. (Kitab 1975-ci ildə İstanbulda “Çağdaş” yayınlarında da nəşr olunmuşdu). Onun yazdığına görə, Hacıismayıl oğulları nəslindən olan atası Əhməd həcc ziyarətindən qayıdarkən Türkiyədə qalmış və orada ailə qurmuşdur. 1889-cu ildə Ərzurumun Həsənqala bölgəsində (ilçəsində) hərbi yüzbaşı Hacı Əhməd Əfəndi və Fatma xanımın ailəsində doğulan Hüsaməddin 1910-cu ildə hərbi məktəbi bitirdikdən sonra Bağdadda, Balkan müharibəsində (1912-1913) və Şamda xidmət etmişdir. 1913-cü ildə hərbi məktəbdə yəvərlik etmişdir. Birinci Dünya müharibəsi illərində Sarıqamışda vuruşan 9-cu kolordunun zabiti, üstəgmen Hüsaməddin bəy 9 yanvar 1915-ci ildə Qafqaz cəbhəsində Sarıqamış döyüşü zamanı ruslara əsir düşüb. Yüksək rütbəli bir zabit kimi, həm də ehtimal ki, Osmanlı Ordusu komandanı Ənvər paşaya çox oxşaması səbəbiylə onu Rusiya Qafqaz Cəbhəsi komandanı general Yudenin buradakı qərargahına gətirirlər. Bu barədə Hüsaməddin Tuğac yazırdı: *“Məni bir otaqda sorğuya çəkildilər. Ən çox öyrənmək istədikləri şey Ərdəhana gələn qüvvələrin hansı gücə malik olduğu, haradan gəldiyini öyrənmək idi. Mən bunları bilmirdim... Ənvər Paşanın əsir düşmədiyini tərcüməçi yüzbaşidan öyrəndim. Məni bir yemək stoluna götürdülər. Ordu komandiri general Yudenin və digər bir neçə general ilə yüksək rütbəli zabit yemək yeyirdilər. Məni də bu zəngin süfrəyə dəvət etdilər. 1915-ci ilin yeni il süfrəsi imiş... Süfrədə mənə bir qədər vodka da ikram etdilər. İcmədim. İsrar etmədilər. Səhəri gün bizi stansiyaya götürdülər. İçərilərə (Rusiyanın – İ.M.) gedəcəyiz... [16, səh. 19–20]”*.

Beləcə, Hüsaməddin Tuğacı digər türk zabit və əsgərləri ilə birgə Rusiyanın ucqarlarına sürgünə aparırlar. Qatar əvvəlcə Gəncə, Bakı və Petrovskdan keçir. Hüsaməddin bəy ona ayrıca və təmtəraqlı vaqon-otaq ayrılmasının səbəbini Petrovsk çatanda anlayır. Bunun səbəbi rusların onun Ənvər paşaya oxşarlığından faydalanmaq istəməsi və yerli əhalinin xüsusi vaqonda aparılanın əsir alınmış Ənvər paşa olduğunu zənn etməsi olmuşdu. *“Lakin, sonradan anladım ki, məni Ənvər Paşa deyər, xüsusilə Şimali Qafqazda nümayiş edəcəklərmiş... Ertəsi səbah tezdən Şimali Qafqazın Xəzər dənizi kənarında gözəl bir şəhəri olan Petrovsk (Mahaçqala) stansiyasındayıq... Vaqonun pəncərəsindən baxıram. Vaqonun qarşısında xeyli adam var idi, gözləri bizim vaqona dikilmişdi... Bir az fransızca bilən rus leytenantdan bu adamların bizim vaqonun qarşısında niyə gözlədiyini*

soruşdum. Dodağını büzdü, cavab vermədi... Çənəsində qara saqqalı olan bir adam bir bıçaqla qırtağını kəsirmiş kimi əlini boğazına sürtdü. Sonra da gözlərini və iki əlini havaya doğru çevirdi. Sanki bir intiqam almış kimi Allaha şükür edirdi... Bu adam bir erməni olmalı idi. Ənvər Paşa əsir düşdüyü üçün şükür edirdi [16, səh. 25–26]".

1915-ci ildə qatar Samara stansiyasında olarkən olanları Hüsaməddin bəy belə təsvir edirdi: "*Qatarlardakı türk əsirlər qarantin var deyə olduqları heyvan vaqonlarında kilidli qapılar arxasında həftələrlə ac və susuz buraxılmış, hamısı aclıqdan, susuzluqdan və xəstəlikdən ölmüşdü [16, səh. 27-28]*". Hüsaməddin burada tanış olduğu baqqal mağasının sahibi olan tataradan aldığı tatar dilində qəzet və jurnalları da oxumağa fürsət tapırdı. Samarada Hüsaməddin bir neçə ay davam edən tif - qarın yatalağı xəstəliyinə tutulub və bu şəhərdəki hospitala yerləşdirilib. Dəfələrlə ölümü göz altına alan Hüsaməddin sağaldıqdan sonra Sibirə sürgün davam edib [16, səh. 31–37].

Tuğac Çelyabinsk, Tomsk və nəhayət, İrkutskda məşəqqətli həyata dözməli olur. Burada o, ahıskalı İsmayıl Haqqı və Şimali Qafqazdan olan Okkaş adında dostlarının köməyi ilə qaçmağı planlayır. Bir neçə aydan sonra daha iki sürgün yoldaşıyla birgə düşərgədən qaça bilsə də tezliklə ələ keçirilib yenidən İrkutskaya qaytarılır. O, xatirələrində sürgün yoldaşları ilə birgə rusların icazəsi ilə qəzet belə nəşr etdiklərini, hətta "Baykal türklərinin tarixinə dair məqalələr üzərində işlədiyini" qeyd edir. Sibir sürgünü ümumən iki il yarım çəkir. 1917-ci ildə Rusiyada baş qaldıran hərə-mərcək zamanı Hüsaməddin təkrar sürgündən qaçır. Sibir şəhərlərindən keçir, Orta Asiyaya çatır. Qırğız Xalq Komitəsinin köməyi ilə saxta sənəd düzəltməyə müvəffəq olan Tuğac Daşkəndə, sonra Krasnovodskaya gəlir, buradan gəmi ilə Bakıya gəlir [16, səh. 49–172].

Bakıda o, Məhəmmədəmin Rəsulzadə və Əlimərdan bəy Topçubaşovla görüşür. "*İlk görüşdüyüm Bakı Milli Komitəsinin sədri Əlimərdan bəy məndə böyük təəssürat yaratdı*". Hüsaməddin bəy Bakıda qaldığı 3 gün ərzində baş verənləri təsvir edərkən yerli müsəlman və türklərə düşmən mövqedə duran erməni əsgərləri və Biçeraxovun quldur dəstələrinin Bakı əhalisi üçün ciddi bir təhlükə törətdiklərini bildirirdi. Nəhayət, Hüsaməddin bəy Gəncəyə yollanır. Gəncədə qaldığı mehmanxananın sahibi, hələ sürgünə yollanarkən yaxınlıqdakı Dəllər stansiyasında ötəri söhbət etdiyi gəncəli Sarı Əliəkbər İmamqulu oğlu olur. Dəllər stansiyasında söhbət etdiyi zaman o, Sarı Əliəkbərə atasının Gəncə vilayətinin Şəmkir elinin Qaraca Əmirli kəndindən olduğunu demişdi [16, səh. 24, 172–177].

Tuğacın qayıtması Gəncədəki azadlıq hərəkatının rəhbərləri üçün əlverişli idi. Onu Gəncə Milli Komitəsinin sədri Nəsim bəy Yusifbəyli ilə görüşdürürlər

və o, Komitənin icra heyətində yer alır: “*Gəncədə Milli Komitə rəisi Nəsim bəy Yusifbəyli və son dərəcə türkçü bir gənclik mühiti ilə tanış oldum... Tanış olduğum gənclər arasında şair Əhməd Axundzadə gözəl və duyğulu şeirləri, içindən daşmış tökülən milliyətçi varlığı ilə məni özünə bağladı*”. O, Gəncədə Əliəkbər Rəfibəyli ilə də tanış olur. Nəsim bəy Yusifbəyli ondan əhalini təşkilatlandırır, onlara hərbi sənətini öyrətməyi xahiş edir: “*Bura da Türkiyə sayılmırmı, buradakı xidmət də türk millətinə xidmət deyilmi?*”. “*Nəsim bəy haqlı idi, təşkilata və təlim-tərbiyəyə girişdim*”. Hərbi sənətinin hərtərəfli öyrədilməsinə, silahla davranışların aşılmasına, eləcə də yeni silahların əldə olunmasına böyük ehtiyac duyulduğu üçün bu işlər dərin hərbi təcrübəyə malik Hüsəməddin Tuğaca tapşırılır. Milli Komitənin Sarı Əliəkbər və Nağı bəy Şeyxzamanlının rəhbərliyi altında iki silahlı dəstəsi vardı. Tezliklə xüsusən gənclərin hərbi vərdişlərə yiyələnməsi üçün Gəncənin bir neçə yerində, o sıradan Uğurlubəy karvansarasının geniş həyətinə təlim meydanları fəaliyyətə başlayır, ilk döyüş sınağı da həyata keçirilir. Şəmkirin Dəllər stansiyasında, cəbhədən dönmə rus əsgəri hissələri tərkisilah edilir və əldə olunan silahlar hesabına Gəncə Milli Komitəsinin cəbhəxanası gücləndirilir [16, səh. 24, 177–191].

H. Tuğacın Gəncədə ən yaxın dostu Nağı bəy Şeyxzamanlı idi. O yazırdı ki, Nağı bəy mənə nəinki yaxın məsləkdaş, həm də sanki qardaşdır. Nağı bəyin anasını özünə ana hesab edirdi. Milli Komitə sədri ən vacib tapşırıqları bu iki dostla həvalə edirdi [16, səh. 178; 25].

Hüsəməddin Tuğac Gəncədə olarkən 6-cı ordu ilə əlaqə yaradandan sonra, 3-cü Qafqaz ordusu ilə əlaqə yaratmaq üçün şəxsən getməyə qərar verir. Buna etiraz etməyən Nəsim bəy Yusifbəyli Gəncədəki 3 partiyanın təmsilçilərinin də razılığı ilə Gəncə və Bakının, eləcə də bütün Azərbaycanın xilasını naminə Osmanlı ordusunu Azərbaycana dəvət etmək üçün onu və Nağı bəy Şeyxzamanlını təmsilçi olaraq Ənvər paşanın yanına göndərdi [16, səh. 195–196].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Hüsəməddin bəy ilə Nağı bəy Batumdan Trabzona gedən gəmidə bir erməni ilə gürcünün danışığında erməni daşnak cəmiyyətinin rusların tərk etdikləri türk bölgələrində bir qətləmə tərtdə edərək, gələcəkdə Ermənistan qurmaq istədikləri bu yerlərdə heç bir türk qoymayacaqlarını və gürcülərə də öz bölgələrində eyni qətləməni törətməyə sövq etdiklərini eşidirlər. Bu məlumat onları dənizə gətirir və bunu Vəhib paşaya çatdırmağa tələsirlər. Tuğac və Nağı bəy 1918-ci ilin fevralında 3-cü Qafqaz Ordusu komandanı Vəhib paşanın qərargahına gəlirlər. Hüsəməddinin atası, 1904-cü ildə şəhid olmuş yüzbaşı Hacı Əhmədlə Vəhib paşa əvvəllər döyüş dostu olubarmış. Onların gətirdiyi məlumatlar qiymətli olduğu üçün bu haqda Ənvər paşaya məlumat verilir. Ənvər paşa heyəti İstanbulla görüşə dəvət edir. Hüsəməddin Tuğac

ca türk dünyasına xidmətləri müqabilində yüzbaşı rütbəsi verilir və Nuru paşa komandanlığında türk qüvvələrinin Azərbaycana yardımını həllini tapır [16, səh. 199–218]. 3 illik fasilədən sonra Hüsaməddin Osmanlı Ordusunda xidmətinə qayıdır və Şərq Cəbhəsində vəzifə borcunu yerinə yetirir, 1919-cu ildə İstanbul Hərb Akademiyasını da bitirir. 1921-1924-cü illərdə Gürcüstanda, Türkiyənin Tiflisdəki Hərbi Attaşeliyində, həmçinin Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Qafqaz Siyasi Nümayəndəliyində çalışır. 1927-ci ildən Tehranda Hərbi Attaşelikdə, bir müddət Milli Əmniyyət Təşkilatının İstanbul və Diyarbəkir bölgələri üzrə müfəttişliyində, 1934-cü ildən Vyanadakı Hərbi Attaşelikdə, 1937-ci ildən Xarici İşlər Nazirliyində və digər mühüm dövləti vəzifələrində işləyir, kurmay yarbay (podpolkovnik) hərbi rütbəsinə yüksəlir [bax: 25].

Tuğac üç dəfə Türkiyə Böyük Millət Məclisinə Cümhuriyyət Xalq Partiyasından Qars və Ağrı bölgəsindən millət vəkili seçilir. O, 1920-ci ilin iyulundan 1923-cü ilin avqustunadək Atatürkün başlatdığı İstiqlal Savaşında da iştirak etmiş, millətin xilasını və onun tərəqqisi, “mövcudiyətinin yeganə təməli olan Cümhuriyyət” (M.K.Atatürk) uğrunda dönməz mübarizlər sırasında yer alıb. O, Mustafa Kamal paşa və İstiqlal Savaşının digər rəhbərlərinin ən yaxın silahdaşlarından olmuşdur.

Hüsaməddin Tuğac 1975-ci ilin yanvarın 5-də 86 yaşında vəfat edib. Onun məzarı Türkiyənin və Azərbaycanın bir çox cümhuriyyətçi mübarizlərinin uyuduğu Əsri məzarlığındadır [bax: 25].

Balkan müharibəsində iştirak etmiş digər Azərbaycan türkü *İbrahim bəy Cahangiroğludur* (1874, Gümrü – 19.05.1948, Qars). İbrahim bəy görkəmli dövlət xadimi, hərbcisi, rus işğalçılarına və erməni quldurlarına qarşı fəal mübariz kimi tanınmaqdadır. O, Gümrüdə və Qarsda mədrəsədə oxumuş, 3 il Qars şəhər məktəbində rus dilində təhsil almışdır. Zəngin və tanınmış ailədən olduğundan Aleksandropol (Gümrü) kazak alayına qəbul edilmiş, 5 il burada təlim keçdikdən sonra zabıt rütbəsi almaq ərəfəsində gizli “İslam cəmiyyəti” ilə əlaqələri müəyyən edilərək, 1903-cü ildə Dağıstana sürgün olunmuşdur. 6 aydan sonra əfv fərmanına əsasən azad olunaraq Qarsa qayıtmış və maliyyə məmuru işləmişdir. 1905-ci ildə ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımını həyata keçirdikləri zaman könüllü dəstə toplayaraq qardaşı Həsənخان ilə birlikdə Qarabağa köməyə gəlmiş, 1906-cı ildə dəstəsi ilə Təbrizə keçmişdir.

Qarsa qayıtdıqdan sonra o, Qars vilayət qubernatorunun icazəsi ilə erməni komitəçilərinə qarşı “Nəşri-Maarif” cəmiyyətini qurmuş, eyni zamanda Azərbaycandakı “Difai” partiyası ilə də gizli əlaqə saxlamış, habelə “İttihad və tərəqqi” partiyasının Ərzurum şöbəsinin üzvü olmuşdur. 1907-ci ildə Xoya köçmüş, Təbrizdə azadlıq mübarizəsinə qoşularaq şah rejiminə qarşı mübarizə

aparan bir dəstəyə başçılıq etmiş, 1912-ci ilin oktyabrında 700 mücahidlə bərabər Osmanlıya - Van vilayətinə qayıtmışdır. 1913-cü ilin martında ittihadçıların dəvəti ilə öz könüllüləri ilə İstanbula getmiş, üç ay yarım təlim keçən “Qafqaz könüllü taburu” onun komandanlığı altında Ədirnəni bolqarlardan azad etmişdir. 1914-cü ilin noyabrında Osmanlı dövlətinin hərbi naziri Ənvər paşa İbrahim bəyi könüllüləri ilə birlikdə İran və İraq cəbhələrinə göndərmiş və burada o, rus ordusuna qarşı vuruşmuşdur. 1918-ci ilin mayında Ənvər paşa onu İstanbula çağıraraq “Fəxri alay komandiri” sifəti ilə IX ordu komandanı Yaqub Sevki paşanın sərəncamına göndərib. İyunun ortalarında Şörəyel qaymaqamı təyin edilən İbrahim bəy İrəvandan və digər bölgələrdən olan qaçqınları ətraf kəndlərə yerləşdirmiş, onlara hər çür qayğığı göstərmişdir.

Araz-Türk Cümhuriyyəti hökumətinin hərbi naziri seçilən İbrahim bəy 20 tabor (batalyon) təşkil etmişdir. O, 20 tabordan 4-ü Naxçıvanda, 3-ü Şərur-Dərələyəzdə, qalanlarını isə Vedibasar, Qəmərli və Zəngibasarda yerləşdirərək həmin bölgələrin əhalisini erməni quldurlarından qorumuşdur.

1918-ci il noyabrın 30-da keçirilən Böyük Qars qurultayında Araz-Türk Cümhuriyyəti hökuməti ilə Qars, Axıska, Artvin və Batum sancaqlarını əhatə edən Milli İslam Şurası birləşərək Batumdan Ordubada qədər ərazidə Milli Şura hökuməti quruldu və İbrahim bəy onun başçısı seçildi. İbrahim bəy 1919-cu il yanvarın 18-də keçirilən qurultayda mərkəzi Qars olmaqla qurulan Cənub-Qərb Qafqaz Cümhuriyyətinin başçısı seçildi.

İbrahim bəy 40 min kv. km sahəsi və 1,7 milyondan çox əhalisinin 1,5 milyonunu türk-müsəlman olan bu dövləti 6 ay erməni və gürcü basqınlarından qorumuşdur. 1919-cu ildə bu hökuməti ingilislər yıxdıqdan sonra İbrahim bəy də daxil olmaqla bütün hökumət üzvləri evləri və əmlakları müsadirə olunmaqla Malta adasına sürgün olunub.

1921-ci ildə Nəriman Nərimanov İbrahim bəy Cahangir oğlunun keçmiş Rusiya ərazisində olan Gümrüdə doğulduğunu, Rusiya təbəəsi olduğunu əsas tutaraq ingilislərə müraciət edərək onu sürgündən azad etməyi xahiş edir. O, 1921-ci ildə sürgündən azad edilib Tiflisə göndərilir. Tiflisdən Bakıya gələrək ailəsini axtaran İbrahim bəy arvadı Mələk xanımı və oğlunu Gəncədə taparaq ailəsi ilə birlikdə Qarsa qayıdır. Kazım Qarabəkir paşanın tövsiyəsi ilə Qarsdakı seçkilərdə iştirak edərək şəhər valisi seçilən İbrahim bəy 1921–1927-ci illərdə Qars bələdiyyə rəisi işləmiş, sonra isə ticarət məmuru olmuşdur [23, səh. 6–7].

Azərbaycan türkləri Birinci Dünya müharibəsi zamanı Şərq cəbhəsində və İstiqlal hərbində də türk qardaşlarına kömək əlini uzatmış, könüllü Azərbaycan birlikləri müxtəlif cəbhələrdə Anadolu türkləri ilə çiyin-çiyinə savaşımışdır.

Rəhmi Apak¹ “Yetmiş yaşlı zabitin xatirələri” əsərində “Türkün böyük övladı Süleymanov” adlandırdığı bir Azərbaycan zabitinin rusların döyüş taktikası haqqında verdiyi məlumatları ilə türk hərbi birliklərinə böyük yardım etdiyini, onun öz tabeliyində olan əsgərləri başqa səmtə yönəldərək, türk qoşunlarını qarşılaşa biləcəyi təhlükədən uzaqlaşdırmağa müvəffəq olduğunu yazırdı. Süleymanovun Azərbaycan dilində yazdığı: “*Ey müsəlman və türk qardaşlar, rusun qüvvəti tükənmişdir. Bilxassə Germanya (Almaniya) cəbhəsində çox qırğına uğramışdır. Fəqət rusun bir taktikası vardır. Hər yerdə qüvvətlərini zəif buraxır, bir yerə toplar və oradan saldırır. Əgər siz də bütün cəbhədə birdən hücum keçərsənizsə onu yenərsiniz. İnşallah Qarsda görüşürüz...*” məzmunlu məktubu Osmanlı ordusu zabitlərini təəccübləndirsə də tam zamanında verilmiş bir məlumat olmuş və bunun sayəsində rus qüvvələrinə kifayət qədər ziyan vurulmuşdu. Apak zabit Süleymanovun sonrakı taleyi haqqında da məlumat verərək bildirdirdi ki, bu hadisədən bir müddət sonra zabit Süleymanov təqaüdə çıxıb. Bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra onu günahkar sayaraq edam ediblər. Apak onun haqqında yazır: “*Biz Turana getmək üçün İstanbula yola çıxmışdıq, fəqət Turan, Süleymanovun şəxsində Malazgirdə gəlmişdi*” [22, səh. 113–114]. Rəhmi Apak çərkəz kəndlilərin məlumatına əsaslanaraq Süleymanovun Quran oxuduğunu, rusların və ermənilərin çərkəz kəndlərinə hücum etməsinə maneə törətdiyini və onları qoruduğunu, dini tam olan bir müsəlman olduğunu yazırdı [22, səh. 108–109].

Birinci Dünya müharibəsindən əvvəl Osmanlı hökumətinin maliyyə və təşkilati dəstəyi ilə Qafqaz Komitəsi qurulmuşdu. Komitənin tərkibinə azərbaycanlıların nümayəndələri, o cümlədən Əli bəy Hüseynzadə, Səlim bəy Behbudov da daxil edilmişdi. Əhməd Ağaoğlu komitənin üzvü olmasa da Avropanın bir çox ölkələrində, həmçinin İsviçrədə təşkil edilən konfranslarda, səyahətlərdə Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə iştirak edir, milli istiqlal fikrini təbliğ edirdi.

Səlim bəy Behbudov Parisdə Siyasi Elmlər Məktəbində sonralar türk kommunistlərinin rəhbəri olmuş Mustafa Sübhü ilə birlikdə təhsil almışdı. Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasına bir il qalmış Şuşaya gəlmiş, müharibə başladıqdan sonra isə fəaliyyətində yeni bir dövr başlamışdı. Komitənin təbliğatı sayəsində

¹ Qurtuluş savaşında vəzifə alan zabit Hüseyn Rahmi Apak (1887 – 14 oktyabr 1963) 1887-ci ildə Babayeskidə anadan olmuş, hərbi məktəbi bitirdikdən sonra 1912-ci il Balkan müharibəsində iştirak etmiş, Fələstin cəbhəsində əsir düşmüş və Malatyaya sürgün edilmişdi. Azad olan kimi Anadoluya keçmiş və Türk Qurtuluş savaşına qoşulmuşdu. Briqada (tugay) komandiri olaraq çox uğur qazanmışdı. 1934-cü ildə polkovnik (albay) rütbəsində ikən təqaüdə çıxmışdır. 1935-1949-cu illərdə Tekirdağdan millət vəkili olaraq Məclisə seçilmiş, siyasət-dən ayrılaraq Bağdad səfirliyində çalışmış, xatirələrini yazmış, 1963-cü ildə vəfat etmişdir.

Azərbaycan türkləri xəlvəti yollarla Osmanlı dövlətinin ərazisinə keçərək türk ordusunun cərgələrində döyüşürdülər. Onların Osmanlı dövləti tərəfinə keçməsinə dair çar Rusiyasının jandarm sənədlərində də müəyyən məlumatlar vardır. Məsələn, Lənkəran qəza rəisi 1915-ci il 15 avqust tarixli tam məxfi məktubunda Bakı qubernatoruna yazırdı ki, Xəzərdə olan alman-türk sualtı qayıqları ilə mis, silah və digər şeylər daşına bilər. Bakı qubernatoru bu məlumatı 1915-ci il 28 avqust tarixli 1577 sayılı tam məxfi məktubu ilə Qafqaz canişinliyinə göndərdi. Canişinlik agentura işini genişləndirməyə dair göstərişlər verdi. Bütün imperiya ərazisində türkcülər və panislamçılar izlənməyə başlandı.

Azərbaycan türklərinin Osmanlı tərəfə keçərək döyüşmələrini milli-azadlıq hərəkatının görkəmli nümayəndəsi Mirzəbala Məmməd zadə də öz əsərlərində vurğulayırdı. O yazırdı ki, Qafqaz Komitəsinin üzvü Səlim bəy Behbudov müəyyən siyasi məqsədlər üçün sualtı qayıqla Qafqaz sahillərinə gedərək oradan da Azərbaycana keçirdi. Qafqaz Komitəsinin fəaliyyəti dövründə Türkiyə ordusuna Azərbaycandan gizli olaraq könüllülər axırdı [20, səh. 172–174]. Ancaq könüllülərin sayı haqqında heç bir məlumat verilmir.

Çanaqqala savaşında Azərbaycan türklərindən təşkil olunan könüllü dəstələrin döyüşdüüyü və burada çox sayda (3 min) şəhid düşdüklərinə dair elmi jurnallarda və mətbuatda gedən məlumatlara baxmayaraq arxiv sənədlərində Çanaqqala cəbhəsində vuruşan könüllü dəstələr haqqında sənədə rast gəlmədik. Əbdülhəmid Afşar araşdırmalarında Geliboludakı türk şəhidliklərində azərbaycanlılarla bağlı məzarların olduğunu yazır və biz də bu şəhidliklərdə olduğumuz zaman bəzi məzarlara rast gəldik. Mətnə irəlidi bu barədə məlumat verilmişdir. Əfşarın yazdığına görə, 1915-ci ildə Rusiya və Osmanlı dövləti müharibədə bir-biri ilə savaşıdıqlarından, o zaman Azərbaycan türklərinin kütləvi şəkildə Çanaqqalaya kömək göstərməsi mümkün deyildi. Ehtimal ki, ilk zamanlarda Azərbaycan türkləri az sayda da olsa Tiflis, Təbriz və Qarakilsədə toplaşaraq Osmanlı dövləti tərəfində savaşmaq üçün Çanaqqalaya yollanmışlar. Buna baxmayaraq Çanaqqala cəbhəsində savaşan Azərbaycan türklərinə dair AMEA Tarix İnstitutunun direktoru, millət vəkili, AMEA-nın müxbir üzvü *Yaqub Mahmudovun* 2009-cu ildən başlayaraq rəhbəri olduğu və həyata keçirilməsində böyük əmək sərf etdiyi “*Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində*” layihəsi çərçivəsində 3 nəfərlik qrupun (AMEA Tarix İnstitutunun əməkdaşları: t.ü.f.d. İradə Məmmədova, t.ü.f.d. Güntəkin Nəcəfli və Aynur Əmənova) ATASE, BOA, Dövlət Arxivləri Genəl Müdirliyi və s. arxivlərdə bu istiqamətdə apardığı gərgin araşdırmalar zamanı da bu könüllü dəstələrdə vuruşaraq şəhid olanların adına rast gəlmədik. Yalnız “Milli Savunma Bakanlığı”nın arxivində 11 dekabr 2013-cü ildə arxiv müdiri *Ertuğrul Öztürk* və sənəd araşdırma uzma-

nı *Sadık Emre Karakuş* tərəfindən mənə verilən¹ “Azerbaycan zayıat listesi”ndə [7] Çanaqqala cəbhəsində iki Azərbaycan türkünün adı vardır². 1877-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Xoy bölgəsinin Yuxarı Vişli kəndində doğulan ər (sırası) *Məşədi Əli Zeynalabdin oğlu* 57-ci alayın 2-ci taburunda xidmət etmiş və səhiyyə bölüyündə 1915-ci il iyulun 23-də şəhid olmuşdur. Palu qəsəbəsindən ər *Məhəmməd Abbas oğlu* isə 3-cü kolorduda xidmət etmiş, 1915-ci il noyabrın 5-də Bandırma xəstəxanasında dizinteriyadan ölmüşdür [7].

Çanaqqala savaşında iştirak edən digər hərbiçisi 1309-cu ildə Qafqazda doğulan yarıbay (podpolkovnik) *Ömər Zəki* 1912-1913-cü illərdə 3-cü şübə müdiri olmuş, 17 yanvar 1914-cü ildən 3-cü ağır topçu alay komandiri, 11 noyabr 1915-də “İmalati-Hərbiyyə Usta Məktəbi” müdiri, 28 mart 1917-ci ildə “İmalati-Hərbiyyə” xəfif silahlar bölməsinin rəisi olmuş, bu vəzifədə ikən 29 may 1918-ci ildə vəfat etmişdir. O, 1914-1918-ci il Birinci Dünya müharibəsində vuruşmuş, dördüncü dərəcəli Məcidyyə nişanı, dördüncü dərəcəli Osmanlı nişanı, 18 mart 1915-də “Gümüş Liyakat” medalı, sənaye medalı, “Hicaz Dəmiryolu” medalı, 1917-ci ildə üçüncü dərəcəli Məcidyyə nişanı ilə təltif olunmuşdur [8, dos. 2448; bax: 14, səh. 486–487].

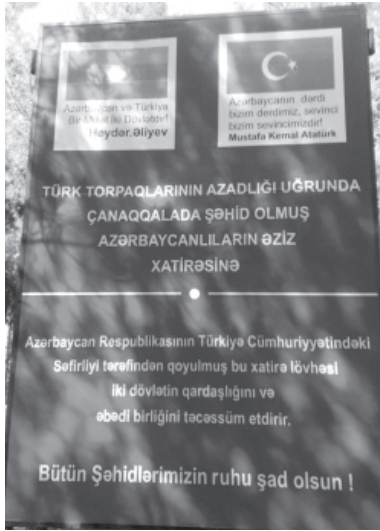
Qeyd etmək lazımdır ki, Çanaqqala cəbhəsində Şimali Qafqazdan olan hərbiçilər də vuruşmuşlar. Buna misal olaraq podpolkovnik *Əzmi Yaqub bəy oğlunu* (1871–?) göstərmək olar. Sənədlərdə onun adı 1915-ci ildə 5-ci alay 2-ci səhra topçu tabur komandiri, 13 sentyabr 1915-ci ildə Kocaçiməndə 15-ci kolordu topçu komandiri, 1-ci kolordu 3-cü səhra topçu alayı komandiri və 5-ci səhra topçu alayı komandiri olaraq çəkilir. 1914–1918-ci illər Birinci Dünya savaşında iştirak etmişdir. 1915-də “Gümüş müharibə Liyakat” medalı, 1916-cı ildə “Gümüş Liyakat” medalı ilə təltif edilmişdir [9; bax: 14, səh. 127–128].

Bundan başqa, Çanaqqala şəhidliklərində də Azərbaycandan gedən bir sıra könüllülərin adlarına rast gəlmək olur. Bunlara misal olaraq 1897-də Bakıda doğulmuş və 18 yaşında şəhid olmuş İbrahim Həsənoğlunu (1-ci şəkllə bax) [15], Təbrizdən gələrək 21-ci alayda yüzbaşı olan və 2 may 1915-ci ildə şəhid olan Kazım əfəndi Həsən oğlunu, Tiflisdən gələrək 18-ci alayın əsgəri olan və 17 iyul 1915-ci ildə şəhid olan Hüseyn Filo oğlunu (3, 4-cü şəkllərə bax), 57-ci piyada alayı şəhidliyində yatan Məşədi Əli Zeynalabdin oğlunu (2-ci şəkllə bax)³ göstərmək olar.

¹ Bu sənədi bizə vermiş hər iki şəxsə təşəkkür edirəm.

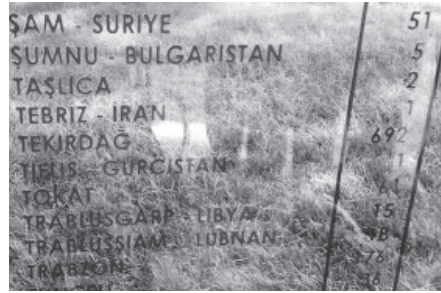
² Araşdırmalar zamanı bizə yardım etmiş “Tarihdaş Milletler ve Topluluklar Derneği”nin baş sədri Əhməd Babaya təşəkkürümü bildirirəm.

³ 2-7 sayılı şəklləri 21-25 may 2015 tarixlərində Çanaqqala şəhərində “100-cü ildə Çanaqqala savaşları” mövzusunda beynəlxalq konfransda iştirak etdiyim zaman çəkmişəm. Azərbaycan şəhidlərinin uyuduğu məzarların tapılmasında göstərdiyi köməkliliyə görə Doç. Dr. Muhammet Erata təşəkkürümü bildirirəm.

5-ci şəkil. Çanaqqala şəhidlərinin xatirəsinə ucaldılmış lövhə (2010).

Türkiyə Cümhuriyyəti Milli Müdafiə Nazirliyinin sənədlərinə görə, Birinci Dünya müharibəsi və İstiqlal hərbində Azərbaycandan olan insan itkisinin verildiyi siyahıda 184 Azərbaycan türkünün adı yer almışdır. Bunlardan 6 nəfəri İstiqlal hərbində, digər 178 nəfəri isə Birinci Dünya müharibəsində verilən itkilərə aiddir. Bu siyahıya görə, Birinci Dünya müharibəsi zamanı Şərq cəbhəsində Türkiyə tərəfdən döyüşlərə girən Azərbaycan türkləri 174 nəfər itki vermişdir. Bu 174 nəfər Azərbaycandan 31 nəfəri şəhid olmuş, 142 nəfəri itkin düşmüş, 1 nəfəri isə dizinteriyadan ölmüşdür. Siyahıya əsasən, Çanaqqala cəbhəsində olan itkilərin sırasında iki Azərbaycan türkünün adı yer almışdır [7].

6-cı şəkil. Şəhidlikdə şəhidlərin haradan gəldiyini bildiren lövhə. 18.07.1915) məzarları.

7-ci şəkil. Qafqazlı olduğu güman edilən naməlum əsgərin məzarı.

Bu siyahıya görə, Birinci Dünya müharibəsində Bakının Mahmudpaşa kəndindən ər Hüseyn Zeynal oğlu 175-ci alay 1-ci tabur 1-ci bölükdə savaşıdır. Hansı cəbhədə vuruşduğu məlum deyil.

Fələstin cəbhəsində bir Azərbaycan türkü (Ağa Məhəmməd Hüseyn Hacı Mirzə oğlu, 1893-cü il təvəllüdü, üstteğmen, 7-ci firka) vuruşmuşdur.

Siyahıya görə, İstiqlal savaşı Qərb cəbhəsi Böyük Aslanlar hərbində iki Azərbaycan türkü şəhid olmuşdur: 1) 1897-ci il təvəllüdü, Bakı şöbəsinə əsgər alınan teğmen Zahid əfəndi Əbdülqadir oğlu 132-ci alay 4-cü firka 2-ci tabur 6-cı bölüyündə savaşa qatılmış, 10 mart 1921-ci ildə şəhid olmuş; 2) Bakı şöbəsinə əsgər alınan teğmen Zühtü Əbdülqadir oğlu 132-ci alay 2-ci tabur 6-cı bölüyə savaşa iştirak etmiş, 10 iyun 1921-ci ildə şəhid olmuşdur. Ehtimal ki, sonuncu iki teğmen qardaş olmuşdur. “Zaiyat listesi”ndə yer alan teğmen rütbəsində olanlar yalnız bu iki nəfərdir. Bu siyahıda yer alan yeganə üstteğmen Fələstin cəbhəsində vuruşmuşdur.

İstiqlal savaşında 3-cü tabur, 15-ci bölükdə vuruşan, Naxçıvanın Ortakənd kəndindən olan ər Qaraman Qaraman oğlu (1896-cı ildə anadan olub) Şərqi cəbhəsində Qars xəstəxanasında 4 aprel 1921-ci ildə dizinteriyadan, Gəncək-Evliya kəndindən ər Məhəmməd Əhməd oğlu (1897-ci ildə anadan olub) Cənub cəbhəsində Maraş xəstəxanasında 7 aprel 1921-ci ildə İspanya nezdən, Naxçıvandan olan ər Osman Susan oğlu (1896-cı ildə anadan olub) Ərzurum mərkəzi xəstəxanasında 16 mart 1922-ci ildə zatürriyədən¹, Bakının Görüemç kəndindən ər Əli İsrail oğlu (1899-cu ildə anadan olub) 8 iyul 1921-ci ildə Qars xəstəxanasında ağciyər iltihabından ölmüşdür [7].

Azərbaycandan olan insan itkisi siyahısında əsasən Bakı, Maştağa, Naxçıvan, Göyçay, Gəncə və Salyan şöbələrində əsgər alınanlar yer almaqdadır.

“Zaiyat listesi”ndə yer alan qəsəbə, kənd və məhəllə adlarında yanlışlıqlar vardır: Məsələn, “Bezuz” və ya “Bozoğna” deyil Buzovna, “Belike” deyil Bilgəh, “Nadiran” deyil Nardaran, “Nurgan” deyil Gürgan, “Berşaqı” deyil Pırşaqı, “Kurt-han” deyil Kürdəxanı və s. Eyni zamanda adam adlarında da yanlışlıqlar vardır: “Semav” deyil Səməd, “Göl Əli” deyil Güləli, “Merdadaş” deyil Mirdadaş, “Göl Hüseyn” deyil Gülhüseyn, “Ramok” deyil Ramin və s.

Qurtuluş savaşında şəhid düşən azərbaycanlılardan biri də 1898-ci ildə Təbrizdə doğulan Əli Məhəmməd oğludur. O, Qurtuluş savaşının Boztəpə savaşında şəhid olarkən 23 yaşında imiş [17].

Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Osmanlı dövləti arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən Azərbaycanlı zabitlərdən ibarət kiçik bir qrup İstanbulda təlim görmüşdü və Milli Mücadilə dönməsində onların da rolu olmuşdu. Onlar İstanbulda təlimlərini tamamladıqdan sonra türk ordusuna daxil olmuş və ən yüksək rütbələrə qədər yüksəlmişdilər. Bunların arasında ordu generalı Mahmud Bərköz, onun qardaşı, gene-

¹ Sancı, hərət və öskürəklə müşahidə olunan təhlükəli bir ağciyər xəstəliyi.

ral-polkovnik Nuri Bərköz, bir zaman Qarsdan millət vəkili seçilən kurmay albay Hüsəməddin Tuğac (onun haqqında yuxarıda bəhs edilmişdir) da var idi [13, səh. 28].

Azərbaycan Cümhuriyyəti 27 aprel 1920-ci ildə XI rus ordusu tərəfindən işğal edildikdən sonra Azərbaycanda bu işğala qarşı müqavimət başladı. Bu müqavimətin ən güclüsü 1920-ci ilin 28 mayında Gəncədə olmuşdu. Üsyan yatırıldıqdan sonra Azərbaycan ordusunun salamat qalmış alay bölüklərindən olan bir birlik albay Səməd (Sayqın) bəyin başçılığı altında Cənubi Azərbaycandan keçərək Ərzuruma gəlmiş və Anadolu Milli Mücadilə sıralarına qoşulmuşdu.

1920-ci ilin iyulun 8-də Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Ədirmədən olan millət vəkili İsmət İbnü TBMM-də ümumi hərbi vəziyyətlə bağlı çıxış edərək Azərbaycandan onlara yardım üçün bir qüvvənin gəldiyini bildirmişdi [12; bax: 13, səh. 27]. Genəlkurmay Başqanlıqı ATASE arxivinin sənədlərinə görə, 31 iyul 1920-ci il tarixində Azərbaycan birliyinin ilk dəstəsi Həsənqalaya gəlmişdir [3, k. 716, g. 89]. Bu birlik Həsənqalaya gələrkən yanlarında o zaman türk ordusunun kəskin ehtiyac duyduğu səhra topu kamaları (top çaxmaqları) da gətirmişdilər [2, k.749, g. 34]. ATASE sənədlərinə görə, bir piyada taboru və bir süvari alayından ibarət birlik birbaşa Şərq cəbhəsinə göndərilmişdi [10; 11]. 15-ci süvari alayına qoşulan bu birlik 1920-ci ilin payızından 1921-ci ilin əvvəlinə qədər Şərqi Anadolunun ermənilərdən geri alınmasıyla sona çatan Şərq əməliyyatına qoşuldu. Sarıqamışın, Qarsın, Gümrünün geri alınmasında önəmli xidmətləri olduğu üçün Azərbaycan türklərindən ibarət 15-ci süvari alayının əsasında və nəzdində 6-cı süvari tıməni təşkil edildi. Bu tımən Şərq cəbhəsində İstiqlal savaşıının sonuna qədər vəzifəsini layiqincə yerinə yetirdi [6, k. 959, g. 27]. ATASE sənədinə görə, Azərbaycan alayı hicri 22.11.11336 tarixində hərəkətə keçərək Sarıbaş kəndinə yerləşməli idi [1, k. 960, g. 60].

Türkiyənin İstiqlal savaşında Azərbaycan türkləri mövzusu Əbdülhamid Afşar tərəfindən Türkiyə arxiv sənədləri və mətbu nəşrlərinə əsasən araşdırılmışdır [13]. “Azerbaycan kıdaatının Şark Cephesi emrinde kılması” haqqında ATASE arxiv sənədinə görə, Milli Mücadilənin fərqli cəbhələrində xeyli azərbaycanlı zabıt və əsgər könüllü olaraq xidmət etmişdir [4, k. 614, g. 80; 5, k. 614, g. 85]. Bunların əsas hissəsi İstiqlal savaşından sonra orduda qalmış və müxtəlif üst rütbələrə qədər yüksəlmişlər. Bunların arasında albay (polkovnik) Yusif Xəzərli, topçu albay Mehmet Akpolat, topçu albay Aslan Berkan, albay Salih Aksoy, süvari albay Firidun Daryal, hava qüvvələrində general Cahangir Berker, hava qüvvələrində general Hüseyn Turgutu misal göstərmək olar.

Beləliklə, qaynaqlar və şəhidliklərdəki məzarlar Azərbaycan türklərinin Balkan müharibəsi, Birinci Dünya müharibəsi və İstiqlal hərbində istər könüllü birliklər, istərsə də hərbi birliklərin tərkibində Türkiyəli qardaşları ilə ümumi düşməne qarşı fədakarlıqla vuruşduqlarını sübut edir.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyatın siyahısı

Arxiv bəlgələri

1. Azərbaycan Alayı'nın 22.11.1336'da hərəketlə Sarıbaş köyü'ne yerleşeceği // Genelkurmay Başkanlığı ATASE arşivi, İSH-14B, № 8273, k. 960, g. 60, 22.11.1336.
2. Azərbaycan askerleriyle beraber sahra topu kamalarının geldiği // Genelkurmay Başkanlığı ATASE arşivi, İSH-12A, № 2899, k. 749, g. 34, 11.07.1336.
3. Azərbaycan Kıtıatı'nın ilk kademesinin Hasankale'ye geldiği // Genelkurmay Başkanlığı ATASE arşivi, İSH-11A, № 1661, k. 716, g. 89, 31.07.1336.
4. Azərbaycan Kıtıatı'nın Şark Cephəsi emrinde kalması // Genelkurmay Başkanlığı ATASE arşivi, İSH-10 A, № 4625, k. 614, g. 80, 14.09.1336.
5. Azərbaycan Kıtıatı'nın Şark Cephəsi emrinde kalması // Genelkurmay Başkanlığı ATASE arşivi, İSH-10 A, № 4713, k. 614, g. 85, 17.09.1336
6. Azərbaycan Süvari Alayı'nın Onbeşinci Süvari Alayı'na iltihak edeceği ve durumda deęişiklik olmadığı hakkında malumat // Genelkurmay Başkanlığı ATASE arşivi, İSH-14B, № 8004, k. 959, g. 27, 17.11.1336.
7. Azərbaycan Zaiyat Listesi // Milli Savunma Bakanlığının Arşiv Müdürlüğü.
8. Milli Savunma Bakanlığının Arşivi, Yarbay, kls. 77, dos. 2448.
9. Milli Savunma Bakanlığının arşivi, subay şahsi dosyası.
10. Muntazam Azərbaycan ve Osmanlı askerlerinin trenle cepheye sevkedileceği // Genelkurmay Başkanlığı ATASE arşivi, İSH-13A, № 3258, 11.7.1336.
11. Türkiye'ye gelen Azərbaycan kuvvetleri // Genelkurmay Başkanlığı ATASE arşivi, İSH-13A, № 2579, 16.07.1336.
12. TBMM Zabıt Ceridesi 2/204, 8 iyul 1920.

Ədəbiyyat

13. *Abdulhamit Afşar*. Türkiyenin İstiqlal Müharibəsində Azərbaycan Türkləri // Türkiye arxiv sənədləri və mətbuatında (1919–1922). Bakı, 2007.
14. *Dr. Hülya TOKER*. Çanakkale Müharibelerine Katılan Komutanların Biyografileri (Belge ve Fotoğraflarla) // ATASE Daire Başkanlığı yayınları, Genelkurmay basımevi. Ankara 2014. Səh. 486–487.
15. *Hasanoğlu İbrahim-Bakü-Yaş 18* // Çanakkale Şehitleri (listesi) Şehitlikte Diğer Türk Diyarlarından Gelen Mehmedler. Qaynaq: Çanakkale Şehitleri / izafet.net // <http://www.izafet.net/threads/canakkale-sehitleri.324374/>
16. *Hüsəmettin Tuğaç*. Bir neslin dramı, Ankara, 1966 (Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975).
17. Mehmetoğlu Ali, 1898 Tebriz doğumlu. // <https://tr-tr.facebook.com/gencatsizlar/posts/10151472397164376>

18. *M. Əsədova*. Yusif Ziya Talıbzadənin həyat və mühiti: (1877–1923). Bakı, 2005. Səh. 54–75.
19. *Mirza Bala*. Milli Azərbaycan hərəketi, Berlin, 1938.
20. *Mirzə Bala Məmmədzadə*. Milli Azərbaycan hərəkatı, Bakı, 1992.
21. *Prof. Dr. Nadir Dövlət*. Rusiya türklərinin milli mübarizə tarixi (1905–1917). Türk dilindən çevirənlər: Mirzə Ənsərli, Həsən Bayramoğlu. Ağrıdağ, Bakı, 2002. Səh. 104.
22. *Rahmi Apak*. Yetmişlik bir Subayın hatıraları. «Türk Tarih Kurumu» yayınları. Ankara, 1988.
23. *Ramazan Hüseynov*. Qərbi Azərbaycan. Şirvanəşr. Bakı, 2006.
24. Səbilülrəşad, IX, sayı 38-320. İstanbul, 1328.
25. *Zakir Murad*. Azərbaycanın və Türkiyənin istiqlalına töhfə vermiş Azərbaycan əsilli türk zabitanın şərəfli ömrü. Gəncə Media Mərkəzi. <http://www.ganca.az/az/news/aktual/1504-ki-cmhuriyytin-sgri-hsamddin-tuac>

SUMMARY

İ.M. MEMMEDOVA

AZERBAIJANI TURKS IN THE BALKAN WARS, AT THE EASTERN FRONT DURING THE FIRST WORLD WAR AND THE TURKISH WAR OF INDEPENDENCE

Keywords: *Eastern front, the War for Independence, the Azerbaijani Turks, voluntary detachments, Canakkale front.*

Azerbaijani Turks gave material and spiritual support to Turkey in the Balkan Wars, the World War I, and the War of Independence. They also came to Turkey and fought selflessly against the enemy together with their Turkish brothers in voluntary detachments.

According to the documents of the Turkish Ministry of National Defense, the list of the casualties of Azerbaijani Turks in the World War I and the War of Independence includes 184 names from Azerbaijan. 6 of them lost their lives in the War of Independence, 178 in the First World War. The list cites 174 losses among Azerbaijani Turks fighting on the Turkish side at the Eastern front during World War I. Out of the 174 losses, 31 were recorded as casualties, 142 as missing, and one soldier lost his life due to dysentery.

During World War I, the 6th cavalry division was formed with its core being the 15th cavalry regiment consisting of Azerbaijani Turks who were distinguished by their services in taking back Sarikamish, Kars, and Ghumru. The Azerbaijani soldiers fulfilled their duty at the Eastern front until the end of the War for Independence.

According to the Archival Documents of the Turkish General Staff ATASE, numerous Azerbaijani officers and soldiers served as volunteers at different fronts of the War of Independence. Most of them stayed in the army after the War of Independence and were promoted to high ranks- including the rank of General.

РЕЗЮМЕ

И.М. МАМЕДОВА

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ТЮРКИ В БАЛКАНСКОЙ ВОЙНЕ, НА ВОСТОЧНОМ ФРОНТЕ И ВОЙНЕ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ

Ключевые слова: Восточный фронт, Война за независимость, Азербайджанские тюрки, добровольные отряды, Чанаккалинский фронт.

Азербайджанские тюрки оказали материальную и духовную поддержку Турции в Балканской войне, Первой мировой войне, Войне за независимость. Кроме того, в Турции азербайджанские тюрки в качестве добровольцев вместе с турецкими братьями самоотверженно сражались против врага в составе добровольных отрядов.

Согласно перечню о потерях азербайджанских тюрков, который хранится в архиве Министерства национальной обороны Турции, на Первой мировой войне и на Войне за независимость потери азербайджанских тюрков составляли 184 человек. Из них 6 человек стали жертвами Первой мировой войны, а 178 человек погибли на Войне за независимость. Согласно списку, в ходе Первой мировой войны азербайджанские тюрки, воевавшие на турецкой стороне на Восточном фронте, потеряли 174 человека. Из них 31 погиб, а 142 пропали без вести и один умер от дизентерии.

За их заслуги в освобождении Сарыкамыш, Карса и Гюмри на основе 15-го кавалерийского полка была сформирована 6-ая кавалерийская дивизия, в которой служили азербайджанские тюрки. Эта дивизия с честью выполняла свой долг на Восточном фронте вплоть до начала Войны за независимость.

По архивным документам ATASE Генерального штаба Турецкой Республики многие азербайджанские офицеры и солдаты служили добровольцами на различных фронтах во время Войны за независимость. Большинство из них остались в армии после Войны за независимость и заслужили различные высокие звания. Среди них имеются и генералы.

SALMAN MÜMTAZIN “XURŞİDBANU BƏYİM”
VƏ “XOSROV BƏY” MƏQALƏLƏRİ

Açar sözlər: *Salman Mümtaz, Əlyazmalar İnstitutu, Xurşidbanu bəyim Natəvan, Xasay xan Usmiyev, Xosrov bəy Fuladov, Qasım bəy Zakir.*

Bir sandıq qızılı min xərcləyərək min beş yüzdən artıq Azərbaycan şair və ədibinin irsini min müsibətlə əldə edərək onların adını yaşadan böyük toplayıcı, yüzdən çox Azərbaycan yazarını ilk dəfə üzə çıxararaq yaradıcılıqlarını dözülməz sovet senzurası altında da doğru-düzgün təhlil edən, onların əsərlərini tarix boyunca ilk dəfə nəşrə hazırlayan böyük araşdırıcı, misilsiz söz xəzinəmizi iyirmidən artıq kitabında, yüzədək məqaləsində el malı edən böyük yayıcı, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının özülünü qoyanlardan biri, kommunistlərin “vətən xaini” kimi həbs edərək ölüm düşərgəsində güllələdiyi böyük vətəndaş Salman Məşədi Məhəmmədəmin oğlu Əsgərzadə – Salman Mümtaz (1884 – 1941) indiyədək irsi tam öyrənilməmiş alimlərimizdəndir. Doğrudur, mərhum ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri namizədi Rasim Tağıyev onun xeyli mətbu və qeyri-mətbu əsərlərini bir yerə toplayaraq çox qiymətli nəşr [3] ortaya qoysa da, filologiya elmləri doktoru Cənnət Nağıyeva və filologiya elmləri namizədi Tahirə Nurəliyeva isə 1927–1928-ci illərdə nəşr edilmiş ikicildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı (El şairləri)” əsərinə ikinci dəfə həyat versələr də [4] S.Mümtazın hələ işıq üzü görməmiş çoxlu yazıları var. Bu gün onlardan ikisini ATŞC “Xəbərləri”nin oxucularına təqdim edirik.

Salman Mümtazın qələmindən çıxmış “*Xurşidbanu bəyim*” adlı ilk məqalə Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır [2]. Üstündə tarixi qeyd edilməyən, ərəb qrafikasında türkcə müəllifin öz xətti ilə yazılmış mətn 7 vərəqdən ibarətdir.

Böyük ədəbiyyatşünasın “*Xosrov bəy*” adlı ikinci məqaləsi isə tanınmış şair Xosrov bəy Fuladovun tərcümeyi-halından ibarətdir. Ərəb qrafikasında türkcə və müəllifin öz əliylə yazılmış 4 vərəqlik bu tarixsiz məqalənin də əslİ Əlyazmalar İnstitutundadır [1].

Hər iki yazıda həyatı öyrənilən şəxslərin tərcümeyi-halı ilə bağlı indiyədək oxuculara bəlli olmayan xeyli maraqlı fakt öz əksini tapıb.

Elmi ictimaiyyətimizin ilk dəfə tanış olduğu bu məqalələri latın qrafikasına transliterasiya edərəkən dil və üslub özəlliklərini qoruyub saxlamağa ciddi diqqət yetirmişik. Düz mötərizə [] içərisindəki sözləri mətnə biz artırmışıq. Çıxarışlardakı bütün qeydlər bizimdir.

Salman MÜMTAZ. XURŞİDBANU BƏYİM [NATƏVAN]

[Xurşidbanu bəyim Natəvan] İbrahim[xəlil] xanın [Cavanşirin] nəvəsi, Mehdiqulu xanın qızıdır. Xasay xan Usmiyəvə getmişdir. Xasay xanda Xan qızı evlilik eləmişdir. Əvvəlcə Xasay xandan övladı olmurdu, bir müddət sonra iki uşağı olmuşdur: birisi *Mehdiqulu xan*, biri də *Xanbikə*.

Xurşidbanu bəyim Xasay xanı istəmirmiş. [Xasay xan] öləndən¹ 3 il sonra Seyid Hüseynə getdi. Ondan *Hacər, Sara, Mirhəsən, Mirabbas, Mircabbar* oldu.

Məclis əhlinə, bəxusus savadlılara hörmət edərdi. Çox əliaçıq bir xanım idi. Bazardan çarşovlu gedərdi. Məscidə gedərdi. Yenə çarşovlu gedərdi. Aşura günü böyük xərc qoyardı. Şami-qəriban gecəsi piyada, ayaqyalın, əlində şam məscidə gedərdi, zümzümə edərdi. Musiqini çox sevərdi. Dərbar xanəndəsi Şükür Alışanov idi. Şükür çox gözəl oğlan idi. Babası erməni və əsl familiyası da Urişanovdur.

Kürd Molla Vəli də Xan qızının xanəndələrindən idi. Tar çalanları Şəkər oğlu Kərim idi.

Cavad bəy adlı bəy oğlu sərkatib idi. Buna çox pul verərdi. Müridi erməni qarmon çalan idi. Rəqqas idi, cavan idi, çox gözəl idi. Sadıq tarçalan idi. Məşədi İsi.

Hər il təkyə saxlatdırardı. Həmişəlik mərsiyaxanı Molla Abbasqulu Qarabağlı. Şahtaxtılı və s. şəhərə gəldikdə dəvət olunardı.

Şəkil çəkməkdə böyük məharəti var idi. Şeiri çox dost dutardı. İftar verərdi, həzəratı dəvət edərəkən hüsnü-qəbul göstərərdi. Xərəklərə şəxsən nəzarət edərdi.

Firnilərin üstünə darçın ilə nuşbad və buna bənzər cümlələr yazardı. Bəzi boşqaba kimin və kimə məxsus olduğunu şeir ilə yazardı. Yetimlərə, füqəraya hər həftə ehsan edərdi. Yemək-içməkdən sonra hərəsinə də bir məbləğ verərdi. Yetim uşaqlara nəvaziş edərək üzlərindən öpərdi. Bağırsağ xəstəliyindən (“katar jelu-dok”) öldü. Yüzə yaxın yaşadı. Ölməyinə beş il-altı il qalmış çox üsrətlə² yaşayardı.

Seyid Həsəni özünə oğulluğa qəbul etmiş idi.

Kasıbların qızını köçürüb oğlanlarını evləndirərdi.

Gecə məclisi-şeyirdə bir-iki bənd deyərdi. Mabaqisini başqa şairlərə həvalə edərdi.

Daimül-hüzur şairlər: Daruğə, Ağahəsən, Fatı xanım³, Hacı Abbas, Məhəmmədli bəy Məxfi, Məmo bəy Məmai, İmanxan oğlu Sadıq, Həkim Mirzə Sadıq, Mirzə Məhəmmədqulu Qayıbov.

¹ Xasay xan 1867-ci ildə ölüb.

² Sıxıntı içində.

³ Fatma xanım Kəminə.

Xanbikəni İmanxana vermişdi və Şişədə¹ ona məxsus ev tikdirmişdi.

Xurşidbanu bəyim Xasay xanın vəfatından üç il sonra Seyid Hüseynə getmişdir. Seyid Hüseyn əslən Qarabağlı olaraq Şişənin özündəndir. Aşağa Qurtlar məhəlləsindəndir. Seyid Hüseyn ağa həm tacir, həm də xan sarayının papaqçısı olmuşdur. Evə gələrkən bir-birləriylə evlənmişlər. Kəbinini Mirzə Əbülqasım qazi kəsmişdir.

Kəndlərin gəlirlərinin üstündə Mehdiqulu xan² ilə Xurşidbanu bəyimin arası savumuşdur.

İmperator tərəfindən Xan qızına yetmiş iki kənd verilmişdi. Bunların 36-sı müdamül-həyat özünə mütəəlliq, 36-sı isə vərəsəlik olaraq övlad üçün. Daimi irsi kəndləri Mehdiqulu xan istədiyi üçün anası narazı olur və buna görə araları dəymişdi. Digər səbəbi də anasının Seyid Hüseynə getməsi olmuşdur. Ana oğlundan şikayət etmiş idi və sonra düşünərək ərizəsini geri götürmüşdür.

Mehdiqulu xanın ilxısı var idi. Bütün Qarabağda Mehdiqulu xanın ilxısı birinci hesab olunurdu. 12 cins at var idi: Gülgün, Qola, Meymun, Durna, Şahmar, Sərtib, Ağcidal Göyərçin, Alapaça, Ceyran (üçü kəsirdir).

Hər il Moskva, Peterburq skaçkalarında³ iştirak etmək üçün hökumət at zavoduna dörd at göndərirdi. Bu atların baxıcısı, yəni cilovdarı, həkimi şərəfli Kərbəlayi Atakişi idi. Bu ilxıda səkkiz yüzə kimi madyan at var idi.

Mehdiqulu xan əvaxiri-ömründə zeyqünəfs⁴ xəstəliyinə mübtəla olmuşdur. Üç il Tiflisdə bəstəri⁵ oldu. Tiflisdə vəfat etdi. Nəşini xüsusi vaqon ilə Ağdama gətirilər. Ağdamda öz gorgahlarında⁶ Xan imarətində basdırıldı. Qəbrinin üst daşında maddeyi-tarixi vardır ki, öz vəkili Mirzə Rəhim “Fəna” təxəllüs tərəfindən işad və həkk olunmuşdur.

Xan qızının qəbir daşı da yenə Mirzə Rəhim tərəfindən yazılmışdır.

Mehdiqulu xanın hünərləri: 1) yaxşı at minmək, 2) səxavət, 3) atmaq⁷, 4) şücaət, 5) təmkin, vüqar, 6) ağırlıq, 7) şairlik.

Xan qızı müdamül-həyat kəndlərindən Xan ərəb, Sərkarlı, Təhlə, Ağalı, Meh-dili, Diləli, Yəhyabəyli kəndlərini Avan Yüzbaşev[in] oğlu Davudun yanında girov qoymuşdu. Vaktında pulu verə bilmədiyindən müllklər satıldı və torqda⁸ Davud özü götürdü. Yüzbaşev Davuda Xan sığnağı deyilir. Ağdamın özü və kəndləri ki, ibarət

¹ Şuşada.

² Natəvanın oğlu Mehdiqulu xan nəzərdə tutulur.

³ Cıdırlarında.

⁴ Astma, sinəgir.

⁵ Yataqda.

⁶ Məzarlıqlarında.

⁷ Güllə atmaq, ovçuluq.

⁸ Satışda.

olsun Qiyaslı, Seyidli, Xıdırlı, Qərvənd, Əhmədavar, Çəmənli kəndlərini Mehdiqulu xan şəxsən girov qoymuşdur. Çıxara bilmədiyindən, Hacı Zeynalabdin Tağıyev himmət göstərərək pul verdi. Sonra kiçik Xasay xan Kəngərini, həm də Xan Qərvəndini Братъя Скрипински[ya] satdı.

Xan qızı Govur arxını Arazdan Ağcabədiyə gətirdi ki, fasiləsi 75 verstdir. Şişəyə su gətirdi. Oçağacan Şişədə şirin su yok idi, xalq suyu şəhərin kənarında olan bulaqlardan gətirirdi. Bu bulaq bu günə kim durur, özünə də “Xan bulağı” deyilir.

Ağdam bazarını tikdirdi. Oçağacan Ağdamda ticarət yok idi.

Ağdam məscidini, hamamını da bu tikdirmişdir.

Salman MÜMTAZ. XOSROV BƏY [FULADOV]

Xosrov bəy Qasım bəy Zakirin qızı Nənəş xanımın nəvəsi və Abdulla bəy Asinin, Xudadad bəyin böyük qardaşı olan İbrahim bəy “Azər” təxəllüsün oğludur. Familiyası isə Fuladovdur.

Miladi 1868-nci ildə Şuşa qalasının Hacı Yusifli məhəlləsində anadan olmuşdur. Xosrov bəy hələ uşaq ikən atadan yetim qalmışsa da xoşbəxtlik nəticəsi olaraq təlim və tərbiyəsində ehməl və səhlənkərlilik olunmamışdır.

İbtidai təhsili Şuşada, Şuşa məktəbdarlarından olan Mirzə Mehdiquludan almışdır. Məktəbi bitirdikdən sonra Şuşa realını uşqolasını da okuyub bitirmişdir. Realını uşqolanı qurtardıqdan [sonra] Gəncəyə gedərək gəncə okrujnoy sudunda¹ 10 il tamam sekretarlıq² etmişdir. Bu uzun müddətdə Xosrov bəy Gəncə xalqını razı salaraq onların hüsnitəvəccöhünü qazanmağa müvəffəq olmuşdur.

Bir az sonra Xosrov bəy Gəncədən Aşqavada getmişdir və Orta Asiya dəmir yolunun baş yuriskonsulu³ olan məşhur dava vəkili Левберqin xüsusi işləri katibi olmuşdur. Xosrov bəy bu ağır vəzifəni çox məharətlə ifa etməklə bərabər, həm işlərdən, həm də Levberqin şəxsən özündən advokatlığa⁴ dair çox möhüm şeylər öyrənmişdir və bir az sonra Levberqin müərrifçiliyi⁵ ilə Aşqavat akrujnoy suduna sekretar təyin edilmişdir. Xosrov bəy 5 il bu böyük, həm də məsuliyyətli vəzifəni ifa etmədə hünər və ləyaqət göstərmişdir.

Sonra Taşkəndə səfər edərək bir az qalmış və oranı bəyənmədiyindən, doğma yurdu Şuşaya qayıtmışdır. Xosrov bəy bu 15 ilin müddətindəki təcrübələri sayə-

¹ Dairə məhkəməsində.

² Katiblik.

³ Hüquq məsləhətçisi.

⁴ Vəkilliyə.

⁵ Tanıtması, təqdim etməsi.

sində, bəxşus Levberqin Xosrov bəyə olan səmimiyyəti nəticəsində hüquqşünaslıqdan artıq dərəcədə bəhrəmənd olmuşdur və bu elmdə bilgə hasil etmişdir. Odur ki, qayıdandan sonra iki-üç ilin müddətində heç bir vəzifə qəbul etməyərək Şuşada advokatlığa hazırlanaraq imtahan vermiş, nəticədə yuristlərin¹ cərgəsinə daxil olmağa müvəffəq olmuşdur.

Xosrov bəy bir müddət Qarabağ xanadalarından olan Cavad ağa Cavanşirin dava vəkili olmuşdur. Sonra bu vəzifəni burakaraq vəkilliyə başlamışdır.

Xosrov bəy çar hökuməti vəzifələrində də olaraq doğruluq göstərmişdir. Aprel inqilabından² sonra 1923-ncü ildə Hərbi Komissariatda xidmət edərkən və haman vəzifədə də yürək patlayaraq fücətən³ vəfat etmişdir və özünün qabaqcadan etmiş olduğu vəsiyyəti mövcubincə Şuşa qəbiristanlarına gömülməyərək ayrı bir yerdə basdırılmışdır. Bu yer Şuşa poçt yolunun kənarında, Əjdaha bulağından bir az yuxarıdadır. Şuşa qalası ilə bu yerin fasiləsi üç kilometrə olaraq səfalı, həm də şairanə bir çəmənlikdir.

Xosrov bəydə şairlik irsidir. Onun ana babası məşhur Qasım bəy Zakir şair olduğu kimi, atası İbrahim bəy Azər və əmiləri Abdulla bəy Asi və Xudadad bəy də şairdir. Xosrov bəyin şeirdə işlətdiyi təxəllüsü haman öz adı olan Xosrovdur. Xosrov bəy musiqişünas bir şair idi. Bu münasibətlədir ki, fəvqəladə lətif bir səse malik olan məşhur Qarabağlı Məşədi Dadaşa valeh və məftun idi.

Şairlərimizdən Məşədi Əyyub Baki, Əli ağa Cavanşir, Həkim Mirzə Sadiq, Mirzə Süleyman, İsfəndiyar bəy və Məhəmməd ağa Müştəri ilə də dost idi. Xosrov bəy zarafət sevən, müşairədən⁴ xoşlanan, hazırcavab bir şair idi. Yuxarıdakı şairlərlə də bəzi müşairəsi olmuşdur, o cümlədən İsfəndiyar bəy ilə.

İsfəndiyar bəy:

*Xosrova, Xosrov Pərvizə dedik yar olasan,
Ruzi-əvvəl qoyulan ismə səzavar olasan.
Demədik oxşuyasan sən də Talib bəy babana,
Bir şaban xanıma pabəndəvü giriftar olasan.*

Xosrov bəy:

*Xosrovam, bir büti-şirindəhənə yar oldum,
Ruzi-əvvəl qoyulan ismə səzavar oldum.
Pənbeyi-eyşimi vermib yelə Həllac babatək
Şükrilillah ki, Talib bəy kimi huşyar oldum.*

¹ Hüquqşünasların.

² 28 aprel 1920-ci il çevrilişini nəzərdə tutur.

³ Qəflətən.

⁴ Şeirləşmədən.

Xosrov bəyin Taşkənddə ikən Şuşada evi quldurlar tərəfindən tamamilə soyulmuşdur. O münasibətlə Şuşadakı dostlarından birinə yazmış olduğu mənzum bir məktubda aşağıdakı sətirələr vardır:

*Edibdi kəsərati-ğəmdən könül qubar, əxa¹,
Ümid yok açıla gəlsə yüz bahar, əxa.
Diyari-ğəribara ahü zar edər könlüm,
Tifaqı məntək olub yoxsa tarümar, əxa.
Vətəndən ayrı düşüb məskənimdi Türküstan,
Bulut kimi gözüüm olmuşdur əşkbar, əxa.
Yazıb mana İbişim² suzrak bir namə,
Edibdilər evimi qarət hər nə var, əxa.
Yatır vətəndə quru taxtaparə üstündə,
Görəndə pirü cəvan hərgiz etməz ar, əxa.*

Qarabağlı Mir Möhsün Nəvvab öz təzkirəsində Xosrov bəydən müxtəsər surətdə bəhs edərək yalnız bir qəzəlini də dərc etmişdir. Bu da Xosrov bəyin həli-həyatda olduğu zaman yazılan yazılardandır.

Xosrov bəy türk, rus və fars dillərinə dara idi³. Onun farsca da gözəl şeirləri vardır. Ümumiyyətlə, Xosrov bəyin şeirləri dağınıq bir haldadır. Hər qohumunun əlində bir neçə parçaları vardır. Hamısı bir yerə yığılsa toplanması böyük bir məcmuə şəklini alar.

Qaynaqlar və ədəbiyyat

1. Əlyazmalar İnstitutu, fond 24, siyahı 1, saxlama vahidi 460.
2. Əlyazmalar İnstitutu, fond 24, siyahı 1, saxlama vahidi 463.
3. Mümtaz Salman. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: “Yazıçı”, 1986.
4. Mümtaz Salman. Azərbaycan ədəbiyyatı. (El şairləri). 2 cildə. Bakı: “Nurlan”, 2005.

¹ Qardaşım.

² İbiş şairin oğlunun adıdır. Əsl adı isə İbrahimdir.

³ Bələddi.

SUMMARY

A.Sh. TAHIRZADE, B.S. HACILI

SALMAN MUMTAZS ARTICLES ON “HURSHIDBANU BEYIM” AND “HOSROV BEY”

Keywords: Salman Mumtaz, Manuscripts Institute, Hurshidbanu beyim Natevan, Hasay han Usmiyev, Hosrov bey Fuladov, Kasim bey Zakir.

In this article, after a brief information on the works of Salman Mumtaz (1884 – 1941), the great manuscript scholar of Azerbaijan, texts of his two articles saved at the Fuzuli Manuscripts Institute are being published for the first time. Explanations are also added about these articles devoted to the biographies of Hurshidbanu Natevan and Hosrov bey Fuladov.

РЕЗЮМЕ

А.Ш. ТАГИРЗАДЕ, Б.С. ГАДЖИЛЫ

СТАТЬИ САЛМАНА МУМТАЗА «ХУРШИД-БАЛУ-БЕГИМ» И «ХОСРОВ-БЕК»

Ключевые слова: Салман Мумтаз, Институт рукописей, Хуршид-Бану-бегим Натаван, Хасай-хан Усмиев, Хосров-бек Фуладов, Гасым-бек Закир.

В статье кратко рассказано о творчестве видного азербайджанского ученого-текстолога и библиофила Салмана Мумтаза (1884 – 1941); впервые опубликованы его ранее неизданные статьи, посвященные биографиям Хуршид-Бану-бегим Натаван и Хосров-бека Фуладова, рукописи которых находятся на хранении в личном архиве Мумтаза в Институте рукописей им. М.Физули Национальной Академии наук Азербайджана. Статьи сопровождаются необходимыми комментариями.

KAFKASYALI HAYDAR OĞULLARI
(“*Kafdağı'nın Ardından Gelen Bey Ođlu*” kitabından bir parça)

Anahtar kelimeler: *Kaf dađı, Kafkasya, Azerbaycan, Derbent, Bakü, Haydarođulları, Safeviler, Rusya.*

Kafkasya'dan Anadolu'ya göçmüş ailelerden gelenlerle karşılaşınca benim atalarımın da Kafkasya'dan geldiđini söylediđimde hep řu soruyla karşılaşırdım: “Sizinkiler kimlerden? Avar mı? Çerkes mi? Abhaz mı?” vb. “Türk!” dediđimde biraz yadırgayarak, belki de inanmayarak bakarlardı bana. Kafkasyalı Türk ailenin öyküsü ařađıda...

Haydar Bey Kafkasya'ya Geliyor

1736'de Horasanlı bir Avřar Türkü olan Nadir řah, İnan tahtına geçmiş. Kafkasya'yı almak üzere Dađıstan'a 10,000 kişilik bir ordu göndermiş. Bu ordunun başında yine Horasanlı bir komutan olan Haydar Bey varmış. Haydar Bey, Hazar kıyısındaki Derbent kalesini alıp kuzeye dođru devam etmiş; ancak Ruslara yenilince geri çekilirken Derbent kalesine kapanmış; İnan'a dönmemiş; bir grup askerle burada yerleşerek Mikri Mahallesi'ni kurmuş.

Derbent řehri

Derbent řehrinin nasıl bir řehir olduđunu, bırakalım Haydar Bey'in torununun torunu, kahramanımız İbrahim Bey'in kızkardeři Umhanım söylesin.

Babası, en büyük kızı Umhanım'a “bad (akıllı) kız” dermiş. Ona at binmeyi de öğretmiş, bilardo oynamayı da...

Umhanım'a kulak vermek için 1971 yılında bir yaz gününe, SSCB'ne bađlı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü'nün yakınlarındaki Sumgayıt'a gidelim. Sumgayıt, Sovyet döneminde oluşmuş bir uydu kent... Bahçelere bakan blok apartmanların sakinleri, yaz günleri boş saatlerini balkonda geçiriyorlar.

Umhanım, yan dairenin balkonunda askerî doktor olan Rus komşusunun, konuđuyla satranç oynadıđını görüyor. Bir süre oyunlarına kulak misafiri olduktan sonra sesleniyor:

“Komşu, řu satranç tahtanı al gel de bir de benimle oyna.”

“Hay nine, sen satranç biliyor musun ki?”

“Seni mat ettiğimde görürsün bilip bilmediğimi...”

“Hay, nine, sen nerden öğrendin ki satrancı?”

“Derbent’te öğrendim.”

“Senin Derbent dediğin yer köy gibi, küçücük bir yer...”

Derbent, o yıllarda Azerbaycan’ın kuzeyinde yer alan -yine SSCB’ne bağlı Dağıstan Cumhuriyeti’nde bir küçük şehirdir. Umhanım, komşusunun bilgisizliği-ne öfkelenir. Şöyle karşılık verir:

“Derbent Dağıstan’ın merkeziyken Kızıl Meydan’da domuzlar otlardı. Sonra-dan diktiler Moskova’yı!”

Bu sözlerle mat olan Rus doktor, satranç tahtasını alıp gelince bir de satrançta yenilir Umhanım’a.

Kahramanımız İbrahim Bey’in kızkardeşi Umhanım, bu konuşmanın geçtiği sırada oğlu ve geliniyle birlikte yaşamaktadır. Ağabeyi memleketten gideli 50 yıl olmuş, arada Demir Perde olduğu için yıllardır ondan haber alamamıştır; öldü mü kaldı mı bilemez.

* * *

Umhanım’ın komşusuna dediği gibi, Derbent 5000 yıllık bir şehir... Günümü-zde de Rusya Federasyonu içindeki en eski şehir olarak UNESCO tarafından koruma altına alınmış.

Farsça “dar geçit” ve “sınır kapısı” anlamlarına gelen Derbent, Hazar Denizi ile Kafkas Dağlarının birbirine en fazla yaklaştıkları noktada, Hazar Geçidi denilen geçitte yer alıyor. Bu geçidi tutmak için burada hep bir kale yer almış. Bugün gördüğümüz görkemli Derbent Kalesi’ni ise Persler 5., 6. yüzyıllarda yapmışlar. Dağların denize bakan sırtlarındaki kaleyi iyice güçlendirmek için iki yanından ta denizin içine iki sıra kalın sur indirmişler... Derbent şehri, kalenin altında, kaleyle deniz arasındaki bu iki sur arasında kurulmuş. 6. yüzyılda surlar, bir yan-dan kalenin iki yanından denizin içine kadar inerek denizde korunaklı bir liman oluşturuyormuş; öte yandan da kalenin ardında dağların derinlerine kadar kıvrı-larak uzayıp gidiyor, Kafkasya’nın içlerine, 40 km’den de öteye- Batı’da Gürcis-tan’a- ulaşıyormuş. Bu bakımdan, Çin Seddi’nden sonraki en uzun set oldukları söyleniyor. Ancak, zamanla surların denize giren bölümü yok olmuş; Dağ Barı denilen dağ içlerindeki bölümünün de büyük kısmı ortadan kalkmış. Derbent ka-lesi ise -her ne kadar adına Narin Kale dense de- duvarlarının ortalama genişliği 3-4 metre, yüksekliği ise 13-20 metre arasında değişen heybetli bir kale olarak bugün de dimdik yükseliyor.

Bugünkü Derbent Kalesi'ni yeniden yapan Araplar, o zamana dek bir kale-kent olan şehri ticaret ve kültür merkezi olarak geliştirmişler. Daha sonra, önce Moğolların, ardından Safevilerin eline geçen şehir, 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başları arasındaysa 28 yıl Osmanlıların yönetiminde kalmış. 1606'da yeniden İranlılarca alınmış. 18. yüzyılda bütün Kafkasya gibi Derbent de Ruslarla İranlılar arasında birkaç kez el değiştirmiş.

Haydar Bey'in Derbent'e yerleşmesi şehrin Safevilere bağlı olduğu döneme rastlıyor. Ancak, Derbent Emiri yerel halktandır. Nadir Şah'ın Horasanlı komutanı Haydar Bey'in yerleşip bazı askerleriyle birlikte kurduğu mahalle -Mikri Mahallesi- denize inen surların arasında, şehir meydanının hemen bitişiğinde yer alıyor; bugün Birinci Magal (Mahalle) olarak da anılıyor.

Ruslar 1813'te Derbent'i aldıktan sonra, şehrin o güne dek boş bırakılmış olan denize yakın kesimini Avrupa şehri örgüsünde imar etmişler. Kaleye doğru yükselen sırtta ve kaleden denize inen duvarlar arasında yer alan şehrin eski bölümü ise Orta Çağ Doğu kenti dokusunu korumuş: Evlerle evlerin "hayat" denen avlularını gizleyen yüksek duvarların arasında kıvrılan dar sokaklar... Şehrin bu en eski kesimi günümüzde de özelliğini koruyor. Kuzey Kafkasya'nın tek Türk şehri olan Derbent'te bugün Türkçe konuşan bulmak pek kolay olmasa da şehrin eski kesiminde hâlâ Türkçe adlar taşıyan sokaklarla kale kapıları var.

Ruslar, muhalif aydınları Kafkasya'ya sürgün gönderirlermiş. Sürgün gelen Rus ozanlar, yazarlar, ressamalar, Kafkas dağlarının güzelliğini betimlemiş; Puşkin'den Tolstoy'a Kafkasya'yı, Kafkasyalıları anlatmışlar. Derbent de her göreni etkilemiş. 1825'te I. Nikolay'a karşı ayaklanan Dekabristlerden yazar, şair Aleksandr Bestujev (Marlinski) de Derbent'e gidenlerden... Bestujev, Derbent'i boa yılanı olarak betimlemiş: yamaca yerleşmiş evlerini, gün ışığında parıldayan gümmüş damlarıyla, dağdan yayılan boanın pullu derisine benzetmiş. Narin Kale'yi, yükselen dişli başı gibi görmüş. Kalenin denize inen surlarına bakarak yılanın kuyruğunu Hazar Denizi'nde oynattığını düşlemiş.

Çarlık Rusya'sının eline geçtikten sonra Derbent yönetim merkezi olmaktan çıkmış. Ruslar 18. ve 19. yüzyıllarda Dağıstan'da, Derbent'in kuzeyinde iki yeni askerî yönetim merkezi kurmuşlar: Temirhanşura (Buynaksk) ile Mahaçkala (Petrovsk – Şamilkala)... Dağıstan'ı kesin olarak ele geçirince Temirhanşura'yı Dağıstan'ın başkenti yapmışlar. Derbent, yerel halkın gözünde saygınlığını korumuş. Günümüzde ise, Rusya Federasyonu içindeki Cumhuriyet'lerden biri olan Dağıstan'ın başkenti, Derbent'in kuzeyinde yer alan Mahaçkala...

2008'de Kafkasya'ya, Azerbaycan, Gürcistan ve Dağıstan'a yolculuk yapmayı düşündüm. Bakü'ye uçak biletimi aldım. Oradan Gürcistan'a ve Dağıstan'a geçebileceğimi umuyordum. Dağıstan'a gidebilmek için Rusya Konsolosluğu'na vize istemeye gittim. Beni Rusya'ya turlar düzenleyen bir özel seyahat şirketine yönlendirdiler. Seyahat şirketindeki kişi ise, ülkede ayrılıkçı terör olaylarının yaygınlığı nedeniyle Dağıstan'a gitmenin yüksek risk taşıdığını söyledi. Ailem, zaten, yabancı basından o günlerde özellikle izlediğimiz bu olaylardan tedirgindi; yemin billâh Rusya'nın bu karışık bölgesine gitmemi engellediler. Ancak 2011'de, Hacı Zeynel Abidin Tagiyev'in Azerbaycan'daki ilk laik kız okulunun açılışının 111. yıldönümüne davetli olan annem Fatma Haydaroglu Alpengin'in adına katılmak, bana Bakü'ye ikinci kez gitme fırsatı verdi. Orada tarihçi arkadaşım Adalet Tahirzade beni Derbent'te yaşayan Solmaz Memmedova ile tanıştırdı. Onun koltuğu altında Dağıstan'a gidebileceğimi düşünmüştü. Solmaz doğma büyüme Dağıstanlı değildi: 1980'lerin sonunda Dağlık Karabağ'da patlak veren olayların ardından ülkesi işgal edilince ailesiyle birlikte kaçmak zorunda kalıp Dağıstan'a yerleşmişti. Bir gün öğlen saatlerinde, Dağıstan'dan Bakü'ye bavul ticareti için gelmiş Dargin asıllı iki kadınla birlikte Solmaz ve ben, Lak asıllı bir sürücünün kullandığı son model otomobile doluştuk. Ünlü bir pop şarkıcının olabilecek en yüksek perdeden çalınan oynak şarkısının eşliğinde dümdüz otoyollarda keyifle uçarak bir süre yol aldık. Yollar daralıp köy yoluna dönüştüğünde, açık alanlar ağaçlık alanlarla yer değiştirdiğinde Dağıstan'a yaklaştığımızı anladım. Derken, demiryolunun yanbaşından ilerlemeye başlayan yolumuz bizi Rusya Federasyonu sınırına ulaştırdı. Bakü'de bindiğimiz otomobil meğer bundan ötesine gitmeyecekmış. Otomobilden inip yaşamımda ilk kez bir ülkenin sınırından çıkıp bir başka ülkenin sınırına yürüdüm: “*no man's land*” (hiç kimseye ait olmayan toprak) sayılan ağaçların gölgelediği toprak alanda bavullarını, torbalarını çekiştiren kalabalığa karışıp bir kulübenin önündeki kuyruğa girdik. Rus bayrağı ve Rusça yazılar karşıladı bizi. Yola çıkmadan öğrenmeye kalktığım Rus harfleriyle yazılanları sökmeye başlamam gerekiyordu artık. Azerbaycan ile Dağıstan arasında azımsanmayacak bir yolcu trafiği vardı; sınır kapısının önünde upuzun kuyruklar oluşuyordu. Hele bu iki ülkenin dışındaki bir ülkeden geliyorsanız iyice sorgu sualden geçiriliyor, bayağı sıkıştırılıyordunuz. Burada benim gibi “bir yabancı”nın sınırı aşmasının pek de kolay olmadığını sezinledim: turistlere çokça belge doldurtuluyor, epeyi bir kuşkuyla yaklaşıyordu. Bizimle birlikte gelenlerin hepsi geçti, benim yüzümden biz en geride kaldık. Solmaz Memmedova'nın sevimli konuşmalarıyla sınır memurlarını yumuşatması sayesinde en sonunda sınır kontrolünü aşıp, ağaçların gölgesinde, toprak yolda, bizi Derbent'e götürecek araçları bekleyeceğimiz yere doğru sürükledik bavullarımızı... Bu kez, tavuklarını kucaklarına almış, denklelerini iplerle bağ-

lamış güleç yüzlü şişman köylü kadınlarla birlikte külüstür bir arabaya sığışıp sık ağaçlarla çevrili dar yollardan kıvrıla kıvrıla Solmaz'ın yaşadığı Derbent'e vardık. Derbent'te görecektim ki, Dağıstan Cumhuriyeti'nde Demir Perde çökmemiş gibi sıkı, kuşku dolu bir ortam vardı. Özen gösterilse, pası silinse ışıdayacak olan bu küçük kentin “eski şehir” kesiminde, Haydar oğullarının izinde dolaşıp durdum. Başkent Mahaçkala'ya gitmeye zamanım kalmadı.

Horasanlı Haydar Bey'in Derbentli Oğulları

18. yüzyılda Derbent'e yerleşen Horasanlı Haydar Bey, şehrin seçkin ailelerinden birinin kızıyla evlenip çoluk çocuğa karışmış. En büyük oğlu Kasım Bey, Hacca gittiği için Hacı Kasım Bey diye anılmış. Hacı Kasım Bey'in iki oğlu olmuş. Adlarını Minatullah (Minnetullah) ile Nimetullah koymuş. Bugün elde edilen belgelerde şu bilgiye rastlıyoruz: 1835 yılında Derbent'te ilk Rus okulu açılmış. Yerli halktan yalnız iki seçkin (Hacı Kasım Bey Haydarov ile Necefkulu Bey Hıdırbeyov) oğullarını bu okula vermeye razı gelmişler [1, səh. 336].

Daha sonra, subaylık mesleğine giren iki kardeşten Minatullah Bey'in bu mesleğe pek ısınmadığını, zorunlu hizmetini bitirince Derbent'e dönüp çiftinin çubuğunun başına geçtiğini biliyoruz. Kardeşi Nimetullah Bey'in ise subaylığı benimsediği, Çarlık Ordusu'nda generallik rütbesine ulaşmasından anlaşılıyor. Bugün Rusya Devlet Harb Tarihi Arşivi'nde her iki kardeşe ait belgeler bulunsa da bazı tarihçilerce Minatullah Haydarov adının Nimetullah Haydarov adıyla karıştırıldığı görülüyor. Subaylığı kısa sürmüş Minatullah Bey'e ait belgeler, Rus ordusunun tanınmış bir komutanı olan Nimetullah Bey'inkilerle karışabiliyor. Minatullah Bey'in belgeleri ve varlığı böylece bazı araştırmacıların gözünden kaçıyor.

Nimetullah Bey'e gelince, Çarlık Rusyasının pek övüldüğü bir Müslüman komutan olarak öne çıkıyor. Bir Rus subayın kaleme aldığı eski bir kitapta şöyle bir temsili resim göze çarpıyormuş: General bir dağın başında namaz kılarken Başkomutan geride durup onun namazını bitirmesini bekliyor. Resmin altında, namaz kılanın General Haydarov, gerisindekinin de Mareşal Grandük Nikolay Nikolayeviç (1831–1891) olduğu belirtiliyormuş. (*I. Nikolay'ın oğlu, II. Aleksandr'ın kardeşi, oğlu Başkomutan Grandük Nikolay Nikolayeviç (1856–1929) ile karıştırılmamalı.*)

Nimetullah Bey, katıldığı savaşlarda pek çok madalya alıyor. 1881'de yarbay rütbesindeyken aldığı 3. Dereceden Kutsal Georgiy nişanıyla yalnızca Rus ordusunda henüz general olmadan bu nişanı alan ilk kişi olmakla kalmıyor, aynı zamanda bu nişanın verildiği ilk Müslüman oluyor [2, səh. 122–129]. Nimetullah Bey'in Çarlık ordusunun komutanı olarak çarpıştıkları arasında Kafkasya'nın bağımsızlığı için savaşan Şeyh Şamil de var, Osmanlı ordusu da!...

İsa Bey

Nimetullah Bey subay olarak Rusya için cepheden cepheye koşadursun, kardeşi Minatullah Bey Derbent'te malının mülkünün başında yaşamını sürdürmektymiş. O da ataları gibi seçkin bir ailenin kızıyla, Derbent'in tanınmış Türk ailelerinden birinin kızı Kızıtamam Bike ile evliymiş. Çiftin üç oğlundan birinin adı İsa, ikincisinin Musa, en küçüğünün ise Kasım imiş. Büyük oğulları İsa Bey'in 1851'de doğduğunu ve 1869'da İmparatorun Özel Koruması Kafkas Süvari Taburu'nda 3. Lezgi bölüğünde göreve başladığını yine Rusya Devlet Harb Tarihi Arşivi'nden öğreniyoruz. Rus ordusundaki Kafkasyalıları inceleyenler, bu bölüğe yalnızca Lezgilerin değil, "Carbalaken dairesi ve Hazaretrafi diyarının en tanınmış ailelerinden gelen"lerin alındığı belirtiyorlar. Yine aynı arşive göre, İsa Bey İmparator Hazretlerinin Özel Koruması olarak 4 yıllık zorunlu hizmetini tamamlayıp bu hizmetten dolayı verilen gümüş madalyayı da alarak terfi etmiş. Ama o da babası gibi, zorunlu hizmeti biter bitmez soluğu memleketinde almış [1, säh. 337].

İsa Bey'in Aşkı

İsa Bey Derbent'e döndüğünde 22 yaşında bir delikanlıymış. Çok geçmeden, gönlü bir kıza düşmüş: ağabeyleriyle arkadaşlık ederken tanımış kızı. Kızın da onda gönlü varmış. Yine de gözcü koymuş kızın evinin önüne; kimseyi evin önünden geçirmiyormuş... Kızın babası şehrin en varlıklı tüccarlarındanmış. Ayrıca, kendileriyle aynı kabiledenmişler. Ama bir sorun varmış ki, onu nasıl aşacağını bir türlü bilemiyormuş İsa Bey. Ailede "bey"den aşağısından kız alınmaz, "bey"den aşağısına kız verilmezmiş. Sevdiği kıza, "bey" ailesinden değilmiş! Minatullah Bey ile Kızıtamam Hanım da oğullarının hangi kıza eğiliminin olduğunu anlıyorlar ama hiç yüzlemiyorlar, bilmezden geliyorlarmış. İsa Bey, anababasının sessiz direncinin farkındaymış. Onları nasıl razı edeceğini düşünüp durmuş.

Günün birinde annesi çiftlikteyken babasının yanına çıkıp konuşmaya karar vermiş. Babasının çalışma odasına girmiş, konuyu açmış. Minatullah Bey hiddetlenmiş: "O aileyle bir daha görüşmeyeceksin! Fethullah'larla arkadaşlıktan men ediyorum seni!" diye son noktayı koymuş. Delikanlı babasının yanından çıkmış, hemen oracıkta belinden hançerini çekip göğsüne dayamış. Tam kendini yere atacakken bir hizmetçi koşup yakalamış. İsa Bey yine de düşmüş, hançer istediği yere saplanmasa da ağır yaralanmış. Odadaki tartışmayı duyan hizmetçiler hep birden ortalığa dökülmüşler. Hemen doktor çağırılmış. Minatullah Bey, hanımını çiftlikten getirmesi için arabacıyı acele yola çıkarmış. Doktor gelip delikanlının yarasına

pansuman yaparken arabacı da çiftliğe varmış. İsa Bey'in ağır yaralandığını söyleyince çiftlikte vaveylâ kopmuş. Kızıtamam Bike Hanım, apar topar arabaya atlamış, yola koyulmuşlar. Derbent'e giden yolda atlar koşarken arabacıya sormuş:

“Anlat, tam olarak ne olmuş? Neden olmuş? Nasıl olmuş? Ne biliyorsun?”

Arabacı da başlamış anlatmaya... “Babasına güvenmiş... Kız yüzünden...” diye anlatırken Kızıtamam Hanım kesmiş sözünü: “Çevir arabayı!” demiş, “Çiftliğe dönüyoruz!”

İsa Bey'in canına kıymaya kalkışması bile anababasını yumuşatmaya yetmemiş. Ama onların direnci de İsa Bey'i sevdiğiyle evlenmekten alıkoymamış. Anababasının rızasını almadan evlenmiş Hacer Esvet Hanım'la. Anababası gelini evde istemedikleri gibi, oğullarıyla karısını görmek bile istememişler. İsa Bey, ayrı bir ev tutmuş; kayınpederden yardım istemeye kitabında yer olmadığı için de epeyi sıkıntılı günler geçirmiş.

İsa Bey'in İlk Çocuğu: İbrahim Bey

Derken, günlerden bir Haziran günü, İsa Bey ile Hacer Esvet Hanım'ın bir oğulları dünyaya gelmiş: kahramanımız İbrahim Bey... Minatullah Bey ile Kızıtamam Hanım, bunu duyunca hemen torunlarını yanlarına almışlar; “Onu biz büyüteceğiz” diyerek bebeğe el koymuşlar. Öyle ki, çocuk, konuşmaya başladığında babaannesine “Anne!” demiş.

Birkaç yıl sonra İsa Bey'le Hacer Esvet Hanım'ın bir oğulları daha olmuş. Bebeğe Ömer adını vermişler. Ömer, kendi annesiyle babasının yanında büyümeye başlamış. Derken, babaanneyle büyükbaba oğullarını bağışlamışlar. Bir süre sonra küçük İbrahim'i de anababasının yanına vermişler. Yine de birlikte oynarken kavga ettiklerinde kardeşi Ömer ona “Evinize git!” dermiş.

İbrahim Bey'in daha sonra sırasıyla Umhanım, Şamala, Ragıbe ve Hafiset adında dört kız, Osman adında bir erkek kardeşi daha olmuş. Ancak, İngilizlerin dediği gibi “ağzında gümüş kaşıkla doğmuş” bu çocuklardan her birini hayat bir başka yana savuracaktır.

Kaynakça:

1. *Tahirzade Adalet, Oğuztoğrul Tahirli*. Azerbaycanlı Siyaset Adamı İbrahim Bey Heyderov (Haydaroğlu) (1879, Derbent – 1949, Ankara). – «Türk Yurdu» dergisi, Ekim 2011. Cilt 31. Sayı 290, səh. 326–338.
2. *Исмаилов Э.Э.* Георгиевские кавалеры – азербайджанцы. Москва, 2005.

SUMMARY

Mina TANSEL

SONS OF HAYDAR OF THE CAUCASUS

Keywords: Caucasus Mountains, Caucasus, Azerbaijan, Baku, Derbent, Sons of Haydar, Safevides, Russia.

In this excerpt from her not yet published book “Son of a Lord from the Caucasus Mountains”, the writer describes her visit to the old Turkish town of Derbent where her mothers father was born and raised; she gives a brief history of the Haydarovs (sons of Haydar) and interesting facts about different members of the family.

РЕЗЮМЕ

Мина ТАНСЕЛ

ГАЙДАРОВЫ ИЗ КАВКАЗА

Ключевые слова: гора Каф, Кавказ, Азербайджан, Баку, Дербент, Гайдаровы, Сафевиды, Россия.

Настоящая статья – это отрывок из рукописи неизданной пока книги Мины Тансел «Сын бека, приехавший из-за горы Каф». Автор повествует о поездке на родину своих предков в древний тюркский город Дербент, в котором родился и вырос ее дед по материнской линии Ибрагим-бек Гайдаров.

В статье рассказывается, как об истории рода Гайдаровых в целом, так и отмечен ряд интересных фактов из жизни отдельных личностей, принадлежащих к данной семье.

ОБ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ ПЕРВОЙ РОДОСЛОВНОЙ КАРАБАХСКИХ ХАНОВ

Ключевые слова: Карабахское ханство, родословная, договор, претендент, наследник, Ибрагим-Халил-хан, происхождение, власть, Лисаневич, Цицианов.

Интерес русской администрации к родословным азербайджанских ханов объяснялся прежде всего политическими причинами. Принуждая азербайджанских ханов к российскому подданству посредством «постановлений», «обязательств», «двухсторонних договоров» и оставляя внутреннее самоуправление, русские власти были заинтересованы в преданных себе правителях. Под свой контроль они ставили вопрос о кандидатуре престолонаследника и, как необходимый атрибут зависимости, вопрос об аманатах (заложниках), которые подбирались из ближайших родственников владетельных особ. Как известно, число приверженцев, союзники и сама служба в то время почти всегда определялись родственными связями, племенной принадлежностью, династическими браками. Для утверждения своего господства русские часто использовали внутрисемейные разногласия и борьбу различных группировок за власть, как это было в Шекинском, Шемахинском и Нахичеванском ханствах. Вот почему они нуждались в полной информации о владетельных особах, их происхождении, родственниках и т.д.

Родословная карабахских ханов была создана одной из первых и в отличие от родословных других азербайджанских ханов, например, Бакинского, Шемахинского, Шекинского, составленных религиозными деятелями [5, с. VII], была написана русским офицером. Первая публикация родословной карабахских ханов была осуществлена во втором томе Актов, собранных Кавказской археографической комиссии, в 1868 г. В сноске к этой родословной было отмечено, что «данная таблица составлена на основе материалов, собранных майором Дм.Лисаневичем в 1804 году, но дополнена и исправлена» [11]. Т.е., составителем родословной карабахских ханов в том виде, в котором она представлена в АКАК, был кто-то из членов комиссии Ад.Берже, который использовал собранные майором Лисаневичем данные. Действительно, это были два варианта родословной карабахских ханов, составленные майором в 1804 и в 1806 г. Оригинальная рукопись последней за подписью самого Лиса-

невича обнаружена нами в Государственном историческом архиве Грузии [1, л. 402–404]. Какова была история их создания?

В начале 1804 г. по приказу главнокомандующего русской армией на Кавказе Цицианова майор Лисаневич был отправлен в Шушу для ведения переговоров с Карабахским Ибрагим-Халил-ханом о вступлении Карабахского ханства в Российское подданство [13, с. 90; 10, с. 696]. По-видимому, он имел распоряжение генерала о составлении родословной карабахских ханов, упоминание о котором мы находим в более позднем письме Цицианова от 23 ноября 1805 г. [4, л. 29об.]. В это время обстановка при ханском дворе была сложной: здесь шла борьба по вопросу политической ориентации. По словам историка Ахмед-бека Джеваншира это противостояние тянулось еще с конца минувшего века, когда независимости Карабахского ханства угрожали походы В.Зубова и Ага-Мухаммед-шаха Каджара [12, с. 92]. Сторонниками Каджаров были Мирза-Али-бек (двоюродный брат хана) и Фейзи-бек (племянник и зять хана), которые находились в тесной связи с сыном Ибрагим-Халил-хана Абульфат-ханом (получил этот титул от Каджаров – Н.Д.), служившим при дворе Фатали-шаха (Баба-хана) Каджара и бывшим его эмиром. Их поддерживало большое количество знатных беков со своим окружением. Сильная пророссийская партия состояла из старшего сына и наследника карабахского престола Мухаммед-Гасан-аги, его родственников и окружения. Мухаммед-Гасан-ага сразу по прибытии Цицианова в Грузию в начале 1803 г. вел «начальные переговоры с Мелик-Джимшидом, находившимся тогда при Цицианове дабы посредством его получить в искомом удовлетворении» [8, с. 339; 3, л. 255]. В последующем Мухаммед-Гасан-ага находился в постоянной переписке с самим Цициановым [9, с. 699] и рассчитывал на его покровительство, т.к. многие внутри ханства, а также «персы не поддерживали кандидатуру Мамед Гасан аги на престол» [7, с. 301]. В этой борьбе принимали участие «со своей партией» два других сына хана – Мехти-Кули-ага и Ханлар-ага. Источники писали о старости и немощности Ибрагим-Халил-хана на тот момент [14, с. 186]. Сам Цицианов, давая весьма лестную характеристику хану, как «старцу 85 лет, по общему слуху особенной твердости человека и верного в своем слове», подчеркивал, что «эти его качества старость ослабила и поэтому часто управляем его окружающими» [6, с. 705]. Источники писали о неких силах, которые раздували несогласие в ханском доме и вносили раскол между ханом и его наследником. Мухаммед-Гасан-ага опирался на обитавшие в Варандинском магале джебрайльские племена, откуда происходила его мать. Эти племена подчинялись только его приказам, пренебрегая ханскими. Хан опасался

влияния и авторитета своего сорокалетнего наследника и пытался руками других сыновей ослабить партию Мухаммед-Гасан-аги и подчинить себе джебраильские джамааты [14, с. 186]. Для верности своих действий Цицианову необходимо было иметь полное представление о многочисленной семье хана и его родственниках. Итак, в 1804 г., находясь в Шуше, Лисаневич подготовил первый вариант родословной Карабахских ханов, который включал в себя имена предков действующего хана до четвертого колена и представителей мужской части его семьи, т.е. его сыновей, рожденных по словам Лисаневича от «законных жен и наложниц», и внуков [1, л. 402].

14 мая 1805 г. на основании Кюракчайского договора Карабахское ханство вошло в подданство России. Отдельным артикулом подтвердились наследственные права старшего сына хана – Мухаммед-Гасан-аги, и правила наследования трона по «старшинству колена». Пророссийская партия в окружении хана взяла вверх. Однако, дальнейшие события сильно повлияли на обстановку внутри ханства и на настроение самого хана. Сразу после заключения договора начались военные действия на территории Карабаха между русскими и Каджарами. Русские не смогли выполнить свои договорные обязательства – защитить Карабахское ханство, оно было страшно разорено и обезлюдено. Тяжелым бременем стали содержание русских войск, выплаты по дани, другие повинности. Усилилось вмешательство во внутренние дела ханства и давление на Ибрагим-Халил-хана, которому так и не вручили императорской грамоты на правление. Все это привело к росту антирусских настроений и к осени 1805 г. Ибрагим-Халил-хан имел уже тесные контакты с сыном Абульфат-ханом.

19 ноября 1805 г. наследник карабахского престола и сторонник России Мухаммед-Гасан-ага скончался от туберкулеза. В это время сам Ибрагим-Халил-хан тяжело болел. Обеспокоенный создавшимся положением, когда «после смерти Мамед Ассан аги партия Мехти аги (Мехти-Кули-ага – Н.Д.) весьма усилилась» [4, л. 32], Цицианов, который в это время находился в походе на Шемахинское ханство, 23 ноября направляет к Лисаневичу письмо, в котором заявляет, что «после Ибрагим хана ни Мехти аге, ни Ханлар аге не бывать Карабахским ханом, так как они в согласии с Мирза Али беком и Фази (Фейзи) беком и их действиями Абдул Фетх ага (Абульфат-ага) намеревается возвратиться в Карабах» [4, л. 29]. По условиям Кюракчайского трактата власть должна была переходить по старшинству колена и, следовательно, наследником становился старший сын Мухаммед-Гасан-аги Джафар-Кули-ага. Однако молодой возраст наследника, а ему на тот момент было всего девятнадцать лет, неопытность и немногочисленность сторон-

ников, нарастающая неприязнь к русским, лояльность к которым молодого наследника была естественна и очевидна, делали его слабой кандидатурой. Это сильно беспокоило Цицианова, и в этой связи он советовал Лисаневичу: «...Джафаркули аге... внушите весьма тайно, чтобы он старался как можно себя воздержать и привлечь к себе знатную партию из верных России и значащих в Карабахе людей» [4, л. 29об.]. В тоже время Цицианов не исключал вариант с подбором новой кандидатуры престолонаследника и просил выслать к нему ханскую родословную, некогда составленную Лисаневичем, «поместив в ней по порядку всю фамилию владельческого дома, ныне существующего, а потом уже прошедшую...» [4, л. 29].

В декабре 1805 г. Цицианов получает от Лисаневича ханскую родословную. В ответном письме от 16 декабря 1805 г. главнокомандующий в резкой форме раскритиковал присланный Лисаневичем документ «без означения законных ханских жен и его наложниц, так же детей его от тех и других рожденных и равным образом жен ханских сыновей и их детей» и заявил, что в такой форме он не сможет послать родословную к императорскому двору, где сочли бы его безграмотным [4, л. 32об.–33]. Далее Цицианов дает четкую схему, по которой следовало собирать «достоверные сведения в первых о законных женах ханских их именах, чьи дочери и чьи сестры, также о наложницах его. Потом о сыновьях ханских от законных жен, рожденных от наложниц, далее о дочерях ханских и за кем они замужем. И наконец о законных женах сыновей ханских их именах, чьи дочери и чьи сестры, также о наложницах и детях их законных и побочных» [4, л. 33]. Получив это распоряжение, Лисаневич в середине января 1806 г. приступил к составлению второго, более подробного варианта родословной [1, л. 401], данные которой были включены комиссией Берже в качестве «дополнений» к родословной 1804 г., а также выведены в «примечание» [11, л. 697]. Во втором варианте родословной Лисаневич опустил информацию о предках хана, но все остальное «о ханской фамилии» написал с особой тщательностью. Структурно она точно соответствует предложенной Цициановым схеме и начинается с перечня законных и временных жен хана, их происхождении, родственных связях и т.д. по схеме, к которой Лисаневич также прибавил информацию о временной жене Джафар-Кули-аги и рожденных от нее детях. Единственным «авторским» дополнением комиссии Берже является информация о замужестве младшей дочери хана Говхар-ага за Джафар-Кули-ханом Шекинским, что случилось позднее и не могло отразиться в составленной Лисаневичем родословной. «Исправления» комиссии Берже коснулись некоторых имен, которые были искажены при написании Лисане-

вичем, например, Суин-бек (Гусейн), Гафар-ага (Говхар), Амирхан (Омар), Сапы-бек (Сефи) и т.д. Однако некоторые достоверные факты в составленной Лисаневичем родословной по причине неразборчивости почерка или какой-то другой были искажены комиссией. Так, супруга Ибрагим-хана, мать Мухаммед-Гасан-аги Ханум у Лисаневича названа дочерью Джебраильского минбаша, что соответствует действительности, а в родословной Берже она упоминается как дочь Джеванширского минбаша. У Лисаневича временная жена хана Хатай-ханум верно называется дочерью «Тезахского мелика Бахтама», а у Берже Вахтанга. У Лисаневича есть данные о живых и умерших на тот момент постоянных и временных женах хана, в родословной Берже этих данных естественно нет.

Суждено было генералу Цицианову увидеть второй вариант родословной – нам неизвестно. Он был убит в начале февраля 1806 г. у стен Баку. Его опасения по поводу усиления партии Мехти-Кули-аги оказались небезосновательными. Ибрагим-Халил-хан объявил его наследником в обход утвержденному в трактате правилу наследования престола, «с согласия всего карабахского духовенства, беков, меликов, старшин и народа, что было засвидетельствовано в присутствии подполковника гарнизона печатью Ибрагим хана» [3, л. 247об.]. Русской администрации пришлось смириться с существующими реалиями. В своем письме Джафар-Кули-аге от декабря 1805 г. Цицианов писал, что ему «словесно донесли, что дед ваш Ибрагим хан, по смерти вашего батюшки призвал вас к себе и приказал вам Мехти агу почитать за своего отца, то и прошу... не выходить ни на шаг из его воли, разве тогда только когда...его приказания будут... России противны» [2, л. 604]. Это привело к новому витку напряженности при дворе и стало одной из причин трагической гибели Ибрагим-Халил-хана в мае 1806 г. Внутри-семейное противостояние продолжалось вплоть до ликвидации ханства в 1822 г. и даже после, и умело использовалось «новыми хозяевами» края – ген. Ермоловым и ген. Мадатовым. Единственным позитивным событием в этой истории стало создание замечательного исторического документа – родословной карабахских ханов.

Источники и литература

1. Государственный исторический архив Грузии (далее – ГИАГ). Ф. 2. Оп. 1. Д. 111.
2. ГИАГ. Ф. 2. Оп. 1. Д. 96.
3. ГИАГ. Ф. 2. Оп. 1. Д. 118.
4. Российский Государственный военно-исторический архив. Ф. 482. Оп. 16. Д. 200.

5. *Berje Ad.* Предисловие // Акты, собранные Кавказскою археографическою ком-миссиею (далее – АКАК). Т. V. Тифлис, 1873. С. I–VIII.
6. Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова от 22 мая 1805 года // АКАК. Т. II. Тифлис, 1868.
7. Записка Мустафа-хана ген.-м. барону Розену, 1806 года // АКАК. Т. III. Тифлис, 1869.
8. Отношение гр. Гудовича к барону Будбергу, от 23 ноября 1806 года // АКАК. Т. III. Тифлис, 1869.
9. Предписание кн. Цицианова 17 егерского полка майору Лисаневичу от 16 января 1805 года // АКАК. Т. II. Тифлис, 1868.
10. Рапорт полк. Карягина кн. Цицианову от 14 марта 1804 года // АКАК. Т. II. Тифлис, 1868.
11. Родословная Ибрагим-хана и его детей // АКАК. Т. II. Тифлис, 1868. С. 695–696.
12. *Джаванишир А.-Б.* О политическом существовании Карабахского ханства (с 1747 по 1805 год). Баку, 1961.
13. *Мирза Джамал Джеванишир Карабагский.* История Карабага. Баку, 1959.
14. *Mir Mehdi Xəzani.* Kitabı-Tarixi Qarabağ // Qarabağnamələr. II kitab. Bakı, 2006.

XÜLASƏ

N.A. CAVANŞIR

QARABAĞ XANLARININ İLK ŞƏCƏRƏSİNİN YARADILMASI TARİXİ HAQQINDA

Açar sözlər: *Qarabağ xanlığı, şəcərə, saziş, namizəd, varis, mübarizə, İbrahim xan, hakimiyyət, Lisaneviç, Sisianov.*

Qarabağ xanlığının zəbt edilməsi və bölgədə öz mövqelərinin möhkəmləndirilməsi üçün rus hakimiyyətinə xan ailəsi, xanın mənşəi, qohumluq əlaqələri barədə tam məlumat lazım idi. Bu general Sisianovun əmri ilə mayor Lisaneviç tərəfindən 1804 və 1806-cı illərdə xanın şəcərəsinin iki variantının yaranmasına səbəb oldu. Birinci şəcərə saziş bağlanması məsələsi üzrə danışıqlar anında, ikincisi isə, daha ətraflısı, rusların özlərinə lazımlı namizədin tapılması və dəstəklənməsi vaxtı taxtac varisliyi məsələsi ətrafında gedən kəskin mübarizə şəraitində tərtib edilmişdi. Hər iki sənəd akademik Ad.Berje tərəfindən Qafqaz Arxeoqrafik Komissiyasının aktlarının ikinci cildində nəşr etdirdiyi Qarabağ xanlarının məlum şəcərəsinin əsasını təşkil etmişdir.

SUMMARY

N.A. DJAVANSHIR

ON THE HISTORY OF FIRST COMPILATION OF THE KARABAKH KHANS' FAMILY TREE

Keywords: Karabakh Khanate, compilation, family tree, candidate, struggle, apparent, origin, kinship ties, Lisanevitch , Tsitsianov, suitable.

In order to conquer and strengthen its position in the region, the Russian authorities needed full information on the Karabakh khan's family, the origin and kinship ties of the khan. This led to the compilation of the khan's family tree in two versions on the order General Tsitsianov by Major Lisanevitch in 1804 and 1806. The first pedigree was drawn up by the moment of negotiations on the conclusion of the between parties. The second, more detailed one, was composed during a severe struggle regarding the issue of heir apparent, when the Russian authorities needed to find and support a suitable candidate for them. Both these documents served as the basis for the well-known family tree of the Karabakh khans, which was published in the second volume of the Acts of the Caucasian Archaeographic Commission, edited by Adolf Berge.

*ARXIV SƏNƏDLƏRİ / ARCHIVAL MATERIALS /
АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ*

Э.Э.ИСМАИЛОВ, А.Ш.ТАГИРЗАДЕ

**КАМЕРАЛЬНОЕ ОПИСАНИЕ ГОРОДА ДЕРБЕНТА
КАК ГЕНЕАЛОГИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК.
КАМЕРАЛЬНОЕ ОПИСАНИЕ БЕКАМ ГОРОДА ДЕРБЕНТА**

Ключевые слова: камеральное описание, гор. Дербент, азербайджанские тюрки, Евгений Иванович Козубский, беки, род Гайдаровых.

Камеральные описания являются надежными и уникальными источниками, в которых представлена информация не только физико-географического и социально-экономического, но и этнографического и генеалогического характера.

Являясь разновидностью общеимперского ревизского учета, камеральные описания проводились в Закавказье в 1803–1805, 1816–1817, 1830–1832, 1840–1842, 1859–1863, 1873–1874 гг. В промежутках между общими описаниями иногда проводились переписи отдельных областей и провинций [более подробно о камеральных описаниях в Азербайджане см.: 3].

В настоящей статье мы расскажем о первом камеральном описании гор Дербента, проведенном в 1831 г., а также, в качестве примера, представим вниманию читателей часть данного описания, а именно камеральное описание бекам гор Дербента, по возможности сохранив орфографию и синтаксис оригинала.

Один из экземпляров этого дела в настоящее время находится на хранении в Государственном историческом архиве Азербайджанской Республики (далее ГИААР) [см.: 1].

О первом камеральном описании Дербента в своей фундаментальной истории города поведал Евгений Иванович Козубский:

«... Первое общее камеральное описание Дагестанских провинций: Бакинской, Дербентской и Кубинской, бывшее третьим по общему счету камеральных описаний Закавказского края, было произведено в 1830, 1831 и 1832 годах, по особому высочайшему повелению, последовавшему в начале 1827 г., по представлению министра финансов...» [4, с. 181].

Основные, экономические, мотивы проведения камеральных описаний были изложены в высочайше утвержденном 14 мая 1829 г. положении Комитета министров о камеральном описании Закавказского края: «Богатство предметов, могущих быть источниками важного дохода в Закавказских областях, Империи Российской принадлежащих, и неопределительность имеющихся сведений о настоящем положении оных, побудили Министра Финансов в начале прошлого 1827 года испросить Высочайшее Его Императорского Величества соизволения отправить в тот край для соглашения и пополнения доселе известных сведений по части финансовой особого чиновника...» [6, с. 322–325, № 2869].

Согласно этому положению камеральные описания в Закавказье предполагалось проводить каждые 10 лет и, по утверждению главноуправляющего в Грузии генерал-адъютанта графа Паскевич-Эриванского, хотя и предполагали большие расходы, но «с достоверностью можно полагать, что после нового исчисления народа, казна будет получать в год по крайней мере 500 000 руб. ассигнациями более нынешних доходов...» [6, с. 322–325, № 2869].

Для нас же, в частности в настоящей статье, камеральное описание представляет интерес, прежде всего, как важный генеалогический и этнографический источник.

Из отчетов чиновников, проводивших в 1830–1832 гг. камеральные описания Закавказских провинций, была составлена книга «Обозрение Российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношении». Согласно этому источнику, «нароdonаселение крепости Дербента с форштадтом и деревнею Сабнова имело 1 795 дымов¹, 142 душ армян, 4 741 татар², 256 евреев, итого 5 139 душ мужеского» [4, с. 181].

¹ Дым – дом, хозяйство, как налоговая единица.

² Т.е. азербайджанские тюрки. С подчинением в начале XIX в. земель Северного Азербайджана Российской империей в официальный обиход последней вошли искаженные этнические названия азербайджанских тюрков, которых называли либо азербайджанскими «татарами», либо «персами», либо просто по конфессиональной принадлежности – «мусульманами». Так, например, в «Истории города Дербента» Е.И. Козубского только на одной странице можно встретить такие относящиеся к азербайджанцам этнонимы как «персияне» и «адербейджанские татары» [см.: 4, с. 290]. В изданной ранее «Памятной книжке Дагестанской области», составленной также Е.И. Козубским, азербайджанские тюрки названы как «татарами» и «адербейджанскими татарами», так и просто «адербейджанцами» [см.: 5, с. 57]

Эти данные мы можем сравнить с данными находящегося на хранении в ГИААР экземпляра камерального описания гор. Дербента [см.: 1].

В деле пронумеровано 219 листов. Его оригинальное название – *Камеральное описание жителей г. Дербента. 1831.*

Рукописный формуляр камерального описания 1831 г. состоял из 11 граф:

1. «№ семейств».
2. «Звание города, имена и прозвания людей, в семействе состоящих».
3. «Лета душ». Данная графа была разделена на 3 подграфы – «Татары», «Армяне» и «Евреи»; при этом в подграфе «татары» указывался возраст только представителей мужского пола семьи, а в подграфах «армяне» и «евреи» указывался возраст как представителей мужского пола, так и женского пола семьи.

4. Графа «Число душ» также была разделена на 2 подграфы, в которых указывалось количество представителей мужского пола семьи и количество представителей женского пола семьи (была заполнена только у армян и евреев).

5. «Какую исповедывают религию».
6. «Какую ведут жизнь, оседлую или кочевую».
7. «Каким промыслом занимаются».
8. «Платят ли казне подать и какую именно; если нет, то почему».
9. «Сколько принадлежит земли удобной и неудобной, садов, огородов и прочего недвижимого имущества».

10. «Были ли по прежнему камеральному описанию описаны, если нет то почему».

11. «Объяснение случайных обстоятельств относящихся до камерального описания и помещенных сверх того в правилах».

Описание начиналось с жителей «татарской» части города, которая, в свою очередь, была разделена на 9 частей. В каждой из этих частей имелись свои старшины, освобожденные от уплаты податей в казну. От уплаты податей были освобождены также семьи сеидов, священнослужителей, нукеров, чаушей и эсаулов.

Остальные жители города, согласно последней графе формуляра, были с 1825 г. разделены на три разряда. Первые платили в год по 5 рублей серебром со старшего в семействе; прочие мужские представители семьи, достигшие 18-летнего возраста, платили еще по 1 рублю серебром в год. Старшие представители семей 2-го разряда платили по 3 рубля серебром в год, а прочие мужские представители семьи, достигшие 18-летнего возраста,

платили по 50 копеек серебром. Старшие представители семей 3-го разряда платили по 2 рубля серебром в год, а прочие мужские представители семьи, достигшие 18-летнего возраста, платили по 20 копеек серебром.

Кроме того, все жители города платили в казну еще по 5 копеек серебром в год с каждой комнаты и конюшни.

Из числа жителей местным начальством ежегодно для городской службы выбирались 1 *кальфа*, 15 *эсаулов*, 14 *чаушей* (десятников), 16 *нукеров*, 9 *азанчи*, 13 *старост*, 9 *аминов* (оценщиков) и 4 *серкера* (смотрящие за городской канавой). Семьи всех этих жителей были освобождены от уплаты податей в казну.

Все жители «татарской», т.е. тюркской части города, вели оседлую жизнь, были мусульманами-шиитами, занимались, в основном, *хлебопашеством* и *сеянием маренного корня* [1, л. 1–4].

Всего в девяти тюркских частях города были описаны 1 352 семьи («дымов»), в которых записали 3 975 мужчин.

Далее в камеральном описании были описаны 58 «дымов» армянской части города, в которой проживало 122 мужчины и 101 женщина. Все семьи армян занимались *торговлей*, *хлебопашеством*, *сеянием маренного корня*, *шелководством* и *деланием виноградного вина и водки*. По платежам податей армяне, также как и азербайджанские тюрки, были разделены на три разряда [1, л. 157].

Далее следовало описание еврейской части города, состоящей из 108 «дымов», в которых проживало 256 мужчин и 248 женщин. Семьи евреев занимались *сеянием табака*, *в разноску самых мелочных торгов* и *в малом количестве хлебопашеством*. От податей семьи евреев были освобождены, кроме уплаты 5 копеек серебром с каждой комнаты [1, л. 166].

Затем следовало камеральное описание форштадта города Дербента. Все жители форштадта – 131 семья (все «татары», т.е. азербайджанские тюрки, как шииты, так и сунниты) – также вели оседлую жизнь, занимались *хлебопашеством* и *шелководством* [1, л. 184]. В этой части города, согласно камеральному описанию, проживало 356 мужчин.

Далее следовало описание селения Сабнова – отдельной части форштадта гор. Дербента, расположенной в полверсты от самого города. Все жители (поселяне) этой части гор. Дербента также были записаны среди «татар» (как шииты, так и сунниты), состояли из 34 «дымов», в которых проживало 96 мужчин. Они занимались *хлебопашеством*, *шелководством*, *продажей дров и углей*. Жители селения были освобождены от уплаты всех податей [1, л. 198].

Далее на 10 листах следовала отдельная часть описания, озаглавленная как *Камеральное описание бекам города Дербента*. В этой части камерального описания были представлены 64 «дыма» беков-«татар», т.е. азербайджанских тюрок, и 1 «дым» армян. В тюркской части были записаны 203 мужчины, а в одном дыме армян – 7 мужчин и 5 женщин [1, л. 201–211]. Более подробно камеральное описание бекам гор. Дербента будет представлено ниже.

Камеральное описание духовенству г. Дербента также было выделено в отдельную часть. В «татарской» части камерального описания было описано 42 «дыма» (из них 39 семей шиитов и 3 семьи суннитов), в которых проживало 111 мужчин. В 4-х «дымах» армянского духовенства были записаны 12 мужчин и 5 женщин [1, л. 212–219].

На последнем листе стояла подпись чиновника, проводившего камеральное описание, – Хотяновского.

В заключении, перед тем как представить в приложении к настоящей статье камеральное описание бекам гор. Дербента, приведем заметки о самом городе и его жителях Василия Легкобытова – одного из чиновников, проводивших в 1831 г. камеральное описание всей Дербентской провинции. Эти выводы процитировал в истории города Дербента Е.И. Козубский.

«... Вообще город, не взирая на беспорядочное направление и тесноту улиц, есть один из лучших городов за Кавказом. Дербентские мусульмане говорят языками татарским и татским, из коих первый в большом употреблении не только между мусульманами, но даже между армянами и евреями, имеющими свои собственные языки. Дербентцы мало отличаются от мусульман, обитающих в прочих городах за Кавказом, особенно от бакинцев, с которыми, по всей вероятности имеют общее происхождение; но несколько не сходствуют наружностью с их соседями – обитателями гор – и всякого горца легко отличить в толпе дербентцев. Нравственными качествами дербентцы ближе подходят к кубинцам, будучи однако ж менее грубы и не столь воинственны. В них заметно более общности, единодушия и расположения к принятию полезных нововведений. Умышленные преступления между ними редки, так что в течение 6 лет было уголовных дел не более 50, и по ним осуждено только 30 человек. Браков расторгнуто, в течение такого же времени, около 80 [...] Образованностью дербентцы подходят к бакинцам, может быть также от частых сношений по торговым делам с русскими. Впрочем, из дербентцев не многие знают хорошо русский язык» [4, л. 181–182].

Лист 201
Камеральное Описание
Бекам Города Дербента
Лист 201об.–202

Беки:

1 ¹ . Прапорщик Гаджи Касым Бек Гаджи Гейдар оглы	50
Сыновья его:	
1. Минатулла Бек	7
2. Исаметулла Бек	4
Брат его:	
Гаджи Гасан Бек	40
Племянники его:	
1. Али Султан Бек Гаджи Гасан	20
2. Эзим Бек	8
Двоюродный брат его:	
Ага Бек Гаджи Расул Бек оглы	25
2. Сафер Али Бек Исмаил Бек оглы	70
Сыновья его:	
1. Али Эскер Бек	24
2. Али Езет Бек	8
Внуки его:	
1. Мортузали Бек Али Эскер Бек оглы	2
2. Гейдар Али Бек	1

¹ Под № 1 в камеральном описании бекам гор. Дербента 1831 г. была указана семья прапорщика Гаджи Касым-бека, потомки которого приняли фамилию Гайдаровых. В кратком послужном списке его старшего сына штабс-капитана милиции Минатулла-Бек Гаджи Касим Бек Оглы Гайдарова было отмечено, что он, точнее его фамилия, известен также и под именем Гейдар-Гуссейн-Бек-Оглы. Из этого можно предположить, что деда Гаджи Касым-бека звали Гусейн-бек. Минатулла-Бек-Гаджи-Касым-Бек-Оглы-Гайдаров 29 апреля 1886 г. был уволен от службы чином капитаном с мундиром и пенсией [см.: 1а, л. 26об.–27]. Внуком Минатулла-Бек Гайдарову приходился видный общественно-политический деятель Ибрагим-бек Гайдаров (род. 1879 – ум. 1949). Наиболее же известным из этой семьи является младший брат Минатулла-Бека – Минатул-Бек-Гаджи-Касим-Бек-Оглы-Гайдаров (род. 1827 – ум. 1901) – первый офицер-мусульманин русской армии, награжденный орденом Св. Георгия 3-й степени [более подробно см.: 2, с. 122–129; 7, сзб. 149–172]. Родившийся в 1827 г., Минатул-Бек не был указан в камеральном описании бекам гор. Дербента 1831 г. В отличие от старшего брата, чье имя в русских источниках писалось как Минатулла-Бек, его имя во всех приказах о чинопроизводстве и наградах было записано как Минатул-Бек, реже – Ниматул-Бек.

3. Ага Бек Исмаил Бек оглы	53
Сын его:	
1. Зейнал Абдын Бек	23
4. Агасы Бек Ибрагим Бек оглы	40
Сын его:	
1. Джеват Бек	6
Брат его:	
Ага Джан Бек	30
Племянники его:	
1. Ибрагим Бек Ага Джан Бек оглы	3
2. Гаджи Али Бек	1

У первых четырех семейств камерального описания бекам гор. Дербента в 11-й графе формуляра – «Объяснение случайных обстоятельств относящихся до камерального описания и помещенных сверх того в правилах» – было записано следующее: *Документов на бекское достоинство не имеют, а составляют во свидетели всё общество в том, что предки их всегда назывались беками.*

Графы с 4-й по 10-ю формуляра камерального описания бекам гор. Дербента были заполнены только на листе № 202, относились ко всем семействам беков, и потому на последующих листах уже не заполнялись:

«Какую исповедывают религию»: *Магометанскую секты Шаи.*

«Какую ведут жизнь, оседлую или кочевую»: *Оседлую.*

«Каким промыслом занимаются»: *хлебопашеством, шелководством, овцеводством и сеянием марены.*

«Платят ли казне подать и какую именно; если нет, то почему»: *Беки податью никакою не обложены и потому не платят.*

«Сколько принадлежит земли удобной и неудобной, садов, огородов и прочего недвижимого имения»: *Земля и прочее имущество показаны в начале города.*

«Были ли по прежнему камеральному описанию описаны, если нет то почему»: *Камеральное описание в г. Дербенте по настоящее время произведено не было.*

Последняя 11-я графа формуляра – «Объяснение случайных обстоятельств относящихся до камерального описания и помещенных сверх того в правилах» – заполнялась у каждого семейства индивидуально.

Лист 202об.–203

5. Кербали Курбан Али Бек Сардар Бек оглы	45
Сыновья его:	
1. Мортузали Бек	15
2. Сардар Бек	2
6. Агасы Бек Келбалаи Ших Али Бек оглы	8
Брат его:	
Бегляр Бек	6

В 11-й графе формуляра у 5-го и 6-го семейств было записано следующее: *Документов не имеют, кроме свидетельств от Общества.*

7. Мешади Али Бек Ага Бек оглы	53
Сыновья его:	
1. Абдул Али Бек	10
2. Мортузали Бек	7
3. Али Ага Бек	6
4. Бек Бала Бек	3

В 11-й графе формуляра у 7-го семейства было записано следующее: *Из документа Гусейн Али-Хана, данного предкам его, видно, что они управляли селениями и именовались беками.*

8. Подпоручик Емираслан Бек Абдулла оглы	46
Сыновья его:	
1. Гусейн Али	22
2. Гаджи	15
3. Бахыш Али	10
4. Дувлет Мирза	7
9. Имам Кули Бек Баба Хан Бек оглы	42
Сын его:	
Эфрасиап Бек	4
Племянники его:	
1. Рустам Бек Ханджан Бек оглы	22
2. Мортузали Бек	12

В 11-й графе формуляра у 8-го и 9-го семейств было записано следующее: *Документов не имеют, кроме свидетельств от общества в том, что они беки.*

10. Магомед Рза Бек Магомед Эмин Бек оглы	30
Сын его:	
Магомед Эмин Бек	2
Племянники его:	
1. Ага Бала Бек Магомед Али Бек оглы	11
2. Зейнал Абдун	6

В 11-й графе формуляра у 10-го семейства было записано следующее: *Из документа, данного Фэтали-Ханом предкам его на управление селениями, видно, что именовались беками.*

Лист 203об.–204

11. Капитан Магерам Бек Гаджи Али оглы	60
Племянники его:	
1. Али Экпер Бек Гаджи Алхас оглы	21
2. Нур Али Магомед Али оглы	20
3. Нагы	15
4. Джефер Гаджи Каип оглы	18
5. Абу Талиб Магомед Али оглы	10
6. Кадыр Сеид Магомед оглы	10
12. Байрам Бек Аслан Бек оглы	34
Сын его:	
Султан Агмед Бек	5
13. Бекляр Бек Ибрагим Бек оглы	40
Сыновья его:	
1. Ага Донан	14
2. Агасы	5
3. Абдул Гесен	3
Племянники его:	
1. Али Пена Ага Баба оглы	20
2. Абдул Гусейн Ага оглы	10

14. Муштаг Бек Хедыр Бек оглы	60
15. Гесен Бек Магомед Али Бек оглы	42
Сын его:	
Магомед Али Бек	10

В 11-й графе формуляра у 11-го – 15-го семейств было записано следующее: *На бекское достоинство документов не имеют, кроме свидетельств от общества в том, [что] и предки сих пользовались всегда правами бекам предоставленными.*

16. Алы Нагы Бек Гесен Бек оглы	12
Двоюродный брат его:	
Мусаиб Бек Багыр Бек оглы	4

В 11-й графе формуляра у 16-го семейства было записано следующее: *Документ, данный Фетали-Ханом деду его на управление селением Джилы Кент, в коем именованы беками.*

Лист 204об.–205

17. Ага Рза Бек Иман Верды Бек оглы	60
Сыновья его:	
1. Джават Бек	40
2. Гусейн Бек	20
3. Абдул Али Бек	1
Внук:	
Эзис Бек Джават Бек оглы	7

В 11-й графе формуляра у 17-го семейства было записано следующее: *Документов не имеют, кроме свидетельств от общества, что они издревле пользуются достоинством беков.*

18. Эмираслан Бек Аллах Кули Бек оглы	50
Сын его:	
Мортузали	10
Брат его:	
Гусейн Хан Бек	45
Племянник:	
Фетулла Бек Гусейн Хан оглы	6

19. Абу Бек Ага Дадаш Бек оглы	35
Брат его:	
Джеват Бек	30

В 11-й графе формуляра у 18-го – 19-го семейств было записано следующее: *Документов не имеют; а по уверению старейшин, что предки их никогда не были беками.*

20. Ага Бек Нагы Бек оглы	30
Брат его:	
Тагар Бек	12

В 11-й графе формуляра у 20-го семейства было записано следующее: *В документе, данном отцу Ага Бека Ших Али-Ханом на владение виноградным садом, поименован беком.*

21. Багир Бек Али Бек оглы	42
----------------------------	----

22. Баба Бек Джафер Бек оглы	31
------------------------------	----

23. Пири Хан Бек Кафар Бек оглы	60
---------------------------------	----

Сын его:	
Кая Бек	10

24. Аслан Бек Кафар Бек оглы	46
------------------------------	----

25. Мамерза Бек Имам Верды Бек оглы	50
-------------------------------------	----

Сыновья его:	
1. Имам Верды Бек	7
2. Неджеф Кули Бек	4
Племянники его:	
1. Афрасияб Бек Имам Кули Бек оглы	34
2. Мамед Ирза	6
3. Фетали Бек Келбали Бек оглы	24

В 11-й графе формуляра у 21-го – 25-го семейств было записано следующее: *Из документов, данных Фетали-Ханом предкам сих семейств на управление деревнями видно, что именовались беками.*

26. Касым Бек Имам Кафар Бек оглы	50
Сыновья его:	
1. Султан Агмед Бек	18
2. Экпер Бек	8

В 11-й графе формуляра у 26-го семейства было записано следующее: *Из документов, данных Фетали-Ханом предкам сих семейств на управление деревнями, видно, что именовались беками.*

27. Агасы Бек Пена Бек оглы	35
Сыновья его:	
1. Ягъя Бек	10
2. Ага Бек	3
Брат его:	
Паша Бек	30
Племянники его:	
1. Бешир Бек Паша Бек оглы	5
2. Али Пена Бек	3

В 11-й графе формуляра у 27-го семейства было записано следующее: *Из документов, данных персидским шахом Султан Гусейном деду Агасы Бека на управление тремя селениями, видно, что именован беком.*

28. Миграли Бек Келбали Бек оглы	27
29. Алекпер Бек Фетали Бек оглы	41
Племянники его:	
1. Келбали Бек Гаджи Миграли Бек оглы	18
2. Исмаил Бек	12

В 11-й графе формуляра у 28-го – 29-го семейств было записано следующее: *Документов не имеют; но старейшины свидетельствуют, что предки их именовались беками.*

30. Джефер Бек Ходжа Магомед Бек оглы	26
31. Султан Бек Зейнал Абдын Бек оглы	35

Сын его:	
Зейнал Абдын Бек	2
32. Ага Рза Бек Имам Верды Бек оглы	72
Сын его:	
Магомед Рза Бек	24
Внуки его:	
1. Паша Бек Магомед Рза Бек оглы	5
2. Магомед Садых Бек	3

В 11-й графе формуляра у 30-го – 32-го семейств было записано следующее: *Из документов, данных предкам этих семейств от Фетали-Хана на управление селениями, видно, что именованы беками.*

Лист 206об.–207

33. Магомед Тагир Бек Фетали оглы	28
Сыновья его:	
1. Магомед Бек	6
2. Абаз Кули Бек	4
Братья его:	
1. Магомед Багир Бек	25
2. Магомед Рагим Бек	8
3. Абдул Рагим Бек	6

В 11-й графе формуляра у 33-го семейства было записано следующее: *Документов не имеют, а старейшины уверяют, что предки их никогда не были беками.*

34. Мелик Бек Ага Дадаш Бек оглы	25
Брат его:	
Саид Бек	20
35. Гесен Али Келбалаи Гусейн оглы	60
Сыновья его:	
1. Ага Гусейн	13
2. Гейдар Бек	3

36. Гаджи Кязым Бек Мамед Хан Бек оглы	70
Сын его:	
Абдул Сатар Бек	14
37. Поручик Гусейн Бек Гаджи Бек оглы	42
Племянники его:	
1. Ага Бек Мамед Керим Бек оглы	22
2. Касым Бек Ефресияб Бек оглы	14
3. Али Мердан Бек	11
Внуки:	
1. Дадаш Алла Кули Бек оглы	9
2. Иса Бек	7
38. Неджеф Кули Бек Хезыр Бек оглы	30
Сыновья его:	
1. Мехти Кули Бек	12
2. Хезыр Бек	8
3. Гесен Бек	5
4. Бек Бала	3

В 11-й графе формуляра у 34-го – 38-го семейств было записано следующее: *Документов не имеют, кроме свидетельств от старейшин, которые заверяют, что предки сих семейств всегда пользовались правами, предоставленными бекам.*

Лист 207об.–208

39. Мамед Али Бек Имам Кули Бек оглы	37
40. Лютф Али Бек Агмед Бек оглы	48
Сын его:	
Джеват Бек	10
Братья его:	
1. Талиб Бек	44
2. Гады Бек	39
3. Мамед Али Бек	31
41. Хамбутай Бек Агмед Хан Бек оглы	25

42. Джебраил Бек Алла Кули Бек оглы	45
Сыновья его:	
1. Керим Бек	14
2. Магомед Гесен Бек	10
Брат его:	
Талиб Бек	37
43. Прапорщик Магомед Эмин Бек Курбан Али Бек оглы	55
Сыновья его:	
1. Фезли Али Бек	32
2. Моргузали Бек	25
3. Меджит Бек	15
4. Лютф Али Бек	6
5. Ших Али Бек	2
44. Прапорщик Магомед Бек Мешади Шериф оглы	47
Сын его:	
Абдул Гусейн Бек	8
45. Бала Бек Али Бек оглы	10
Брат его:	
Гейдар Бек	2
46. Гашим Бек Тагир Бек оглы	18

В 11-й графе формуляра у 39-го – 46-го семейств было записано следующее: *Документов на бекское достоинство не имеют, кроме свидетельств от старейшин, которые уверяют, что и предки сих семейств всегда именовались беками.*

Лист 208об.–209

47. Ага Рза Бек Магомед Садых [оглы]	55
Сыновья его:	
1. Неджаф Кули Бек	25
2. Несрулла Бек	15
Брат его:	
Нефтали Бек	40

Племянники:

1. Ших Али Бек Али Рза Бек оглы	15
2. Гаджи Али	11

В 11-й графе формуляра у 47-го семейства было записано следующее:
Документ имеет, данный отцу его от Фетали-Хана на управление селением, где именован беком.

48. Аслан Бек Баба Бек оглы	50
Сыновья его:	
1. Зульфугар Бек	10
2. Местан Бек	1
Братья его:	
1. Мамед Али Бек	40
2. Муса Бек	31
Племянники:	
1. Джеват Бек Муса Бек оглы	10
2. Баба Бек	6

В 11-й графе формуляра у 48-го семейства было записано следующее:
Документов не имеют, а свидетельство от старейшин в том, что они происходят от беков.

49. Прапорщик Фергат Бек Али Пена Бек оглы	24
Братья его:	
1. Прапорщик Кивуз (?) Бек	22
2. Хуршит Бек	18
3. Маграб Бек	17
4. Магомед Али Бек	16
5. Ильяс Бек	15

В 11-й графе формуляра у 49-го семейства было записано следующее:
Имеют документ, выданный от персидского шаха Абаза прадеду их в 1642 году, на бекское достоинство и патент, данный отцу его, на майорский чин.

50. Абаз Кули Бек Пулат Бек оглы	20
Брат его:	
Мердан Бек	12

51. Зейнал Бек Гаджи Али Бек оглы	20
52. Ферзали Бек Мирза Бек оглы	60

В 11-й графе формуляра у 50-го – 52-го семейств было записано следующее: *Родственники Фергат Бека и потому присваивают право и себе вышеозначенного документа.*

Лист 209об.–210

53. Мирза Бек Паша Бек оглы	22
Братья его:	
1. Аслан Бек	18
2. Мамед Али Бек	16
3. Мердан Бек	8
54. Эскендер Бек Кей Кули Бек оглы	25
Сын его:	
Шахмердан Бек	1
Брат его:	
Сулейман Бек	20
55. Али Мердан Бек Гаджи Магомед Рагим Бек оглы	20
Двоюродный брат его:	
Ага Рагим Бек Али Бек оглы	20
56. Алекпер Бек Гусейн Бек оглы	22
Двоюродный брат:	
Алескер Бек Новруз Бек оглы	20
Дед:	
Мешади Егья Бек Али Кули Бек оглы	55
57. Абдуразах Бек Агмед Бек оглы	30
58. Сефер Бек Агмед Бек оглы	40
59. Абдул Салим Бек Гаджи Алла Кули Бек оглы	40
Сын его:	
Фетали Бек	2

Братья его:	
1. Келби Гусейн Бек	37
2. Гейдар Бек	19
Племянник:	
Касым Бек Келби Гусейн Бек оглы	1
60. Тагир Бек Ага Бек оглы	32
Брат его:	
Хан Баба Бек	25

В 11-й графе формуляра у 53-го – 60-го семейств было записано следующее: *Родственники Фергат Бека, а потому присваивают право и себе вышеозначенного документа.*

Лист 210об.–211

61. Талиб Бек Алла Кули Бек оглы	30
----------------------------------	----

В 11-й графе формуляра у 61-го семейства было записано следующее: *Документов не имеют.*

62. Эмир Али Бек Магомед Касым Бек оглы	35
Племянник его:	
Паша Бек Магомед Керим Бек оглы	34

В 11-й графе формуляра у 62-го семейства было записано следующее: *От Фетали-Хана дан документ деду Эмир Али на управление тремя селениями, где именован беком.*

63. Темиркая Бек Коджа Бек оглы	30
Брат его:	
Мортузали Бек	20
64. Карахан Бек Сархан Бек оглы	57
Сын его:	
Магомед Расул Бек	7

В 11-й графе формуляра у 63-го – 64-го семейств было записано следующее: *Документов не имеют, а старейшины свидетельствуют, что они беки.*

<i>Армяне:</i>	
65. Варлам Мартинович Гозалов 14-го класса	46
Жена его:	
Марьям	28
Сыновья его:	
1. Дудар	9
2. Сымеон	4
Дочери:	
1. Елисавет	6
2. Сарра	3
Братья его:	
1. Джеват	41
2. Егор	36
Невестки:	
1. Румина Гозалов	35
2. Анна Гозалов	18
Племянники:	
1. Мартин Агасич Гозалов	10
2. Александр	6

В 4-й графе формуляра у 65-го семейства было записано следующее:
Христианскую: Григориане.

В 10-й графе формуляра у 65-го семейства было записано следующее:
По последней [...] ревизии записаны в городе Кизляре.

В 11-й графе формуляра у 65-го семейства было записано следующее:
Документы имеют на бекское достоинство, выданное Фетали-Ханом и Агмет-Ханом, отцу Гозаловых.

Источники и литература

1. Государственный исторический архив Азербайджанской Республики (ГИААР). Ф. 24 (Казенная экспедиция Верховного Грузинского правительства). Оп. 1. Д. 362 (Камеральное описание города Дербента, составленное в 1831 году коллежским регистратором Хотяновским). 219 листов.
- 1а. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Ф. 407 (Рукописные списки по старшинству генералов, штаб- и обер-офицеров). Оп. 1. Д. 954 (Обер-офицеры азиатского происхождения. Сентябрь 1867 – декабрь 1897). 290 листов.

2. *Исмаилов Э.Э.* Георгиевские кавалеры – азербайджанцы. Москва: Герои Отечества, 2005.
3. *Исмаилов Э.Э.* Камеральные описания городов и сел Азербайджана – как генеалогический источник // *Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin Xəbərləri*. 5-ci buraxılış. Bakı, 2004. Səh. 61–70.
4. *Козубский Е.И.* История города Дербента. Темир-Хан-Шура, 1906.
5. *Козубский Е.И.* Памятная книжка Дагестанской области. Темир-Хан-Шура, 1895.
6. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собр. 2. Т. IV. 1829. Санкт-Петербург, 1830.
7. *Tahirzadə Ə.Ş., Tahirli O.Ə.* Heydərov (Heydəroğlu) İbrahim bəy İsa bəy oğlu (1879, Dərbənd – 1949, Ankara) // *Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin Xəbərləri*. 8-ci buraxılış. Bakı, 2012. Səh. 149–172.

XÜLASƏ

E.E. İSMAYILOV, Ə.Ş. TAHİRZADƏ

DƏRBƏND ŞƏHƏRİNİN ƏYAL DƏFTƏRİ GENEALOJİ QAYNAQ KİMİ.

DƏRBƏND ŞƏHƏRİNİN BƏYLƏRİ ƏYAL DƏFTƏRİNDƏ

Açar sözlər: əyal dəftəri, Dərbənd şəhəri, Azərbaycan türkləri, Y.İ.Kozubski, bəylər, Heydərovlar soyu.

Bütün imperiyada təftiş hesabının müxtəlif növlərindən biri olan əyal dəftərləri Cənubi Qafqazda XIX yüzilin başlanğıcından sonuncu rübünədək tutulub.

Əyal dəftərlərində həm fiziki-coğrafi və sosial-iqtisadi, həm də etnoqrafik və genealoji səciyyəli informasiya verilir ki, bu da həmin sənədi etibarlı və bənzərsiz bir genealoji qaynağa şevirir.

Bu məqalədə Dərbənd şəhərində 1831-ci ildə tərtib edilmiş birinci əyal dəftərindən danışılır. Burada həm də dəftərin Dərbənd şəhərinin bəylərinə aid bir hissəsi də təqdim edilir.

SUMMARY

E.E. ISMAILOV, A.Sh. TAHIRZADE

CAMERAL RECORD BOOKS OF DERBENT AS A GENEALOGICAL SOURCE. CAMERAL RECORD BOOKS ON THE NOBLEMEN OF DERBENT

Keywords: *Cameral Record Book, Derbent city, Azerbaijani Turks, E.I.Kozubski, noblemen (beys), Haydarovs' ancestry.*

Cameral Record Books, as one of the record types for the examination of financial accounts in the whole of Imperial Russia, were held in the South Caucasus from the beginning of the 19th century till its last quarter. Because these documents provide not only physical/geographical, and socio-economic, but also ethnographic and genealogical information, they are reliable and unique sources in genealogical studies. This article is about the first Cameral Record Book of Derbent, dating 1831. That part of the document on the noblemen of the Derbent city is also presented in the article.

TÖHFƏYİ-ƏHBAB VƏ SOVQATI-ƏSHAB (Dostlara töhfə və əshabələrə sovqat)¹

Tək və qadir Allahın şövkətinə salamlar olsun! Onun tərifı hər zaman eşidilsin, saysız sifətlərindən hər zaman danışılsın!

Mərhum Hacı Zeynalabidin Dərbəndlinin oğlu Əliövşət, dostlarının xahişini nəzərə alaraq qüdrətli əlahəzrət şahənşahın, böyük imperatorun tacqoyma mərasimini qələmə aldı ki, bu qüdrətli hökmdarın tərifı yazılmış olsun. Müsəlmanların tarixində, keçmiş şahların, sultanların dövründə buna bənzər tacqoyma mərasimi olmadığı üçün bu hadisə tarixə düşməyə layiqdir. Doğrudan da, müsəlman tarixində keçmiş zamanlarda bu mərasimin tayı-bərabəri yoxdur.

¹ Bu yazı imperator III Aleksandrın 1883-cü ilin mayında Moskvada keçirilən tacqoyma mərasiminə nümayəndə göndərilmiş Dərbəndli Əliövşət Hacı Zeynalabidin oğlunun xatirələridir. Əlyazmanın farsca əsli AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır (şifr: A-63/506). Əsər ilk dəfə 2011-ci ildə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sevər xanım Cabbarlının farscadan ana dilimizə tərcüməsində nəşr edilib [bax: *Əliövşət Dərbəndli. Töhfeyi-əhbab və sovqati-əshab. (Səfərnamə). // Tarixə dair əsərlər. Bakı, 2011. Ss. 77–103*]. İkinci dəfə isə onu biz Hacı Rauf Şeyxzamanlının farscadan rus dilinə tərcüməsində “Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyəti Xəbərləri”nin 9-cu buraxılışında dərc etdik [bax: Алиовсат Дербендли. Тохфей-эхбаб ве совгати-эсхаб [Подарок друзьям и дар сотоварищам]. // *Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin Xəbərləri, 9-cu buraxılış. Bakı, 2014. Ss. 170–189*]. Bu, üçüncü nəşrdir. Əsərin 2011-ci ildə ana dilimizdəki ilk nəşrinin redaktoru olmuş filologiya elmləri doktoru Möhsün Nağısoylu bu nəşrə yazdığı geniş ön sözdə “Töhfeyi-əhbab və sovqati-əshab” əsərini XIX yüzilin Abbasqulu ağa Bakıxanov, İsmayıl bəy Qutqaşını, Mirzə Fətəli Axundzadə, Zeynalabdin Marağalı kimi alim, yazıçı və maarifçilərinin səfərnamələri ilə bir cərgəyə qoyub [bax: *Möhsün Nağısoylu. Əliövşət Dərbəndlinin səfərnaməsi haqqında // Tarixə dair əsərlər. Ss. 79–86*]. Xatirələrin müəllifi haqqında bizə çox az şey bəllidir. Yazısının başlanğıcında o, özünün Dərbəndli mərhum Hacı Zeynalabidin oğlu olduğunu bildirir. Y.İ.Kozubski özünün “Dərbənd şəhərinin tarixi” əsərində qeyd edir ki, “imperator III Aleksandrın tacqoyma mərasimində Dərbəndin nümayəndəsi olmaq xoşbəxtliyi 37 yaşlı, şəhərin köklü sakinlərindən olan adlı-sanlı, böyük hörmət yiyəsi, şəhərlilərdən polisə ikinci dəfə deputat seçilmiş... Əliövşət Hacı Zeynalabidin oğluna nəsib oldu” [bax: *Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура, 1906. С. 284*]. Əsərin orijinaldan rusçaya tərcüməsi nəşrə hazırlanarkən üzə çıxdı ki, ana dilimizə tərcümədə əsasən şəxs adlarının oxunuşunda bir sıra yanlışlara yol verilib. (Farsca mətdəki həmin adların ən müxtəlif oxunuşu mümkün olduğundan, bizcə, tərcüməçi və redaktoru yanlışlıqda suçlamaq ədalətsizlik olardı). Ona görə də türkcəmizə bu ikinci nəşrdə biz həm həmin yanlışları aradan qaldırmağı, həm də adı çəkilən şəxslər haqqında əlavə bilgi verməyi qərara aldığımız. Farsca əsli ilə yenidən tutuşdurulmuş bu nəşrin redaktoru *Ədalət Tahirzadə*, şərhlərin müəllifi isə *Eldar İsmayılovdur*.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün tarix boyu, hətta uzaq keçmişlərdə belə bu mərasimin bənzəri olmamışdı. İslam tarixində lap qədimlərdən bu günə qədər belə tacqoyma mərasiminə əsla rast gəlinməmişdir. Padşahın şücaəti və ağılı-kamalı Bəhram Gurun¹ tacqoymasını [həmin mərasim zamanı göstərdiyi igidliyi] geridə buraxdı.

Tarixdə ətraflı və geniş şəkildə yazıldığı kimi, əcəm şahlarının IV sülaləsindən Ərdəşir nəslinin övladları olan Sasanilərdən² Ənuşirvan Yəzdəcird³ Bəhram Gurun atasıdır. Bəhram Gura qədər bu hökmdarın uşaqları bir neçə gün yaşayıb ölürdülər. Həkimlərin məsləhəti ilə Yəzdəcird ona bu uşağı bac verən Ərəbistan sultanı Neman bin Əmrül-Qeysə tapşırırmışdı. Neman şahzadə Bəhramı Ərəbistandakı malikanəsində saxladı. Bəhram böyüyüb iyirmi yaşına çatdı və mükəmməl təlim-tərbiyə aldı. Elə bu vaxt Yəzdəcird vəfat etdi. Əcəmin baş-bilənləri-əmirləri Bəhrama xəbər vermədən Ərdəşir⁴ övladlarından Xosrov adlı birini şah elan edərək ona tabe oldular. Bu xəbər Bəhrama çatanda o, böyük bir qoşunla öz ölkəsinə tərəf hərəkət etdi. Bundan xəbər tutan əcəmin ağsaqqalları belə qərara gəldilər ki, şahlıq tacını iki yırtıcı şirin arasına qoysunlar və Xosrovla Bəhramdan hər hansı biri onu şirlərin arasından götürüb öz başına qoya bilsə, o da şah olsun. Onlar Xosrova öyrətdilər ki, Bəhrama desin:

– Mən şahlıq taxtında oturmuşam və ona yiyələnmişəm. Odur ki, sən şahlığa iddia etdiyin üçün bismillah elə və şirlərin arasından tacı götür.

Bəhram bu sözləri Xosrovdan eşidən kimi qəzəblənərək atdan düşdü və döyüş yarağını bir kənara qoyub taca tərəf getdi. Şirlərdən biri Bəhramı görüb onun üstünə atıldı. Şir ürəkli padşah dərhal şirin belinə mindi və əlləri ilə onun başından yapışdı. Bu vaxt ikinci şir ona hücum çəkdi. Bəhram şirin iki qulağından tutub onları kəllə-kəlləyə elə vurdu ki, hər ikisinin beyinləri burunlarından gəlib töküldü, öldü. Bəhram tacı götürüb başına qoydu. Bundan sonra Bəhram tarixdə misli görünməmiş təmtəraqlı tacqoyma mərasimi keçirdi.

Ancaq bizim zamanımızda böyük imperatorun tacqoyma būsəti və təntənəsi, bir çoxlarına bəlli olduğu kimi, Bəhramın tacqoyma mərasimindən min qat əzəmətli idi, çünki əlahəzrət imperator yüz min şirin arasından məmləkət tacını götürüb günün günorta çağı aləmin gözü qarşısında başına qoydu. Bu mərasim təslifatı ilə aşığıdakı kimi olmuşdur.

¹ Bəhram Gur (V Bəhram) – 420/421–439-cu illərdə İran şahənşahı. Firdovsinin “Şahnamə” poemasının ideallaşdırılmış qəhrəmanlarından biri.

² Sasanilər – 224–651-ci illərdə İranda şahənşahlıq etmiş xanədan.

³ Ənuşirəvan Yəzdigürd (I Yəzdəgird) – 399–421-ci illərdə İran şahənşahı.

⁴ Ərdəşir Babəkan (I Ərdəşir) – Sasanilərdən ilk İran şahənşahı (224–241-ci illər).

Qafqazın qılvını nəçalniki¹ çox hörmətli knyaz Dondukov-Korsakov² məni Dərbənd əhlindən deputat³ təyin etdi ki, böyük imperator III Aleksandrın⁴ tacqoyma mərasimində iştirak edim. Bu məqsədlə mən Moskvaya yola düşdüm.

Miladi tarixlə 24 aprel 1883-cü ildə (hicri tarixlə 27 cəmədiyül-axir 1300-cü il) şənbə günündə Dərbənd şəhərindən hərəkət etdik. Bazar günü Temirxaşura⁵ şəhərinə daxil olduq və axşam saat 8-də Dağıstan oblastının hakimi çox hörmətli knyaz Nakaşidzenin⁶ hüzuruna getmək şərəfinə nail olduq. Burada səfərlə bağlı söhbətlər oldu. Obiri gün səhər Dağıstandan olan nümayəndələr: podpolkovnik Məməlov əl-Çoxi, Avardan olan stab-rotmistr Girey ibn Mühəmməd əl-Andi, paruçık İsmayıl əl-Andi, Qaytaq və Təbərsəran əhalisindən Ömər Qadi bin Qəzali və knyaz Nakaşidze ilə birlikdə canişini-nəçalniki-Dağıstanski oblast⁷ çox hörmətli yanaral-mayor Mədədovun⁸ yanına getdik və ondan səfərlə bağlı təlimat aldığımız. Hər bir nümayəndəyə 300 manat yol xərci verildi. Göstərişə əsasən, biz aprelin 25-də – həftənin bazar ertəsi gündortadan sonra saat 4-də Temirxaşuradan Qafqaya⁹ tərəf hərəkət etdik.

Ayin 27-də çərşənbə günü Qafqaya çatdıq. Burada kamil təbib, Qafqayda şəhər həkimliyində çalışan, Qaytaq və Təbərsəran əhlindən doktor Hətəm (?) ibn Mühəmməd bizi qarşıladı və öz evinə qonaq apardı. Biz beş gün onun evində qalıb Qafqaydan və Tiflisdən gəlib bizə qoşulacaq yoldaşları gözlədik. Burada Tiflisdən mütərcim mayori-divani-qubernski vayenni narodni upravleniye¹⁰ Şərif bəy Qayta-

¹ Əlyazmanın əslində belə yazılıb. “Baş rəisi” deməkdir.

² Knyaz A.M.Dondukov-Korsakov (1820–1893) – general-adyutant, süvari generalı, 1882–1890-cı illərdə Qafqazda mülki hissənin baş rəisi və Qafqaz hərbi dairəsi qoşunlarının komandanı.

³ Nümayəndə. (*Tərcüməçinin qeydi*).

⁴ III Aleksandr (1845–1894) – Rusiya imperatoru; 2 mart 1881-ci ildə taxta oturub; tacqoyması 15 may 1883-cü ildə Moskvada olub.

⁵ Temirxaşura – Dağıstanda indiki Buynaksk şəhəri.

⁶ Çox güman ki, Dağıstan vilayətinin hərbi-xalq idarəsi üzrə hərbi valisi (1883-cü ilədək: rəisi) dəftərxanasının rəisi, saray müşaviri knyaz M.A.Nakaşidzedən (1844–1905) söhbət gedir [bax: Кавказский календарь на 1883 г.]. Sonralar knyaz M.A.Nakaşidze kollej müşaviri, mülki müşavir, həqiqi mülki müşavir çinlərində eyni vəzifəni aparıb [bax: Кавказский календарь на 1884–1893 гг.]. Daha sonra həqiqi mülki müşavir çinində İravan vilayətinin vitse-qubernatoru [bax: Кавказский календарь на 1894–1904 гг.] və Bakı vilayətinin valisi olub [bax: Кавказский календарь на 1905 г.].

⁷ Əlyazmanın əslində belə yazılıb. “Dağıstan vilayəti rəisinin yerində oturan” deməkdir.

⁸ Cənubi Dağıstanın hərbi rəisi və Dərbənd şəhərinin rəisi general-mayor A.P.Mədətovdan [bax: Кавказский календарь на 1883 г.] söhbət gedir.

⁹ Qafqay – indiki Vladiqafqaz şəhəri.

¹⁰ Əlyazmanın əslində belə yazılıb. “Quberniya hərbi-xalq idarəsi divanının tərcüməçisi mayor” deməkdir.

başıyev, Qars şəhərindən Laçın bəy ibn Yusif ağa və Qars təbəəsindən Həsən ağa, Batum şəhərindən Hacı Neman əfəndi və mayor Hüseyn bəy Abaşidze və onların tərcüməçisi Vasif bəy Mehtərbaşov, Zaqatalanın Car təbəəsindən bir nəfər Hacı Əhməd ibn Fulad¹, Suxum vilayətindən iki nəfər gürcü və onların Aleksandr Lava-
ra² adlı tərcüməçisi bizə qoşuldular.

Xülasə, mayın 3-də, həftənin ikinci günü adambaşına 51 manat 33 qəpik ödəyib bilet aldım və səhər saat 7-də qatara minib Moskvaya yola düşdük. Mayın 6-da cümə günü səhər saat 10-da Moskvaya çatdıq. Qlavni İştəb Vayenni Ministr³ tərəfdən bir nəfər – polkovnik Meşetiç⁴ dəmir yol vağzalında bizi qarşılamağa gəldi. Biz 12 nəfər hərbi kimi karetlərə oturub əlahəzrət imperator tərəfindən bizim üçün ayrılmış “Qəstinsəyi-Şvetsariyyə” adlı mehmanxanaya gəldik. Bu mehmanxananın aylıq kirayəsi 12 min manat təşkil edir. Bizi 2 nəfərlik otaqlarda yerləşdirdilər. Hər nömrədə bir ispalna ba usdul, kravat və rəxtxab⁵ var idi. Mayın 29-na qədər bizim üçün əlahəzrət imperator tərəfindən səhlərə layiq karetlər kirayə edilmişdi və onlar gecə-gündüz bizə qulluq edir, hər kəsi qaldığı yerə aparırdı.

¹ Polad.

² Daha doğrusu: Aleksey Ladariya. Əliövşət Dərbəndli imperator III Aleksandrın tacqoyma mərasiminə Qafqaz hərbi-xalq idarəsinin tabeliyindəki Qafqaz əyaləti əhalisindən oluşan nümayəndə heyətinin tərkibində göndərilmişdi. Heyətin tərkibi belə idi: bütün heyətə Qafqaz hərbi-xalq idarəsinin tərcüməçisi, milis mayoru Şərif ağa Qaytabaşı rəhbərlik edirdi; Dağıstan əyalətindən nümayəndələr: ordu süvarisində və Qafqaz hərbi dairəsinin qoşunlarında bulunan podpolkovnik Mamalo-Mamalasul Məhəmməd oğlu, ordu süvarisində bulunan stabs-rotmistr Girey Mamadi oğlu, milis yunkeri Ömər Qadi Qazali oğlu, milis poruçiki İsmayıl Murtuzəli oğlu, Dərbənd şəhərinin sakini Əliövşət Hacı Zeynalabidin oğlu; Batum əyalətindən nümayəndələr: Yuxarı Acar sahəsinin Odalauri kəndinin sakini Hacı Neman əfəndi, Batum şəhərinin sakini, milis mayoru Hüseyn bəy Sancaq bəy Abaşidze; Qars əyalətindən deputatlar: Xorosan pristavlığının Balıxlı kəndindən Həsən xan Temir ağa oğlu, Qars şəhərinin sakini Laçın bəy Yusif ağa oğlu; Suxum bölməsindən deputatlar: Lıxni kəndinin sakini Tsuqu Qaquliya, Nadakevi Qvici kəndinin sakini İosifov Dzudzua; Zaqatala dairəsindən nümayəndə: Tala kəndinin sakini Hacı Əhməd Polad oğlu; Batum əyaləti hərbi valisi mülki dəftərxanasının yazı tərcüməçisi, kollej qeydiyyatçısı Vasif ağa Süleyman ağa oğlu Mehtərbaşıyev; Qulistin sahə idarəsinin tərcüməçisi Aleksey Xvatov Ladariya. [Bu heyətin tərkibini Gürcüstan Milli Arxivində saxlanılan, Rusiya EA Şərqsünaslıq İnstitutunun elmi işçisi, tarix elmləri namizədi Patimat Taxnayevanın üzə çıxardığı və lütfkarlıqla bizə təqdim etdiyi bu sənədə əsasən sadaladıq: f. 229, siyahı 1, iş № 1301].

³ Əlyazmanın əslində belə yazılıb. “Hərbi Nazirliyin Baş Qərargahından” deməkdir.

⁴ Çox güman ki, söhbət baş qərargahın polkovniki N.F.Meşetiçdən (1850–?) gedir [bax: Список полковникам по старшинству. Составлен по 1 мая 1889 г. Санкт-Петербург, 1889. С. 324].

⁵ Əlyazmanın əslində belə yazılıb. “Stul, çarpayı və yorğan-döşəkli yataq otağı” deməkdir.

Otaqlara badam, püstə, əncir və s. çərəzlərlə dolu balaca sinilər gətirildi və biz yedik. Sonra bizi qarşılımaş cənab polkovnik təşrif gətirib bildirdi ki, o, əlahəzrət padşah tərəfindən verilən göstərişə əsasən bizim qulluğumuzda olacaq və onun əmrlərini bizə çatdıracaqdır. O, bizi karetlərə mindirərək lazım olan yerlərə aparırdı.

Ondan başqa, əlahəzrət padşah tərəfindən bizə xidmətçilər də ayrılıbmışdı ki, onlar yataq və paltarlarımızı təmizləyir, bizə yemək hazırlayırdı. Səhərlər iki növ, günortadan sonra saat 4-də isə altı növ padşah yeməyi verilirdi.

Mehmanxanada biz 12 nəfər Qafqazdan gələn hərbcı, Təkələr, Göytəpə, Yomut, Mərv və Əşkiabad xanları kimi 14 nəfər türkmən əhli, onların tərcüməçisi iş-tabs-kapitan Cavad bəy Əmircanov Şəkki¹, Buxara əmiri², Xivə xanı³ və başqaları, bütövlükdə 60 nəfər yaşayırdıq.

May ayının 7-də, həftənin şənbə günü alicah knyaz Dondukov, yanaral-fligel-adyutant knyaz Şiblov⁴ və iştəb polkovnik Yuvanov⁵ bizi görməyə gəldilər.

¹ Şəki şəhərinin sakini [bax: ARTA, f. 10, siyahı 1, iş 79, vv. 15a–16a] – Zakaspi əyaləti Axal-Təkə qəza idarəsinin yazı tərcüməçisi, milis ştabs-kapitanı Cavad bəy Əmircanov [bax: Кавказский календарь на 1883 г.].

² Bu dönmədə Buxara əmiri Manqıtlar sülaləsindən olan Seyid Müzəffərəddin Bahadur xan (1834–1885; ağalığ illəri: 1860–1885) idi. 1868-ci ildən Rusiya imperiyasından asılı olub. Tacqoymada əmirin özü deyil, oğlu – vəliəhdi Seyid Əbdüləhəd xan (1859–1910) iştirak edib. O, atasından sonra 1885–1910-cu illərdə ağalığ edib. 1895-ci ildə ona birbaşa general-leytenant, 1900-cü ildə süvari generalı, 1902-ci ildə isə general-adyutant çinləri verilib. Syid Əbdüləhəd xan son Rusiya imperatoru II Nikolayın 1896-cı ildəki tacqoymasında da iştirak edib [bax: В память священного коронаования Их Императорских Величеств в Москве, 15 мая 1883 г. Художественно-литературный коронационный альбом / сост. О.И. Лаукевич. Санкт-Петербург, 1883. С. 34, 95; Список генералам по старшинству. Составлен по 1-е июля 1906 года. Санкт-Петербург, 1906. С. 58].

³ Bu dönmədə Xivə xanı Kuqraflar sülaləsindən olan Seyid Məhəmmədrəhim Bahadur xan (1845–1910; ağalığ illəri: 1864–1910) idi. 1873-cü ildən Rusiya imperiyasından asılı olub. 1896-cı ildə ona birbaşa general-leytenant, 1904-cü ildə süvari generalı çinləri verilib. Seyid Məhəmmədrəhim Bahadur xan son Rusiya imperatoru II Nikolayın 1896-cı ildəki tacqoymasında da iştirak edib [bax: В память священного коронаования Их Императорских Величеств в Москве, 15 мая 1883 г. Художественно-литературный коронационный альбом / сост. О.И. Лаукевич. Санкт-Петербург, 1883. С. 34, 95; Список генералам по старшинству. Составлен по 1-е июля 1906 года. Санкт-Петербург, 1906. С. 81].

⁴ Görünür, söhbət əlahəzrətin Kavalərqard alayının komandiri, fligel-adyutant polkovnik N.N.Şipovdan gedir. 15.05.1883-cü ildə – tacqoyma günü həmin alayın komandiri vəzifəsində təsdiqlənməklə ona general-mayor rütbəsi verilib [bax: Столетие Военного министерства. 1802–1902. Т. II. Императорская главная квартира. История государственной свиты. Царствование императора Александра II. Приложения. Санкт-Петербург, 1914. С. 267]. Knyaz titulu daşımayıb.

⁵ Kimdən danışıldığı bəlli olmadı.

Yekşənbə günü Vayenni Ministr yanaral-adyutant və knyaz Daçke-Vorontsov¹ bizi ziyarət etdilər. Onların hər biri dəfələrlə əlimizi sıxdı. Həmin gün bizə elan etdilər ki, əlahəzrət imperator mayın 10-da Moskvaya təşrif gətirəcəkdir. Alicaq Qafqaz sərdarı knyaz Korsakovun fərmanı ilə biz Qafqaz əhli olan və vayenni sayılan nümayəndələrə göstəriş verildi ki, biz gərək əlahəzrət imperatoru at üstündə qarşılaşaq. Elan verdilər ki, çərkəs və qızılbaş adətində olan hər kəs həmin gün üçün atları hazırlamalı idi.

Həftənin bazar ertəsi günü mayın 9-da böyük imperator Peterburqdan Petrovsk sarayına gəlib gecəni orada qaldı². Çərşənbə axşamı günü mayın 10-da Qafqazdan olan biz 12 nəfər deputat 14 nəfər türkmən deputatla birlikdə mehmanxanadan faytonlara mindik və Don kazaklarının qaldığı yerə getdik. Orada bizlər üçün at tədarük etmişdilər. Biz atlara minib Ali Hərbi Şuraya getdik. Ali qoşun Moskva şəhərindəki çar sarayından Petrovsk sarayına qədər 20 verst uzunluqda olan məsafədə yerləşirdi. Yolda piyada və süvarilərdən ibarət hərbiçilər cərgəyə düzülərək durmuşdular. Süvarilər qvardiya, ulanski, Kubanski, Danskoj, Terek və başqa kazaklar və qeyriləri idi.

Xülasə, əlahəzrət İmperatorun düşdüyü yerdən Moskva şəhərinin darvazasına qədər nizami əsgərlər 25 cərgəyə düzülüb durmuşdular. Bizim dəstəmizi əsgərlərin sırasında 4-cü cərgədə, digər süvarilərin yanında yerləşdirdilər. Qısa, səhər saat 10-da padşahın qızıl və gümüş bəzəkli libaslar geymiş qasidləri gəldilər. Onlar elan etdilər ki, siz hərbi dəstələrlə nizamlı hərəkət etməlisiniz³.

¹ Daha doğrusu: Vorontsov-Daşkov – qraf (knyaz deyil) İ.İ. Vorontsov-Daşkov (1837–1916) – fligel-adyutant (1862), Əlahəzrətin məiyyətinəki general-mayor (1866), general-adyutant (1875) [Бах: Столетие Военного министерства. 1802–1902. Т. II. Императорская главная квартира. История государевой свиты. Царствование императора Александра II. Приложения. Санкт-Петербург, 1914. С. 149, 181, 233]. Sonralar 1905–1916-cı illərdə Qafqaz canişini olub.

² İmperator Moskvaya 8 may 1883-cü ildə gəlib.

³ İmperator və imperatriçənin Moskvaya təntənəli girişi mərasimi ən incəliyinədək yazılıb və III Aleksandr onu şəxsən təsdiqləyib. Belə ki, müəyyən saatda Moskva Kremlinin Taynitsa qülləsində qoyulmuş toplardan atılan 9 atəslə bütün qoşunların onlara ayrılmış yerləri tutması nəzərdə tutulmuşdu. Bundan sonra təntənəli dəstə Moskvaya bu qaydada hərəkət etmişdi: 1) poliseymeyster və 12 jandarm; 2) Əlahəzrət imperatorun Özəl qoruması; 3) Kazak leyb-qvardiya alayının leyb-eskadronu və Əlahəzrətin Moskva 1-ci leyb-draqun alayının eskadronu. Haqqında Əliövşət Dərbəndlinin söz açdığı dördüncü cərgə, o dönəm yazılarında təsvir olunduğu kimi, “yol boyunca düzülmüş tamaşaçıların ümumi diqqətini özlərinin orijinal geyimləri ilə cəlb etmiş Rusiyaya tabe Asiya xalqlarının” nümayəndələri idi. Onlardan sonra kazak qoşunlarının və zadəganların nümayəndələri, yüksək əyanlar və başqaları gəlirdi. İmperatorun ardınca İmperator sarayının naziri, hərbiyyə naziri, imperatorun baş mənzilinin komandanı və məiyyətin növbətçi çinləri, daha sonra imperator ailəsinin üzvləri, eləcə də Moskvaya gəlmiş əcnəbi sarayların üzvləri irəliləyirdi. Bu axını

Beləliklə, əlahəzrət imperator bizim müşayiətimizlə Moskvaya gəldi. Ancaq həmin gün padşahı ziyarət etmək bizə müyəssər olmadı.

May ayının 11-də şam yeməyi vaxtı axşam saat 8-də mən özüm tək general qraf Loris-Melikovun¹ görüşünə getdim. Qraf yemək yeyirdi. Buna baxmayaraq, o, məni qəbul etdi, əlimdən tutub yanında oturdu, mehribanlıq göstərdi. Dərbəndin bəzi vəzifəli şəxslərini, o cümlədən yanaral Mədətov, Andrias və Babayevi² soruşdu, Dərbənddə inkişafın zəiflədiyini qeyd etdi. Mən də bildirdim ki, hörmətli qrafın yanında uzun-uzadı danışmaq ədəbsizlik olsa da, eşitdiklərinizin hamısı doğrudur, bəlkə bir az da artıqdır. Bunu eşidən qraf çox təəssüf elədi və rusca dedi ki, “jalko”³. Mən yenə də dedim ki, camaatımız bu məsələdə sizin kimi yüksək rütbəli hakimlərin və vəzifə sahiblərinin iltifatı və mərhəmətinə sığınır, onlara ümid bəsləyir. Bizləri unutmadığınız üçün Sizə minnətdarıq. Mən təqribən 20 dəqiqə o hörmətli qrafla söhbət etdim və sonra mürəxxəs oldum.

Şənbə günü, may ayının 14-də şam yeməyi vaxtı nümayəndələrin hamısına padşahın qızıl suyu ilə işlənmiş bildiriş vərəqini çatdırdılar. Orada bilidirlirdi ki, bazar günü mayın 15-də tacqoyma mərasimi keçiriləcək və bizim hamımız orada hazır olmalıyıq. Həmin gün səhər karetlərə minərək imperator sarayına getdik. Bu sarayın bir imarətinin üzü şərqə tərəf baxırdı; obiri imarət isə onun qarşısında idi. Deputatlar, xidmətçilər, başqa dövlətlərdən gələn adyutantlar – bir sözlə, hər kəs üçün ayrıca nömrəli yer müəyyən edilmişdi. Hər ölkənin öz yeri var idi. Bizə öz biletimizə görə yer verdilər. Yerlər bu qayda üzrə bölünmüşdü: dörd cərgə nömrə var idi və hər cərgənin uzunluğu 50 rus zərinə⁴ bərabər idi. Nömrələr iki mərtəbə şəklində idi. Geniş meydanın ortasında iki verst⁵ yol uzanırdı. Meydanın ətrafında dörd yerdə kilsə vardı. Meydandan onların hər birinə keçmək üçün yollar uzanırdı.

Əlahəzrətin leyb-qvardiya Qusar alayının leyb-eskadronu və leyb-qvardiya Ulan alayının leyb-eskadronu tamamlayırdı [bax: Московские ведомости. 1 мая 1883 г. № 119; Священное коронование императора Александра III и императрицы Марии Феодоровны. Москва, 1883. С. 13–19].

¹ Qraf M.T.Loris-Melikov (1825–1888) – general-adyutant (1865), süvari generalı (1875), Dövlət Şurasının üzvü (1880). 1858–1863-cü illərdə general-mayor çinində Abxaziyada qoşun rəisi, sonra Cənubi Dağıstanın hərbi rəisi və Dərbənd qradonaçalnikı, 1863–1875-ci illərdə general-leytenant çinində Tersk əyalətinin rəisi olub. 1880–1881-ci illərdə daxili işlər naziri işləyib [bax: Столетие Военного министерства. 1802–1902. Т. II. Императорская главная квартира. История государевой свиты. Царствование императора Александра II. Санкт-Петербург, 1914. С. 893–894].

² General Madatov haqqında yuxarıdakı şərhə bax; sonrakı iki adamın şəxsiyyəti bəlli olmadı.

³ Heyf.

⁴ 1 zər = 104 sm. – *Tərcüməçi*.

⁵ 1,06 kilometrə bərabər uzunluq ölçüsüdür. – *Tərcüməçi*.

Bu yolların üstündə qırmızı geyimli çərkəslər, Kuban kazakları, qvardiya hərbiçiləri geyimli-keçimli və silahlı, əllərində siyirmə qılınc hərbi qaydada cərgə ilə dayanmışdılar. Ortada generallar və qraflar sıraya düzülmüşdülər. Bir tərəfdə də əllərində cavahir kimi parlaq çətirlər tutmuş aşağı rütbəli generallar durmuşdular. Çətirlərin uzunluğu 1 metr, eni və hündürlüyü iki metr idi. Çətirlərin kənarları pərdə kimi haşiyələnmiş, üzvləri mirvari, qırmızı yaqut, zümrüdlərlə, brilyant qaşlarla kiçik qartallar şəklində bəzədilmiş, kənarlarına 32 ədəd qızılı haşiyələr çəkilmişdi.

Tacqoyma mərasimindən sonra mən padşahın silahxanasındakı digər silah-sursatla bərabər onlara da tamaşa etdim. Silahxananın təsviri ayrıca bir mövzudur. Yuxarıdakı təsvir meydana aid idi. Amma əlahəzrət padşahın tacqoyma mərasimi kilsənin içərisində keçirildi. Saray əhli, əyanların və saray adamlarının iştirakı ilə əlahəzrət imperator və onun hörmətli xanımı tac qoydular. Onlar çölə çıxanda imperatorun şəxsi qvardiyasında olan süvarilər atlardan endilər. Ağ mahut geyimli, başlarında qızılı taclı qartal rəsmli papaqları olan yeniyetmə gənclərin hamısı ingilis qaydası üzrə 10 dəstə düzülmüşdülər. Hər dəstədə 100 nəfər cavan var idi. Onların başlarında (papaqlarında) qızılı tac və qartal şəkli vardı, paltarları ön və arxa tərəfdən güzgü kimi parıldayırdı, əllərində qızılı silahlar vardı. Onlardan sonra əllərində cavahir bəzəkli əsaları olan keşikçilər dayanmışdılar. Daha sonra adyutant Felikli kimi vəzifə sahiblərinin və nazirlərin xanımlarının dəstələri durmuşdular. Onların geyim və ədalərini təsvir etməklə dil və ifadələr acizdir. Xanımların paltarları tovuz quşu kimi min rəngə çalırdı, onlar açıq qollarına qədər bəzədilmişdi. Üstdən nazik cuna, alt tərəfdən isə qiymətli uzun və parlaq ətklik geymişdilər. Üzvləri cavahir və yaqutlarla bəzədilmiş bu geyimlər tovuz lələklərini xatırladırdı. Hər xanımın uzun paltarının ətklərini gülüzlü, qızılsaçlı 4 yeniyetmə tutmuşdu. Ümumi sayı 60 nəfər olan bu xanımlar sərvə-xuraman kimi xüsusi əda ilə təzim edirdilər. Onlardan sonra bir hissəsi fransız yaquti məxmərdən, digər hissəsi isə gülnari məxmərdən gödəkçə geymiş olduqca gözəl 100 nəfər gənc qız gəlirdi. Daha sonra aşağı rütbəli generallar padşah çətirini əllərində gətirərək və çar sarayının darvazası qarşısında qraf və feldmarşal kimi yüksək rütbəli generallara təhvil verdilər. Bu anda əlahəzrət imperator və xanımı əzəmətlə binadan təşrif gətirdilər və həmin çətirin altına daxil oldular. Onlardan sonra şahzadələr və dövlət adamları gəldilər. Onlar əvvəlcə birinci, sonra ikinci, daha sonra üçüncü, axırda isə dördüncü kilsəyə daxil oldular. Dördüncü kilsədə məclis tamamlandı.

Bəli, əziz qardaşlarım, çətiri təsvir etdik. Taca gəlincə, o, tamamilə brilyantlarla bəzədilmişdi, yuxarisında cəvahirlərlə xaç şəkli çəkilmişdi, tacın ortasında xətt vardı. Xəttin hər tərəfində fındıq boyda mirvarilər bərkidilmişdi, aşağısında isə kəklik yumurtasına bənzər qırmızı yaqutdan olan altı ədəd cəvahir yerləşdirilmişdi. İmperatorun sol əlində isə qızılı və mirvarili almaya bənzər brilyantlarla bəzədil-

miş xaç var idi. İmperatorun əynində az tapılan balaca xal-xal, zərif və tünd rəngli pələng dərisinə bənzər naxışlarla bəzədilmiş geyim var idi. İstər əlahəzrət imperatorun, istərsə də möhtərəm xanımı əzəmətli kraliçanın geyimi şahənə və Ərəsey¹ qaydasında idi. Onlar çətirin altına daxil olanda toplardan atəş açılması üçün əmr verildi. Hamı ucadan “ura!” – deyər qışqırdı. Sonra dediyim dörd kilsəyə tərəf təşrif apardılar. Xülasə, padşah üç saata qədər kilsələrdə oldu.

Günortadan üç saat keçmiş mərasim başa çatdı. Hər kəs öz yerinə getdi.

Həmin gün axşam vaxtı saat 9-da İştəbi-Vayenni Ministr tərəfindən² Yuvanov adında bir nəfər polkovnik böyük imperatorun təltiflərini öz sahiblərinə çatdırdı. Beləliklə, ilk olaraq dağıstanlı dostlarımdan Məməlova polkovnik çini, İsmayıl³ adlı birinə ştabs-kapitan çini, Ömər Qadiyə praporşik çini, Girey ibn Mühəmməd Andi II dərəcəli “Anna xaçı” medalı və bəndeyi-həqirə boyundan asılan gümüş medal⁴, tərcüməçimiz Şərif bəyə ordu podpolkovniki çini, Batumlu Hüseyn bəy Abaşidzeyə podpolkovnik çini, Hacı Neman əfəndiyə boyundan asılan qızıl medal, Laçın bəy Qarsiyə boyundan asılan gümüş medal, Həsən ağa Kürdə boyundan asılan qızıl medal, Vasif bəy Batumiyə II dərəcəli İstanislava ordeni, Hacı Əhməd Zəkəntalalya boyundan asılan gümüş medal, Suxumidən olan üç nəfər gürcüyə boyundan asılan gümüş medal ənam edildi.

May ayının 16-da səhər böyük imperator həzrətlərini təbrik etməyə getdik. İmperator sarayının salonunda hamının toplanması üçün yarım saat gözlədik. Sarayın nümayəndəsi bizi iki cərgə şəklində sıraya düzdü. Bu qaydada knyaz Dondukov başda olmaqla qəbul otağına daxil olduq. Böyük İmperator möhtərəm xanımı - kraliça ilə qəbul otağının başında dayanmışdılar. Böyük imperator xanımı tərəfdə, onun yanında fligel-adyutant, nazirlər, köməkçilər və yüksək vəzifə sahiblərinin xanımları ədəblə əlləri bellərində sıraya düzülərək əmrə müntəzir durmuşdular. İmperatriçənin bugünkü geyimi başqa bir tərzdə idi. Bu geyim baxanları heyran edirdi. Bu əzəmətlə xanımın geyimini isə sözlə ifadə etmək mümkün deyil. Hər halda onu gördüyüm və anlama bildiyim tərzdə təsvir etməyə çalışıram. Əvvəla, imperatriçənin başında tovuz tükünə bənzər, günəş kimi parıldayan brilyant bəzəklər var idi. Onun mina boynundakı yeddi cərgə boyunbağının hər biri müxtəlif cavahirdən hazırlanmışdı. Geydiyi libas da yeddi hissəyə bölünmüşdü və hissələrin

¹ Rusiya.

² Əlyazmanın əslində belə yazılıb. “Hərbi Nazirliyin Qərargahı tərəfindən” deməkdir.

³ Andi kəndindən olan İsmayıl Murtuzəli oğlu.

⁴ Burada və daha sonra mükafatlar sadalanarkən, çox güman ki, söhbət boyundan asılan qızıl və gümüş “Söylərinə görə” medalından gedir. Bundan başqa, tacqoyma mərasiminin bütün iştirakçıları sonralar tünd bürünc “Əlahəzrət İmperatorun müqəddəs tacqoymasına xatirə” medalını daşımaq hüququ aldılar.

arası fərqli və rəngarəng cavahir bəzəklərlə gül kimi süslənmişdi. Xülasə, paltar cürbəcür cavahirlə naxışlanmışdı. Padişah tərəfdə də onun nəslindən olanlar cərgə ilə durmuşdular.

Biz iki-iki irəli gedir, əlahəzrət imperatora baş əyir və onu təbrik edirdik. Böyük imperator da hər birimizə iki-üç kəlmə söz buyururdu. Növbə mənə çatanda böyük imperatorun hüzurunda dayanan knyaz Dondukov dərhal ərz elədi ki, Dərbənd şəhərinin nümayəndəsidir. Əlahəzrət padşah buyurdu ki, rus dilini bilirsən ya yox? Dedim ki, yox. Mən tərcüməçi Şərif bəyin vasitəsilə padşahı tac qoyma münasibətilə Dərbənd camaatı adından təbrik etdim, onun nəslinə və nəcabətinə dualarımı çatdırdım, şahlıq tacının əbədi olmasını arzuladım. Bəndənin cavabında padşah xoş əda və təbəssümlə dedi: “Oçen blağodaren i oçen rad i davolen vaşim istaranom”¹, yəni “çox sağ ol, şad və razı oldum sizin tərəfuzdən”². Bəndə tamam ikram və böyük ədəb və nəzakətlə böyük imperator və xanımına təzim edərək dalı-dalı arxaya cəkildim.

Xülasə, mərasim başa çatdı və biz geri qayıtdıq. Knyaz Dondukov mənim davranış və rəftarımdan çox məmnum olmuş, razı qalmışdı, buna görə də bəndeyi-həqirinizə çox lütf göstərdi.

Həmin gün axşama yaxın yenə də bizim üçün karetlər gəldi. Biz padşah mehmanxanasına (yəni “Sobraniya”ya) getdik və gecə yarısındanək orada olduq. Həmin axşam əlahəzrət imperator öz həşəmətli xanımı, xidmətçiləri, şahzadələri ilə birlikdə altı dəfə bizim yanıımızdan keçdi. Mən hər dəfə də ön sırada idim və onlara təzim etdim. Padşah da çox şad, gülürüz idi və hamıya qarşı öz səmimiyyətini nümayiş etdirirdi. Xüsusən də, İmperatorun möhtərəm və sevimli xanımı hər kəsə lazımcına diqqət və iltifat göstərirdi. Bu qaydada axşam məclisi başa çatdı və biz mənzilimizə döndük³.

May ayının 18-də padşahın dəvəti ilə Bolşoy Teatra getdik. Onun tərifini və vəsfini etməyə gücüm çatmır. Xülasə, günorta saat 11 radələrində məclis başa çatdı və biz mənzilimizə geri döndük.

¹ Əlyazmada cümlə ərəb əlifbasında rusca belə yanlış yazılıb.

² Tərcümə əsərin əslində türkcə verilib.

³ 16 may 1883-cü ildə imperator Böyük Kreml sarayının Taxt zalında Sinod üzvlərindən və rus pravoslav kilsəsinin ali ruhanilərindən, diplomatik korpusun, Dövlət Şurasının üzvlərindən, nazirlərdən, Senatdan, stats-katiblərdən, zadəganların valilik nümayəndələrindən, kazak qoşunlarının, “Asiya xalqlarının” nümayəndələrindən, valilik yerli idarələrinin sədrilərindən və valilik şəhərlərinin şəhər başçılarından təbrikləri qəbul etdi. Axşam Qranovit Odasında bal verildi [burada və ardınca imperator III Aleksandrın tacqoyma mərasimindən sonra Moskvada keçirilən təntənənin təsviri bu alboma əsasən verilib: Священное коронование императора Александра III и императрицы Марии Феодоровны. Москва, 1883].

May ayının 19-da biz Opuşçi Sobraniyesinə¹ gəzintiyə dəvət olunduq. Saat 8-də artıq orada olduq və padşahın gəlişini gözlədik. Saat 10 radələrində böyük imperator, xanımı və digərləri “tansavat”² etdilər. Onlar dörd dəfə rəqs etdilər, oynadılar. Sonra növbə şahzadələrə və knyaz uşaqlarına çatdı. Onlar xanım və qızlarla qol-boyun olub oynadılar. Oyun məclisi saat 3-ə qədər davam etdi.

Sonra başqa bir salonda bizim hamımız üçün çərəz və yemək usduulları hazırlanmışdı. Həmin salona daxil olduq. Usduulların üstündə qızılı məcməilərdə təzə-tər üzüm, armud, sarı şaftalı, alma və müxtəlif şirniyyatlar qoyulmuşdu. Bundan başqa, qızılı qablarda çox böyük səliqə ilə çay və qəhvə düzülmüşdü. Biz bu nemətlərdən nuş elədik. Sonra bir saat müddətində hər kəs otaqlarda öz dostları ilə görüşdü, ətrafda gəzişdi. Saat 12-də tədbir başa çatdı və biz mənzillərimizə döndük³.

May ayının 20-də böyük imperator bütün nümayəndələri və iştirakçıları qonaqlığa dəvət etdi⁴. Bəli, bu gün başqa günlərlə müqayisədə daha tərifi layiq və çox əhəmiyyətli idi. Əvvəla, qeyd edim ki, dəvət olunduğumuz sarayın divarları ağ gümüş və qızıl suyu ilə bəzədilmiş, tavanları isə naxışlı idi. Böyük nahar stollarının üzərində hər kəsin qarşısında tacqoyma ilə bağlı nişanələr və tacqoymanın tarixi yazılmış qızılı işləməli lövhə vardı. Stolların üzərində cürbəcür nemətlər – yeməklər düzülmüşdü. Hər bir lövhədə təqdim ediləcək yeməklər və qonaqlığın əvvəlindən axırınadək ifa olunacaq mahnı və musiqi nömrələri barədə bilgilər yazılmışdı.

Xülasə, biz yeməyə məşğul olanda bir tərəfdə də musiqiçilər⁵ dəstəsi müxtəlif mahnılar çalmaqda idi. Yeddi cür yemək və əlavə olaraq müsəlman plovu çox gözəl hazırlanmışdı. Stollarda yeməkdən başqa, öz adətlərinə görə şərab da var idi ki, qonaqlar ondan içirdilər. Ancaq müsəlmanlar üçün şərab əvəzinə şəkər, limon, narınc və s.-dən xüsusi olaraq hazırlanmış beş cür ətirli şərbət qoyulmuşdu. Yeməkdən sonra hər cür meyvələr yedik. Böyük imperator öz yaxın adamları ilə birgə ayağa durdular. Biz də onlarla birgə başqa bir salona keçdik. Burada yaraşığı xidmətçilər qızılı fincanlarda qəhvə gətirdilər. Biz hamımız onların gəlişini ucadan “ura!” sədələri ilə alqışladıq. Nəhayət, mərasim başa çatdı və biz mənzilimizə qayıtdıq.

¹ Bu sözü həm *Upuşçi*, həm də *Opuşçi* kimi oxumaq olar.

² Rəqs.

³ 19 may 1883-cü ildə imperator əşyalarının Taxt Zalından yenidən Silah Odasına köçürülməsi mərasimi oldu. Sonra Qranovit Odasında ruhanilər və ilk iki sinif çinlər üçün nahar verildi, axşam isə Moskva zadəganları üçün bal keçirildi.

⁴ 20 may 1883-cü ildə Böyük Kreml sarayının Aleksandr zalında zadəganların valilik öncülləri, kazak qoşunlarının və “Asiya xalqlarının”, valilik şəhərlərinin şəhər başçılarının nümayəndələri, valilik yerli idarələrinin sədrələri, mülki xanımlar, kamer-freylinlər, hofmeysterlər, əyanların növbəti çinləri üçün nahar verildi. Masa arxasında oturanlar 370 nəfər idi.

⁵ Farsca mətndə: muzikçihə.

Həmin gün günortadan qabaq biz təşəkkürümüzü bildirmək üçün əvvəlcə fiigel-adyutant yanaral Şepilovun¹, sonra isə alicah Qafqaz sərdarı knyaz Dondukovun hüzuruna getdik. Onlar bizə lütf və nəvaziş göstərdilər. Sonra nəvvabi-vala veliki knyaz² Mixail Nikalayeviçin hüzuruna [getdik]. O, bəndeyi-həqirdən soruşdu ki, Dərbənddə vəziyyət yaxşıdır mı? Bildirdim ki, böyük canişinin diqqət və qayğısı sayəsində əvvəlkilərdən yaxşıdır. Buyurdular ki, sizin rəisiniz general Mədetovdur? Dedim ki, bəli, böyük canişin. Sonra hörmətli vəzir mənə və ordakılara müraciət edərək dedi ki, mən əvvəllər sərdar olanda sizlərə daha yaxın olduğumu güman etməyin. Elə indi də mən sizlərə ondakından daha yaxın və səmimiyəm. Bundan sonra Qafqaz camaatına himayət daha da artıq olacaqdır.

Həmin gün qonaqlıq məclisi bitəndən sonra elə dövlət nazirinin evində bizi onun möhtərəm xanımına təqdim etdilər. Biz böyük ehtiramla onun əlini öpdük. O da bizə xoş üz və lütf göstərdi. Biz onun xidmətindən mürəxxəs olduq.

May ayının 21-də çarın göstərişi ilə biz deputatlar şəhərin altı versliyində olan körpünü görmək, məhsuldar meşə və xoş havalı yaylaqda-bağda istirahət etmək üçün dəvət aldığımız. Hamılıqca bu dəvətə qoşulduq. Gedəcəyimiz yerə qədər keçdiyimiz yolların ətrafında əsgərlər hərbi qaydada düzülmüşdülər və musiqi çalınırdı. Biz çatanda əsgərlər bizə “çəst” (hərbi salam-tərcüməçi) verir və ucadan “ura” deyər bizləri alqışlayırdılar. Bu qayda ilə gedəcəyimiz yerə yetişdik. Bura əsl əyləncə və istirahət yeri idi. Onun eni və uzunluğunu təqribən 10 verst olardı. Bir tərəfdə İmperator üçün imarət tikmişdilər. İmarətin sağ və sol tərəflərində isə biz deputatlar üçün nömrəli evlər hazırlamışdılar. Nömrələr ağ rənglə boyanmışdı. Hər nömrənin uzunluğu 50 rus zərinə bərabər idi. Hər kəsin nömrəsində xalça, kiçik bir mütəkkə, ortada beş cür çərəz və əlahəzrətdən yadigar olaraq bir çini fincan qoyulmuşdu. Yaxınlıqda 4 yerdə teatr üçün məkan da hazırlanmışdı. Onların arxasında at çapmaq üçün cıdır meydanı da var idi. Teatrlarda 3 saata qədər oyunlar göstərilirdi. Onları təsvir etməyə və yazmağa gücüm çatmır. Bu 10 verstlik dairə müxtəlif qoşun növlərinə aid hərbiçilər tərəfindən nizami bir qaydada əhatə olunmuşdu. Əlavə olaraq xüsusi bir piyada ordu da qarşı tərəfdə durmuşdu. Padşahın gəlişindən sonra yemək başlanandan bitənə qədər toplardan 2000 yaylım atəşi açıldı. Xülasə, günortadan 3 saat keçmiş əyləncə məclisi başa çatdı və biz geri döndük.

¹ *Şeplov, Şiplov, Şplov* və b. kimi də oxumaq olar. Güman ki, söhbət general-mayor N.N.Şipovdan gedir (yuxarıdakı şərhə bax).

² Əlyazmanın əslində belədir. Böyük knyaz Mixail Nikolayeviç (1832–1905) – imperator I Nikolayın 4-cü oğlu; general-feldmarşal (1878); 1862–1881-ci illərdə Qafqaz canişini; 1881–1905-ci illərdə Dövlət Şurasının sədri.

May ayının 22-də karetlərə oturub qədim kilsəni görməyə getdik. Kilsənin böyük bir zəngi var imiş. Tarixindən məlum olurdu ki, zəng 150 il qabaq qopub düşmüş, lakin onu yerinə qoymaq mümkün olmamışdı. Zəngin bir parçası qırılıb qopmuş və kənara düşmüşdü. Deyilənlərə görə, onun çəkisi 15 min pud ağırlığında idi. Polismeysterlə birgə kilsənin yuxarisına qalxdıq. Kilsənin 480 pilləsi var idi. Kilsənin yuxarisından baxanda yerdəki insanlar pişik boyda görünürdülər¹.

Sonra bizi dövlət silahxanasına apardılar. Əvvəla, böyük Rusiyanın bütün keçmiş çarlarının portretləri burada bir otaqda idi. Biz daxil olanda bələdçi bizə izahat verirdi. Onlar hər bir çar və onun zamanındakı qaydalar, silahlar barədə məlumat verir və və silah nümunələrini əyani olaraq göstərirdilər. Silahları elə səliqə ilə saxlayırdılar ki, sanki onu düzəldən ustanın əlindən yenəcə çıxmışdı. Qılınc, ox-kaman, qalxan, gürz, çovkan, 4 aynalı və s. silahlar poladdan hazırlanmışdı və onların əksəriyyəti şahənə tərzdə idi. Bəzi qılınc, qalxan və alətlər qızıldan olub hər cür cəvahiratla bəzədilmişdi, üzərlərində qızılı xətlərlə yazılar var idi. Bəzi əşyaların üzərində qarışıq qızılı xətlə (burada mənim ayrıca qeyd etmədiyim) Quran kəlamları və ayələri yazılmışdı. Həm də ərəb əlifbası ilə fars ədəbiyyatından nümunələr, ayələrin izahı da bir çox eksponatların üzərində müşahidə olunurdu, çünki qədim Rusiyanın çarları Quranı tərcümə etdirmiş və oxumuşdular. Heç şübhə yoxdur ki, Quran ilahi kəlamdır. Onun sözlərinin silahların üzərində yazılması onlara xüsusi gözəllik verir. Bundan başqa, yüz il, bəlkə də, daha qədimdən qalma müsəlman, fransız, ingilis, rus tüfəngləri, xəncər, tapançaların hamısı hər cür bahalı bəzəklərlə süslənmiş və şahənə idilər. Onların zinətləndirilməsində mirvari, yaqut, zümrüd, almaz və digər qiymətli daş-qaşlardan istifadə olunmuşdu. Burada qədim çarlardan və sultanlardan da çoxlu qızıl, gümüş əşyalar, eləcə də bəzəkli taclar, müxtəlif geyimlər qalmışdı. Əlahəzrət imperator III Aleksandra və onun möhtərəm xanımına aid cürbəcür əşyalar, paltarlar da burada saxlanılırdı. Böyük imperatorun yuxarıda təsvir etdiyimiz tac və digər əşyaları da burada idi. Bundan başqa, hədiyyə olaraq vilayətlərdən əlahəzrət imperatoru təbrik etmək üçün hədiyyə olaraq gətirilmiş hər cür qızıl və gümüş sinilər üst-üstə düzülmüşdü. Bəndə qızıldan hazırlanan əşyaları nəzərdən keçirdim; haradasa 545 ədəd idi. Burada hər cür döyüş libaslarında olan cəngavərlərin portretləri də saxlanılırdı. Məsələn, bir tabloda bir nəfər əmir, onun piyada və süvari əsgərləri 420 il bundan əvvəlki qaydada mükəmməl, müsəlləh bir şəkildə təsvir edilmişdilər.

Xülasə, bir müddətdən sonra biz oradan ayrıldıq və padşahın buyruğu ilə şəkil çəkdirmək üçün bizi foto otağına apardılar. İlk olaraq biz 12 nəfər deputatı və 4

¹ 22 may 1883-cü ildə imperator Troitsa-Sergiyev lavranı gəzdi. Qafqaz hərbi-xalq idarəsinin nümayəndə heyəti isə, güman ki, Moskva Kremlinin Sobor meydanında yerləşən zəngli kilsəyə (Böyük İvanın kilsəsi) səyahətdə idilər.

nəfər tərcüməçinin şəklini birlikdə çəkildilər. Biz xahiş etdik ki, çəkilmiş şəkillərdən bizə də versinlər. Söz verdilər ki, şəkillər hazır olanda hər kəsin rəisinə göndəriləcəkdir. Bundan sonra evə qayıtdıq¹.

Həmin gün şam yeməyi vaxtı saat 5-də Moskva qubernatorunun dəvətnaməsini aldıq. O, bizləri qonaqlığa dəvət edirdi. 100 min nəfərlik piyada və süvari ordu bu tədbirə dəvət edilmişdi. May ayının 23-də biz dəvət olunan yerə getdik. Qonaqlığa dəvət olunduğumuz yer şəhərdən 6 verst kənarda geniş bağlıq ərazidə idi². Həm piyadalar, həm də süvarilər üçün böyük yemək stolları açılmışdı. Dövlət adamları, Moskvadan dəvət olunanlar və onların xanımları üçün də ayrıca xüsusi malikanə hazırlanmışdı. Biz o malikanəyə düşdük. Malikanənin ortasında musiqiçilər üçün yer düzəlmişdi. Onlar müxtəlif hava və rəqslər çalır, məstedicilər və xoş ətir qoxulu gözəl qızlar, qadınlar rəqs edirdilər. Musiqiçilərin yaxınlığında açılmış qızılı rəngli stollarda hər cür meyvələr, müxtəlif nemətlər qoyulmuşdu. Hər kəs onlardan istədiyi qədər nuş edirdi. Məclisin ortasında İmperator III Aleksandr öz əziz xanımı imperatrissa Mariya, qızı və digər şahzadələrlə birlikdə 4 dəfə məclisi dolaşdı və əsgərlərin yeməyi ilə bağlı fikirlər söylədi. O, saldatın yeməyindən bir az dadanda “ura” sədaləri göyə ucaldı. Sonra əsgərlərə yeməyə başlamaq əmri verildi və onlar yeməyə başladılar. Günortadan 3 saat keçmiş oradan qaldığımız mehmanxanaya geri döndük.

May ayının 25-də repetisiya binasına, yəni əsgərlərin təlim yerinə getdik. Bizi atlarla ora apardılar. Getdiyimiz yer bir ordu düşərgəsi idi. Geniş bir düzənlik ərazidə silahlı piyada və süvari əsgərlər yerləşdirilmişdi. İmperator özü bura təşrif gətirməmişdi, ancaq dövlət naziri olan qardaşı burada idi və ordunu o idarə edirdi. Bundan başqa, onun əmiləri Nikolay və Mixail, eləcə də 3 qardaşı da bura təşrif gətirmişdilər. Onlar hamısı atlı idilər. Biz də süvari olaraq onların yanında sıraya düzülərək dayanmışdıq. Xülasə, təlim günortadan 5 saat keçənə qədər davam etdi. Sonra biz geri qayıtdıq.

May ayının 27-də şam yeməyi vaxtı saat 9-da imperator həzrətlərinin hədiyyələri iştah polkovnik İvanovun vasitəsilə biz deputatlara çatdırıldı. Hər deputata bir ədəd zəncirli qızıl saat, bir ədəd tacqoymadan yadigar stolüstü gümüş medal (medalın bir üzündə imperator və xanımının şəkilləri, o biri üzündə isə qartal şəkli əks olunmuşdu), gümüşdən olan əşyalar: istəkan, kasa, çaynik, qəhvədan və s. verildi. Bəndəyə gümüş qəhvədan qismət oldu.

¹ Əliövsət Dərbəndli “ATŞC Xəbərləri”nin bu buraxılışında verilən, tarix elmləri namizədi, Rusiya EA Şərqsünaslıq İnstitutunun elmi işçisi Patimat İbrahimovna Taxnayevanın lütfkarlıqla şəkilləkilərin təsviri ilə birgə bizə təqdim etdiyi foto haqqında danışır.

² 23 may 1883-cü ildə leyb-qvardiya Preobrajenki və Semyonov alaylarının 200 illiyi bayram edildi, eləcə də şəhər qoşunlarına bayram yeməyi verildi. Axşam isə Böyük Kreml sarayının Andrey və Aleksandr zallarında 2700-dən artıq dəvətli üçün bal keçirildi.

May ayının 28-də padşah həzrətlərinin göstərişinə əsasən bizi karetlərə mindirib əvvəldə bəhs etdiyim kazakların yerlərinə apardılar. Orada atlara minib hərbi qərargaha getdik. Həmin gün tam hərbi parad, yəni əsgərlərin ümumi keçid günü idi. Əlahəzrət padşah və möhtərəm xanımı da ora təşrif gətirmişdilər. Digər dövlət xadimləri və biz də onların yanında at üstündə cərgə ilə dayanmışdıq. Padşahla üzbəüz mükəmməl bir musiqiçilər dəstəsi də əmrə müntəzir durmuşdu. Padşahın əmri ilə onlar çalmağa başladılar və birinci piyada qoşunun qarşısında yürüş etdilər. Mən təxminən hər dəstədə 10 cərgə olduğunu güman elədim. Hər cərgədə 100 nəfər var idi ki, hamısı bir yerdə hər dəstədə 1000 nəfər edirdi. Dəstələrin sayı 80, 100, bəlkə də ondan artıq idi. Bu məsələdə mən tam əmin deyiləm. Yəqin ki, orada 2 milyon piyada əsgər var idi. Piyada qoşunun keçidi başa çatdı. Onlardan sonra qvardiya süvariləri gəlirdilər. Onların hər cərgəsində 100 nəfər var idi. Cərgələrin sayı isə 10-a çatırdı, yəni ağ mahud geyimli, tac nişanlı papaqlı, sinə və arxalarında dördkünc parlaq qızılı emblemlə, bellərində isə parlaq kəmərləri olan 1000 nəfər süvari meydandan keçirdi. Onların hamısının atları ağ rəngdə idi. İki dəstədən sonrakı dəstənin süvarilərinin paltarlarının rəngi göy, növbəti iki dəstənin süvarilərinin papaqları çərkəzi papaq kimi qırmızı qarışıq, paltarları isə qırmızı, növbəti iki dəstənin süvarilərinin paltarları tam tünd-qırmızı qızılı, atları isə tünd kəhər, növbəti iki dəstənin süvarilərinin geyimləri və atlarının da rəngi qara, sonrakı iki dəstənin süvarilərinin geyimləri sarı, atları sarımtıl idi. Növbəti digər iki dəstənin bir dəstəni təşkil edirdi. 15 dəstə meydandan keçdi. Onların hamısı bir kolonda idilər. Atları da deyildiyi qaydada rəngarəng görünürdülər. Uzun sözün qıساسı, günortadan 4 saat əvvəldən günortadan 3 saat keçənə qədər bütün hərbiçilər Böyük İmperatorun önündən keçdilər. Yuxarıda deyildiyi qaydada mərasim başa çatdı. Bizlər öz yerimizə qayıtdıq¹.

Həmin gün axşam yeməyi zamanı padşah tərəfindən yol xərci olaraq hər bir deputata 30 tükən pul bağışlandı. Moskvadan çıxanda isə əlavə olaraq çar xəzinəsindən 30 tükən pul verildi. Bundan sonra bizi öz otaqlarımıza apardılar.

May ayının 29-da çərşənbə axşamı səhər polkovniklə birlikdə karetlərə minib Moskva vağzalına gəldik. Adama 28 manat 59 qəpik ödəyib Saritsinə qədər bilet aldıq və günortadan 4 saat keçmiş II klas vaqona mindik. Saritsinə 3 dayanacaq qalmış yoldaşlardan knyaz Dondukov ilə vidalaşdıq.

¹ 28 may 1883-cü ildə tacqoyma ilə bağlı Moskvada və ətrafında toplaşmış qoşunlara Xodın düzündə imperatorun baxışı keçirildi. “Moskva çoxdandı bu cür parlaq parad və bu qədər qoşun görməmişdi”. Qoşunlar bir saatdan artıq imperatorun qarşısından keçdilər. Bütün piyadalar batalyon cərgələriylə, süvarilərse eskadronlarla keçdilər. Paradda üst-üstə 40 min qoşun iştirak edib.

Xülasə, may ayının 31-də Dağıstandan olmayan başqa yoldaşlar: Rüstəm bəy ibn Mahmud ağa Şirvani, Allahyar bəy Zülqədərov Gənceyi, Hacı Şıxəli Dadaşov Badkubeyi və Azad ağa Cavanşirov Qarabağı¹ və qalan türkmən camaatı: Məhtumqulu xan xani-Təkələr², Baba xan xani-Mərv, Sarı xan xani-Yomut və digər ağsaqqallar, onların xidmətçiləri, tərçüməçiləri ordu ştabs-kapitanı Cavad bəy Əmircanov Şəkki ilə birlikdə Sarıtsına çatdıq. Oradan da 6 manat 3 abbası ödəyərək ikinci klas “Volski” paroxoduna minib Hacıtərxana³ yola düşdük.

Çərşənbə günü, iyun ayının 1-də saat 10 radələrində Hacıtərxana çatdıq. Həmin gün paroxod orada yox idi. Buna görə də Dərbənddən olan tacirlər məni evlərinə qonaq apardılar. Yaşıl Qapu karvansarasında bir neçə gün bir qonaq kimi mənə yaxşı qulluq etdilər.

İyun ayının 3-də, cümə günü 15 manat ödəyərək “Baratınski” paraxodunda ikinci klas kayuta bilet aldıq və Petrovskaya yollandıq. İyun ayının 4-də, şənbə günü səhər Petrovskaya⁴ çatdıq. Həmin gün axşam tənha poçt arabasına oturub Temirxanşuraya yola düşdüm. Gecəni Atdıboyun stansiyasında qalıb səhərisi – bazar günü Temirxanşuraya çatdım. Orada erməni Baxış bəyin karvansarasında ev tut-

¹ Əliövsət Dərbəndli, yuxarıda deyildiyi kimi, imperator III Aleksandrın tacqoyma mərasimində Qafqaz hərbi-xalq idarəsinin tabeliyində olan Qafqaz əyalətlərindən seçilmiş nümayəndə heyətinin tərkibində idi. Burada o, Moskvaya göndərilmiş Bakı və Gəncə valiliklərindən olan nümayəndələrin də adlarını sadalayır. Onlardan *Allahyar bəy Zülqədərov* 1883-cü ildə valilik katibi idi, Qafqazdamülki hissə baş rəisinin Baş idarəsində qulluq edirdi [bax: Кавказский календарь на 1883 г.]; sonralar o, baş rəisin sərəncamına göndərilməklə Daxili İşlər Nazirliyində sayılırdı [bax: Кавказский календарь на 1884–1890 гг.]; Allahyar bəy 1909-cu ildə artıq mülki müşavir çinində və Qafqaz canişini yanında özəl tapşırıqlar üzrə məmur idi [bax: Кавказский календарь на 1909 г.]. *Hacı Şıxəli Dadaşov Badkubeyi* (yəni Bakılı) (təx. 1823-də doğulub) 1876-cı ildən Bakı şəhərinin 1-ci gildiya taciridir [bax: ARTA, f. 43, siyahı 2, iş № 7214, vv. 165a–166]. Qarabağlı *Azad ağa Cavanşirin* şəxsiyyətini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmadı, çünki həmin vaxt Qarabağın xan ailəsindən eyni adda iki nümayəndə vardı: *Azad ağa Mahmud ağa oğlu Cavanşir* (təx. 1862-ci ildə doğulub) və *Azad ağa Paşa ağa oğlu Cavanşir* (təx. 1850-ci ildə doğulub) [bax: ARTA, f. 69, siyahı 1, iş 6, vv. 32, 33a, 46, 63]. *Rüstəm bəy Mahmud ağa oğlu Şirvaninin* də şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı.

² *Məhtumqulu xan xani-Təkələr* Mərv və Axal-Təkə xanı Nurberdi xanın oğludur. *Məhtumqulu xan Nurberdixanov* 1880-ci ildə atasının varisi olub. 1881-ci ildə Göytəpə qalasının müdafiəsində təkəllərin öncüllərindən biri olub. Qala düşdükdən sonra Mərvə qaçıb. 1882-ci ildə Aşqabada dönüb və ruslar tərəfə keçib. İmperator III Aleksandrın tacqoymasında Zakaspi diyarı nümayəndələriylə birgə iştirak edib və milis mayoru çini ilə təltif edilib. 1907-ci ildə milis podpolkovniki çinində idi və Zakaspi əyaləti əhalisindən 2-ci Dövlət Dumasına deputat seçilib [bax: RDHTA, f. 400, iş 13, vv. 244–267; iş 27, v. 28; *Бойцович М.М.* Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Второй созыв 1907–1912. Москва, 1907. С. 496].

³ Hacıtərxan – Həştərxan.

⁴ Petrovsk – indiki Mahaçqala, Dağıstanın paytaxtı.

dum. Günortaya yaxın tanınmış knyaz Çabçavazovu¹ ziyarət etdim, bir saat onunla hal-əhvallaşdıq. Sonra oradan çıxıb knyaz Nakaşidzeyə baş çəkdim. Onunla bir saata qədər söhbət etdik. Daha sonra knyaz Makeyevin görüşünə getdim. Knyaz Melikovun² qardaşı ilə birlikdə Vani bəyi gördüm. Onlarla bir qədər söhbət etdikdən sonra evə qayıtdım. Günorta poçt arabası ilə yenidən Petrovskiyə yollandım. Oradan səhər saat 4-də “Mixail” paroxodu ilə Dərbəndə yola düşdüm və səhər saat 10-da Dərbəndə çatdım.

Rəhman və rəhim Allahın yardımını ilə əlahəzrət böyük imperator III Aleksandrın tacqoyma mərasimi haqqındakı bu yazı dostlarıma töhfə və əshabələrə sovqatdır, çünki bu dünyanı əbədi saymıram.

1330/1883-cü il.

(Farsca əslindən çevirən: *Sevər xanım Cabbarlı*).

¹ Çox güman ki, söhbət Dağıstan əyalətinin rəisi və oradakı qoşunların komandanı general-leytenant, knyaz N.Z.Çavçavadzedən gedir [bax: Кавказский календарь на 1883 г.].

² Haqqında Əliövsət Dərbəndlinin danışdığı bu üç adamın şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı.

*AZƏRBAYCANLILARIN MƏZARLIQLARI /
NECROPOLISES OF AZERBAIJANIS /
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ НЕКРОПОЛЬ*

М. ВАЧАГАЕВ

**О ЧЕМ МОЛЧАТ МОГИЛЫ КАВКАЗЦЕВ
В ПРИГОРОДЕ ПАРИЖА**

Ключевые слова: мусульманское кладбище, Париж, кавказские мусульмане, могилы северокавказцев, могилы азербайджанцев.

Кавказский некрополь Парижа до недавнего времени не был специальной темой для исследователей, хотя и были работы о могилах азербайджанцев во Франции в целом [см.: 1; 2].

Следует также упомянуть фундаментальный справочник «Незабытые могилы» по захоронениям бывших подданных Российской империи по всему миру [см.: 3]. Но в данной работе, где преобладает информация о русском зарубежье, есть большой пробел касательно захоронений других отдельно взятых национальностей бывшей Российской империи, в том числе и мусульманских захоронений.

Мусульманское кладбище Бобиньи (Le cimetière musulman de Bobigny) входит в департамент Seine-Saint-Denis. Офис кладбища, для решения каких-либо вопросов, связанных с захоронениями, находится в другом населенном пункте – в городе La Courneuve.

Кладбищем Бобиньи ведает межкоммунальное (межгородское) управление кладбищами в северной части пригорода Парижа. Сегодня здесь хоронят только жителей из числа четырех рабочих пригородов Парижа (Aubervilliers, Bobigny, Drancyet, La Courneuve), в то время, как создавалось это кладбище для всех мусульман, проживающих как в Париже, так и в его пригородах. Но, по мере увеличения мусульманского населения в Париже, было принято решение отказаться от этой практики и ограничиться близлежащими населенными пунктами к северу от Парижа. Мусульман, из числа тех, кто живет в Париже, в последние три десятилетия начали хоронить на другом кладбище, что в пригороде южного Парижа, – Thiais, на специально здесь отведенных участках для погребения мусульман (уч. № 91, № 92, № 93 и др.).

История кладбища Бобиньи представляет интерес еще и потому, что во Франции не разрешены кладбища по религиозному или по этническому признакам. Именно поэтому к кладбищу Бобиньи у властей особое отношение. Дело в том, что оно создавалось для тех, кто погиб, отдавая свою жизнь за Францию. После Первой мировой войны французы столкнулись с проблемой: как быть с теми, кто умирал от полученных ран в ходе войны, воюя на стороне Франции. Хоронить их среди христиан было бы не вежливо, а отдельно хоронить не было еще практики в истории государства. По инициативе ветеранов Первой мировой войны, мусульмане, в основном уроженцы Алжира и Марокко, создали свое общество. Ветеранами в 1926 г. был создан исторический фонд в поддержку инвалидов-мусульман Первой мировой войны.

Первоначально французское правительство создало специальный госпиталь в городе Бобиньи для лечения раненных солдат-мусульман (сегодня более известный как госпиталь Авиценны). При этом госпитале шел учет тех, кто умирал от полученных ран, и всегда актуальным оставался вопрос о захоронении того или иного героя-солдата, исповедующего ислам. 1 апреля 1931 г. было принято решение создать кладбище при госпитале. И только в 1935 г. было принято решение о создании специального мусульманского кладбища. Это было первое мусульманское кладбище в истории Франции. Со времени принятия решения о необходимости выделить землю для кладбища и исполнения его прошло несколько лет.

Практически кладбище было открыто только в 1936 г. С 1937 г. на нем хоронят и кавказских мусульман, умерших в разных частях Франции, и даже, тех, кто умирал в Швейцарии. Кавказцы предпочитали, чтобы их перевозили именно сюда, в пригород Парижа. Это было единственное кладбище во Франции, где было разрешено хоронить по мусульманскому обычаю. Дело в том, что при погребении мусульман на мусульманских участках общегородских кладбищ мусульманские правила захоронения не соблюдаются. Другой особенностью данного кладбища является факт наличия на территории отдельных участков, где похоронены исключительно женщины (участок № 15), что является странным и не привычным для мусульманского права. Также есть и отдельный участок, где похоронены только дети (участок № 9), что также необычно для мусульманских кладбищ.

Вся территория, выделенная в тридцатых годах XX века, – это всего 7 акров земли, где на сегодня имеются свыше 8 тысяч могил, а также расположена мечеть марокканской диаспоры. При мечети создан фонд мусульман. Здесь также действуют суфийские тарикаты. Мечеть постоянно проводит благотворительные мероприятия.

Только в 2012 г. в Страсбурге многочисленная и влиятельная турецкая община совместно с чеченской диаспорой смогла добиться выделения земли для открытия второго мусульманского кладбища. До этого, на протяжении 75 лет, именно кладбище в Бобиньи оставалось пристанищем для всех кавказских мусульман. На этом кладбище почти 8 тысяч захоронений не кавказцев, но именно могилы кавказцев послереволюционной волны придали этому кладбищу своего рода оттенок некрополя. Дело в том, что ту часть, где покоятся выходцы из Кавказа, принято называть Аристократическим уголком. На могильных памятниках рядом с именами приводятся титулы, звания, должности, которые они занимали при жизни: князья, генералы и полковники, принцы Османской империи, министры и Президенты...

Здесь на маленьком участке сконцентрирована в именах история Горской Республики Северного Кавказа, Азербайджанской Республики, Османской империи. С 1937 г. здесь находят свой покой и наши соотечественники, лишенные возможности быть погребенными на земле своих предков. Это участок земли стал своего рода клочком земли их Родины. Вот почему и Абдул-Меджида Чермоева, чеченца, Главу Горской еспублики Северного Кавказа, скончавшегося в Лозанне, привезли сюда. Его жена, азербайджанка Хава-ханум Ибрагимбекова, скончавшаяся двадцать лет спустя в Лозанне (Швейцария) также пожелала, чтобы ее похоронили на этом кладбище в той же могиле, где была захоронена Махрух-ханум (в замужестве Зюльгадар). Министр иностранных дел Горской Республики Гайдар Баммат перезахоро-

нил свою мать, скончавшуюся в 1931 г. и захороненную на кладбище Тье, именно здесь... Буквально рядом с могилой Хава-ханум находится могила известного азербайджанского мецената и промышленника Мирзы Асадулаева, слева от него расположена могила Назира Асадулаева. Справа от могилы Абдул-Меджида Чермоева – могила Ануширван Бея.

Кавказцы в основном захоронены в двух кварталах № 5 и № 5bis, где находятся три десятка могил горцев Северного Кавказа: Чермоевы (Абдул-Меджид – уч. 5, р. 7, м. 66; Мамед – уч. 5bis, р. 1, м. 44; Абу – уч. 5bis, р. 5, м. 105), Бадыевы (Ахмад – уч. 5, р. 7, м. 27, Абдул-Хаджи – уч. 5, р. 4, м. 34), Бекевич-Черкасские (Джамбулат – уч. 5, р. 1, м. 42, Эльмурза – уч. 5, р. 3, м. 23), Тхостовы (Ахмад – уч. 5bis, р. 4, м. 55, Девлет – уч. 31, р. 4, м. 84), Джабагиев Мохмад (уч. 5, р. 2 м. 17), Ахмед-хан Аварский (уч. 5, р. 1, м. 3), Шакманов Тау (уч. 5, р. 1, м. 3) и еще десятки горцев. Рядом с ними на этом участке находятся могилы азербайджанцев: Асадулаевы (Мирза – уч. 5, р. 7, м. 68; Мирза – уч. 5, р. 7, м. 69), Ануширван Зюльгадоров (уч. 5bis), Ибрагимбековы (Хава-ханум и Махрух-ханум похоронены в одной могиле – уч. 5, р. 7, м. 68), супруга известного азербайджанского политика в эмиграции Везирова – Хуршид-ханум Везирова (уч. 5, р. 4, м. 36), Халаев Мейлам из Южного Азербайджана (Тебриз) (уч. 7, р. 5, м. 77), жена Гогоберидзе (урожденная Ахундова Джанет-ханум, уч. 15, р. 7 м. 57). Могила министра Азербайджанской Республики Акбер-ага Шейх-уль-Исламова находится чуть дальше от этих двух участков в силу того, что он скончался в 1961 г. (уч. 15bis, р. 2, м. 24).

Здесь же могилы детей трех сыновей турецкого султана Абдул-Хамида. Стоит отметить, что благодаря тому, что здесь такая концентрация именитых имен, данный участок кладбища получил статус исторического, что защищает его от возможной эксгумации тел. При этом немало могил в женском квартале: здесь находятся могилы женщин из семьи Шаковых, здесь же и мать Гайдара Баммата – Рашидат. Еще в 5 кварталах в различных уголках кладбища есть могилы горцев.

Могила Наджмутдина Баммата (уч. 8bis, р. 1, м. 4) расположена отдельно от других, за заслуги перед мусульманской умой и в честь признания его роли в целом перед Французским государством – рядом с престижным участком мемориала военным, погибшим в годы Второй мировой войны.

Недалеко от него, в другом квартале и могила Гайдара Баммата, чуть дальше – могила родных Султан-Клыч-Гирея (был казнен в Москве в 1946 г.), которые поставили ему памятник вместе с членами своей семьи.

Всего удалось идентифицировать десятки могил горцев Северного Кавказа и азербайджанцев. Еще несколько могил требуется изучить на предмет принадлежности их к кавказскому некрополю.

Не определены места захоронений крупных бакинских нефтепромышленников Садык-бека и Ахмед-бека Гаджинских, Аббаса Мурадова, Али-бея Вердиева, Агла-Реза Тагиева, Рашида Зульгадарова, Алияра Зульгадарова.

Неизвестно и место захоронения брата Махрух-ханум и Хава-ханум Ибрагимбековых, который, согласно писем сестер, после Второй мировой войны был послом Ирана в Швеции.

Сын Фаризы Алиевой был на швейцарской дипломатической службе в Иране, но после отставки жил во Франции. Место его погребения также не определено, как и могила его матери и ее тети Догмары Зейнал-заде, и самого Зейнал-бека Алиева (уроженцев Баку).

Также остаются без должного внимания те, кто похоронен в провинциях Франции. Там захоронены азербайджанцы *Бей Хаджи Бели*, уроженец Баку, умерший героем за Францию (похоронен в районе Поатье); за Францию умер и Магомет Урусипиев, как и другой уроженец Баку – Ж. Дукушаев, уроженец Гянджи – Али-бей Вердиев и многие другие, которые пока остаются для большинства жителей нашего региона безывестными.

При всем при этом данное кладбище в Бобиньи является настоящим историческим памятником нашим соотечественникам во Франции.

К сожалению, правительство РФ, которое в общей сложности за последние 10 лет выделило порядка 1 млн. евро на поддержание православных могил во Франции, упорно игнорирует могилы мусульман! Сохранение этого

уникального памятника мусульманских деятелей как дореволюционного, так периода гражданских войн в России и послереволюционного периода, полностью вычеркнуто из реестра обслуживания российским посольством во Франции! Почему от государства, которое декларирует свою многоконфессиональность, сделан выбор в пользу только православных захоронений, понять трудно!

Болезненной проблемой для кладбища стало решение французского правительства в 1970-е гг. изъять данное кладбище из подчинения мечети и мусульманской общины и передать в контору со светскими законами – контору межгородского кладбища при городе Курнёв (La Courneuve). С этого момента не раз уничтожались мусульманские могилы на кладбище. Дело в том, что, по французским законам, спустя двадцать лет после захоронения, в целях экономии земли, останки извлекают и хоронят в одной большой братской могиле, что, конечно, противоречит мусульманским законам. Но Франция – светское государство, и религиозных привилегий не приемлет. Дело дошло до того, что в 1978 г. люди вынуждены были захватить кладбище, когда было принято решение освободить территорию одного квартала с 500 могилами, чтобы привлечь внимание к этой проблеме. Власть не пошла на уступки и реализовала свою программу, не спрашивая родственников. Такое может повториться в любое время.

Азербайджанским могилам повезло больше. Посольство Азербайджана в лице культурного атташе и консула взяло на себя обязательство обновить могилы своих соплеменников. На данный момент отреставрирована пока только могила Акбер-ага Шейх-уль-Исламова. Но, со слов ответственных работников посольства, они обязуются обновить для начала все записи на могилах своих соотечественников и со временем обновить и их памятники.

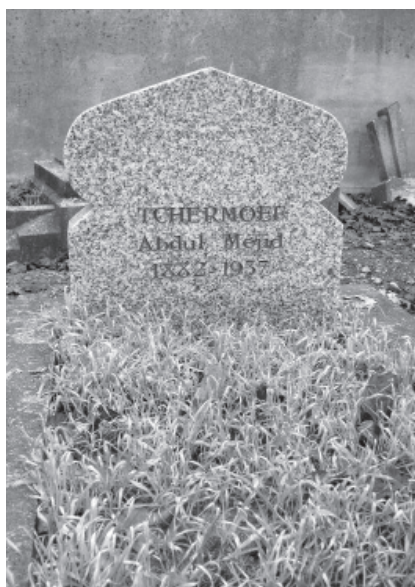
Но кто поможет могилам горцев Северного Кавказа? Вот только немногие могилы из числа северокавказцев, которые требуют срочного вмешательства и помощи со стороны властей России:

Агигоев Пшемах, Аварский Ахмед-хан, Алиев Умар, Бекович-Черкасский Эльмурза, Ажегоков Хаук, Бадиев Абдул-Меджид, Бадиев Ахмед, Бамат Рашидат, Бекович-Черкасский Константин, Бусов Хамид, Даунов Шансай, Джабагиев Мохамад, Дузмиев Ибрагим, Казанакоев Шат Гирей, Капланова Наджидат, Тетиев Усредин, Тлигоруков Хаджи, Туганов Хакеш, Тукаев Саид, Тхостова Девлет, Хавжоков Фатима, Чермоев Абу, Чермоев Магомед, Аджиев Мохмад, Чермоев Мамед, Шакаманов Тау, Шаков Исмаил, Эльмурзаев Чингизхан.

Это не весь список. Кроме того, еще сотни могил кавказцев разбросаны по всей Франции. Многие могилы уже утеряны безвозвратно: это могилы дагестанцев Абдул-Азиза Далгата и Османа Омарова, осетин Тамбий Элекхоти и Джамбулата Джантиева, ингушей Муртазали Куриева и Джемала Албогочиева и десятки, если не сотни, других могил.

Если российское посольство во Франции игнорирует мусульманское кладбище, где захоронены ее бывшие сограждане, то, может быть, в России найдется частное лицо, которое было бы заинтересовано поддержать нашу историю? Либо чиновники или политики на Северном Кавказе, которые смогли бы решить эту проблему путем официального обращения от имени республик Северного Кавказа на имя французских властей с просьбой помочь в решении данного вопроса, т.е. не трогать захоронения кавказских деятелей? Это было бы признанием другой части нашей истории, без которой не может быть всеобъем-

лющей истории северокавказцев и кавказцев в целом. Переноса прах генерала А.И. Деникина в Москву, стоило бы не забывать и тех, кто поверил ему и шел за ним... Тех, кто воевал в его армии, и был изгнан большевиками со своей Родины.

Мусульманское кладбище в Бобиньи ждет своего часа, чтобы стать достойной частью Пантеона кавказских сынов и дочерей.

Литература

1. *Абуталыбов Р.А.* Азербайджанский некрополь. Могилы на чужбине // Азербайджанская Демократическая Республика: сборник статей, посвященный 90-летию Первой республики / сост. *Рамиз Абуталыбов*. Москва, 2008. С. 88–91.
2. *Исмаилов Э.Э.* Материалы к азербайджанскому некрополю во Франции // Известия Азербайджанского историко-родословного общества. Вып. 6. Баку: Adiloğlu, 2007. С. 90–94.
3. Незабываемые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917–2001: в 6 т. / сост. *В.Н. Чуваков*; под ред. *Е.В. Макаревич*. Москва, 1999–2007.

XÜLASƏ

M. VAÇAQAYEV

PARİS YAXINLIĞINDAKİ QAFQAZLI MƏZARLARI NƏLƏRİ DEMİR?

Açar sözlər: müsəlman məzarlıqları, Paris, Qafqaz müsəlmanları, Quzey Qafqazlıların məzarları, azərbaycanlıların məzarları

Məqalədə 1920-ci illər vətəndaş müharibəsindən sonra Fransada bulunan keçmiş Rusiya imperiyası müsəlman vətəndaşlarının buradakı məzarlıqları mövzusu işıqlandırılıb. Burada Fransadakı müsəlman məzarlıqlarında dəfn edilənlərin şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsi probleminə toxunulub.

SUMMARY

M. VACHAGAYEV

WHAT THE CAUCASIAN TOMBS IN THE VICINITY OF PARIS DON'T TELL

Keywords: Muslim tombs, Paris, Muslims of the Caucasus, tombs of North Caucasians, tombs of Azerbaijanians.

This article casts light on the theme of the tombs of France's Muslims who were among the former citizens of the Russian Empire who fled to France following the Civil War of the 1920's. The article deals with the problems relating to the identification of Muslim tombs in France.

555 İLLİK BİR MƏZARIN TARİXÇƏSİ

Açar sözlər: Səfəvilər, Ərdəbil, Şeyx Cüneyd, Həzrə, mütəvəlli.

XVI əsrdə yaranmış Səfəvilər dövlətinin özəyini təşkil edən Azərbaycan bu dövlətin yaradıcılarının həm sağlığında, həm də ölümündən sonra yurd yeri olmuşdur. Bu gün Cənubi Azərbaycanda yerləşən Şeyx Səfi kompleksi və Şah İsmayıl məqbərəsi Ərdəbilin simvolu hesab olunursa, Şimali Azərbaycanın tarixi Şirvan ərazisində yerləşən Şeyx Cüneyd (1447–1460) və Şeyx Heydər (1460–1488) türbələri də eyni statusu daşıyacaq əhəmiyyətə malikdir. Lakin təəssüflər olsun bu abidələrə bəslənən laqeyd münasibət sonuncunun uçulub dağılmasına, Şeyx Cüneyd türbəsinin isə baxımsızlıqdan əziyyət çəkməsinə səbəb olmuşdur. Məqaləmizin mövzusu da məhz bu türbələrdən biri olan Şeyx Cüneyd abidəsi, o cümlədən də şeyxin şəxsiyyəti və fəaliyyəti barədədir.

Azərbaycan tarixinin parlaq səhifələrindən biri olan Səfəvi dövləti öz başlanğıcını XIV əsrdə Ərdəbildə ortaya çıxan Ərdəbil Təkkəsindən götürmüşdür. Os-

manlı mənbələrində bu ocağa “Ərdəbiliyyə”, onun müridlərinə isə “Ərdəbil sufiləri” deyilirdi [5, səh. 22]. Bu ocağın banisi Şeyx Səfiəddin İshaq Ərdəbili (həyatı: 1252–1334; şeyxliyi: 1301–1334) [9, səh. 130] və onun nəslindən bəhs edərkən akademik V.V.Bartold göstərirdi ki, “bu Ərdəbil şeyxləri, şübhəsiz, fars deyil, türk mənşəlidirlər” [18, səh. 748]. İ.P.Petruşevski də eyni fikri söyləmişdir: “İlk Səfəvi şeyxləri Ərdəbildə yaşamışlar, onların doğma dili Azərbaycan dili olmuşdur” [20, səh. 362]. Şeyx Cüneyd qədər Şeyx Səfi, Şeyx Sədrəddin (şeyxliyi: 1334–1392), Xoca Əli (şeyxliyi: 1392–1429) və Şeyx İbrahimdən (şeyxliyi: 1429–1447) ibarət ilk dörd şeyx zamanında Ərdəbil şeyxlərinin siyasətlə birbaşa bağlılıqları olmamış, təkkə dini-təsəvvüf mərkəzi olaraq fəaliyyət göstərmişdir [7, səh. 83]. Ərdəbil dərğahında Şeyx İbrahimin ölümündən sonra təriqətə girmiş olan siyasi təmayüllər, atadan oğula keçən şeyxlik ənənəsini pozmuşdur. Şeyx İbrahimdən sonra ilk dəfə bu məqam uğrunda mübarizə baş verir. Onun altı oğlundan biri olan Cüneydin şeyxlik məqamına oturmaları olduğuna baxmayaraq, şeyxlik uğrunda mübarizədə qalib gələn İbrahimin qardaşı Şeyx Cəfər Ərdəbil dərğahının rəhbəri olur. Bu səbəbdən də Səfiəddin ailəsi daxilində şeyxlik mübarizəsi siyasi bir xarakter almış olur [3, səh. 387].

Bəs Şeyx Cüneyd kim idi? Onun fəaliyyəti hansı səbəbdən bir çoxlarını, o cümlədən də Baharlı hökmdarı Cahanşahı narahat edirdi? Səfəvilər və Osmanlılar

dövrünün müxtəlif qaynaqlarının Şeyx Cüneydlə bağlı verdikləri məlumatlara nəzər salmaqla onun şəxsiyyətini daha dolğun dəyərləndirmək və başa düşmək müm-kündür. Bayandurlu tarixçisi Fəzlullah ibn Ruzbixan Xunci (ö. 927/1521) yazır ki, “şeyxlik sırası Şeyx Cüneydə gəldikdə, o atalarının həyat tərzini dəyişdirdi: xəyalındakı siyasi ehtiras yenidən dirçəldi. Hər an o, hər hansı ölkəni, yaxud vilayəti işğal etməyə çalışdı” [21, səh. 78]. Şah I Təhmasib (1524–1576) zamanında yaşamış Səfəvi tarixçisi Qazi Əhməd Qəffari (ö. 975/1568) isə Səfəvi şeyxlərindən bəhs etdiyi əsərində Şeyx Cüneyddən danışarkən, onun təkkənin simasını dəyişdirdiyini, vilayət ilə məşğul olan bir təkkədə səltənət işlərinə meyllənmə olduğunu yazırdı [7, səh. 88]. Osmanlı tarixçisi Gelibolulu Əli (ö. 1008/1600), “Hükümet-i Şahanı Erdebili” başlığı ilə bəhs etdiyi Səfəvi ailəsindən “ilkın olaraq ləşkər cəm edib sevdəyi təməllük (dövlət sevdəsi) edən Şeyx Cüneyddir” deyir. Münəcimbaşı (ö. 1114/1702), “Sultan Şeyx Cüneyd xəlifə oldu, əba və əcdadı libasını tərک edib səltənət tərzinə daxil oldu”. Ərəb tarixçisi Əhməd əl-Kirmanı (ö. 1019/1610), bu ailədən ilk dəfə ortaya çıxan və əsgər toplayan nəfərin Şeyx Cüneyd olduğunu məlumat verirdi [7, səh. 88]. Məhz bu cür baxışlarına və fəaliyyətinə görə, onun əmisi Şeyx Cəfərin şeyx olmasında maraqlı olan Baharlı hökmdarı Müzəffərəddin Cahanşah Həqiqi (1436–1467) hətta qızını onun oğlu Qasimə əra verməklə Ərdəbil şeyxlərinin nüfuzunu zəiflətməyə çalışırdı. Digər tərəfdən Cahanşah 20 yaşında ikən Səfəviyyə sufi təriqətinin mürsidi olmuş Şeyx Cüneydin şiəlik şüarları altında siyasi iddialarla çıxış etməsindən ehtiyat edirdi. Əslində Şeyx Cüneydin Ərdəbili tərک etməsinə səbəb olan Cahanşahın Ərdəbil dərğahının işlərinə qarışmasını və Şeyx Cüneydi yurdunu tərک etməyə məcbur etməsini təbii olaraq qarşılamaq lazımdır. Çünki Şeyx Cüneydə qədər Ərdəbil şeyxlərindən heç biri siyasi hakimiyyət qurmağa cəhd etməmişdi. Məhz onun pirliyi zamanında Ərdəbil ocağı səlatin qılığını, yəni sultanlıq libasını mənimsəyərək siyasi hakimiyyət qurma hazırlığına qədəm qoymuşdu [8, səh. 23]. Şeyx Cüneydin bu cür fəaliyyətinə qarşı olmasına baxmayaraq Cahanşah onu öldürməklə aradan qaldırmaqdan çəkinir və Şeyx Cəfərə məktub yazaraq onu dövlətindən uzaqlaşdırmaqla yetinməyə çalışırdı [12, səh. 131]. 1449-cu ildə də bu istəyinə nail olur. Təzyiqlərə dözə bilməyən Şeyx Cüneyd Anadoluya pənah aparır. 1449–1456-cı illərdə Cüneyd Anadolunu gəzib-dolaşdı, orada müxtəlif hərbi-siyasi hadisələrin iştirakçısına çevrildi [9, səh. 131]. Gənc və enerjili şeyxin on il boyunca Anadoluda apardığı təbliğət təsirsiz ötürməmiş, bu regiondakı müxtəlif türk tayfa-larının Səfəvi nəslinə bağlılığı daha da qüvvətlənmişdi. F.Sümerin qeyd etdiyi kimi, “Anadolu türklərindən mühüm bir qismini Səfəvi təriqətinə bağlayan Cüneyd olmuşdur” [14, səh. 36]. O, əvvəlcə Osmanlı torpaqlarına gəlir və bir Quran, bir səcca-də, bir də təsbeh hədiyyə göndərməklə [12, səh. 131] dərviş heyətini sultan II Murada (1421–1444 – I

dəfə; 1446–1451 – II dəfə) göndərərək, ondan məskən qurub dua və ibadətlə məşğul olmaq üçün Qurd Belini adlanan yerdə ona bir təkyə verilməsini istəyir. Sultan II Murad bunu vəziri Xəlil paşaya danışdıqdan sonra, Xəlil paşa da “Bir məqama yeddi dərviş sığar, lakin dünya qitəsinə iki hökmdar sığmaz” məlum atalar sözünü sultana xatırladı. Sultan II Muradda vəzirinin bu sözünə əməl edərək gələn dərvişlərin hər birinə 100, bəzi müəlliflərə görə isə 1000 axça [16, səh. 57] xərclik, Şeyx Cüneyd də 200 florin (200 duka qızıl, yəni 9 min axça) göndərməklə bu təklifi rədd etmişdi [2, səh. 36]. Rədd cavabı aldıqdan sonra 1450-ci ildə Qaraman bəyliyi paytaxtı olan Konyaya getdi. Konyada hələ XIII əsrdə Şeyx Sədrəddin Konevi tərəfindən qurulmuş təkyədə qalan Şeyx Cüneyd burada Mevlana Xeyrəddindən dərs alır, Şeyx Muhyiddin Ərəbinin kitabları ilə tanış olur [16, səh. 57]. Bu təkyənin başçısı olan Şeyx Əbdüllətiflə dini-ideoloji müstəvidə mübahisə etmiş və dü-şüncələrinə görə təzyiqa məruz qaldığına görə oranı tərk etməli olmuşdur. Daha sonra Toros dağlarındakı varsaq türkmənlərinə sığınan Səfəvi şeyxinin təbliğat aparmasından narahat olmuş Qaraman hökmdarı İbrahim bəy onu həbs etmək fikrinə düşdü. Cüneyd tərəfdarları ilə birlikdə Məmlük dövlətinin tərkibindəki İsgən-dərun körfəzi sahillərinə qaçdı və oradakı Cəbəl-Arus dağında köhnə bir qalaya sığındı. Burada bir müddət qalan şeyxin başına xeyli müridlər topladı. Məmlük sultanı Zahir Seyfəddin Çakmak (1438–1453) onun həbs edilməsi haqqında Hələb hakiminə təlimat verdi. 1453-cü ildə Hələb hakiminin göndərdiyi qoşunla toqquş-mada məğlub olan Cüneyd Qara dəniz sahilindəki Canikə qaçdı [9, səh. 131]. Orada ətrafına müridlərindən ibarət silahlı dəstələr cəmləşdirən şeyx 1456-cı ildə yunan-ların, əlindəki Trabzon qalasına həmlə etdi. İlk uğurlarına baxmayaraq, Osmanlı dövlətinin etirazı və üzərinə qoşun göndərməsi səbəbindən Trabzondan əl çəkməli oldu [16, səh. 58]. Ordan Həsən-Keyfə getdi və daha sonra, 1456-cı ilin axırlarında o zamanlar hələ Diyarbəkər hakimi olan Ağqoyunlu Həsənə padşaha sığındı. Bu barədə Namiq Musalı dövrün mənbələrinə istinadən yazır ki, “Diyarbəkər mülkündə Həsən bəy Ağqoyunlu türkman camaatının hakimi idi... Eşitdi ki, Mirzə Cahanşahın vahiməsi üzündən öz vətəninə ayrılan [Cüneyd] onun yanına, Diyarbəkərə gəlməkdədir. Buyurdu ki, el ağsaqqalları atlara minib, onu 2–3 mənzil məsafədən qarşılansınlar və özü də şəxsən qohumları ilə birlikdə atlara süvar olaraq, [Cüneydi] qarşılamaq üçün 1 mənzil yol qət etdi. O, Sultan Cüneydi uzaqdan gördükdə pi-yada oldu, bir-birilərinə yaxınlaşdılar, qucaqlaşdı görüşdülər. [Həsən bəy] onun müridlərinə xeyli izzət göstərdi və Sultan Cüneyd üç il onun yanında mehman oldu” [10, səh. 100]. Bu müddətdə bayandurlu Həsən padşah Cahanşaha qarşı mübarizə-də Səfəvilərin dəstəyini almaqdan ötrü Şeyx Cüneydlə müttəfiqlik münasibətləri yaratdı və öz bacısı Xədicə bəyimi şeyxə ərə verdi [6, səh. 14–22, 26–27]. Bu nikahın sorağı Kiçik Asiyanın və Suriyanın ən uzaq guşələrinə yayıldı

və “əvvəlki şeyxlərin” xəlifələri Cüneydin görüşünə gəldilər [4, səh. 36]. Həsən padşahın Diyarbəkrdəki sarayında üç il qalan Cüneyd “vətən sevgisi imandandır” deyərək Azərbaycana qayıtmağı qərara aldı və Diyarbəkirdən Ərdəbilə doğru yola çıxdı. Cüneydin gəlişi barədə Cahanşaha xəbər verən casuslar həyəcan təbilini çalırdılar: “Sultan Cüneyd Diyarəbəkərə getmiş, Ağqoyunlu Həsən bəy Türkmənin bacısı ilə evlənmiş və onunla qohum olduqdan sonra qüvvəsi daha da artmışdır. İndi isə köçünü yığıb, Ərdəbilə doğru gəlməkdədir” [10, səh. 101]. Cahanşah Cüneydlə savaşımaq üçün ordu toplanmasını əmr etdi. Bu xəbəri alan Cüneyd Ərdəbilədə dura bilməyəcəyini anlayıb, Şirvanşahlar dövlətinə son qoymaq və Şirvanı ələ keçirmək məqsədi ilə yürüşə çıxmağı qərara aldı. Lakin, o, əsl niyyətini açıq elan etmir, Çərkəz nəsrənilərinə (xristianlara – E.N.) qarşı cihad etmək istəyində olduğu üçün səfərə çıxdığını bəyan edirdi. Cüneyd “sufilərdən və müridlərdən” ibarət 20 minlik qoşunu ilə birlikdə Araz çayını keçib, Qarabağa getdi və oradan da Kür çayını adlayıb, Şirvana qədəm qoydu. Cüneydin əmisi Şeyx Cəfər Şirvanşaha məktub yazaraq, qardaşı oğlunun əsl məqsədlərini açıqladı və onun dəf edilməsinin vacib olduğunu bildirdi. Cüneydin “Çərkəz ölkəsinə getmək bəhanəsi ilə Şirvanı tutmağa gəldiyini” öyrənən Şirvanşah Sultan Xəlil (1417–1465) 20 minlik mükəmməl bir ordu hazır etdi. Onun müraciəti əsasında Təbərsəran hakimi Əbül Məsum xan və Cahanşah da onun köməyinə hərəyə 5 minlik qoşun göndərdilər. Müttəfiqlərin 30 minlik birləşmiş ordusu ilə Cüneydin “sufiləri” üz-üzə gəldilər. Gərgin keçən

döyüş nəticəsində Səfəvi qoşunu ağır məğlubiyyətə uğradı, Cüneyd isə qətlə yetirildi [10, səh. 101–102]. Nihat Çetinkaya Qızılbaş türklər adlı əsərində Şeyxin döyüş zamanı Qarasu adlı ərəziddə sıxışdırıldığını və buradakı döyüş zamanı öldürüldükdən sonra bir neçə sadıq müridi tərəfindən cəsədinin Kurbal və ya Kumal deyilən bir yerdə dəfn olunduğunu yazırdı [3, səh. 395]. Lakin bu məntəqələrin hazırda hansı ərəzilər olması barədə hər hansı bir məlumat yoxdur. Bu adları verərkən belə Nihat Çetinkayanın istinad etdiyi İslam Ensiklopediyasında da bu məlumatın hardan götürülməsinə dair bir istinad yoxdur [15, səh. 123]. Şeyx Cüneydin Şirvan yürüşü zamanı məğlub olaraq qətlə yetirildiyi və

dəfn olunduğu ərazi barədə Abbasqulu ağa Bakıxanovun əsərində verdiyi məlumat daha dolğundur. Belə ki, Bakıxanov Gülüstani-İrəm əsərində yazır ki, “Şeyx Cüneyd də öz müridlərinin sayını artırıb səltənət iddiasına başladı. Çərkəzlərə qarşı müharibə etmək fikr ilə 10000 nəfər toplayıb Şirvan tərəfinə hərəkət etdi... o, Şirvanı almağa getmişdi. Necə olursa-olsun, şirvanşah Sultan Xəlil Təbərsəran əhalisinin təhrikilə, onun çərkəz tərəfinə getməsinə mane oldu və qoşun toplayıb döyüşə çıxdı. Samur çayının sol sahilində Qıpçaq kəndi yaxınlığında baş verən güclü döyüşdə Şeyx Cüneyd öldürüldü. Onun Səfəvilərdən olan bəzi müridləri cəsədini müharibə meydanından çıxarıb Quba əyalətinin hazırda Həzrə adlanan Gülxan kəndində kəndində torpağa tapşırıdılar. Onun nəvəsi I Təhmasib 100 il son-ra (əslində 84 il sonra – E.N.) məzarı üzərində ali bir türbə və məscid tikdirmişdir. Asarı indi də mövcud olub, yerli əhalinin ziyarətəgahıdır” [17, səh. 92–93].

Həqiqətən də hazırda Qusarın Həzrə adlanan kəndində Şeyx Cüneyd türbəsi yerləşir. Şeyxin burada dəfn olunmasının kəndin adına da təsir göstərməsini mənbələrdən oxuyuruq. Məsələn, Abbasqulu ağa Bakıxanov yazır ki, “Həzrət sözündən dəyişmiş olan Həzrə kəndinin əhalisini, həmin padişah, İrandan Quba vilayətinə köçürüb, öz babası Şeyx Cüneydin məzarı ətrafında yerləşdirmişdir. Bunlar indi, sünni məzhəbində olsalar da, bir məhəllələri hələ də, “Şiələr məhəlləsi” adı ilə məşhurdur” [17, səh. 22]. Hətta Bakıxanov XIX əsrdə türbəyə təyin edilən mütəvəllinin adını da əsərində qeyd edir. O yazır ki, “Hicri 1225-ci

(=1810) ildə, il yarımından ar-tıq Təbərsəranda qalmış Şeyx Əli xan, əcdadı Səfəvilər dövründən Şeyx Cüneyd türbəsinin mütəvəllisi olan həzrəli Xan Butay bəy Hacı Şərif bəy oğlunun təhrikilə gəlib Quba əhalisinin çoxunu özünə müttəfiq

etdi” [17, səh. 192]. Burada haqqında bəhs edilən türbə mütəvəllisi Xan Butay bəy Hacı Şərif bəy oğlunun şəxsiyyəti ilə bağlı geniş məlumat verilməsə də ən azından onun bu vəzifəni icra etməsi ilə həzrəli olan əcdadlarının işini davam etdirməsi məlum olur. Onun icra etdiyi mütəvəllilik vəzifəsi şahlara aid olan vəqfələrə ovqafe təfvizi və ayrı-ayrı şəxslərə aid olan vəqflərə isə ovqafe şəri deyilirdi. Şəriət ehkamı əsasında tərtib edilmiş vəqfnamə adlı müvafiq sənəd əsasında müəyyən vəqf əmlakını idarə edən şəxs mütəvəlli adlanırdı. Mütəvəlli vəqf əmlakının gəlirlərinin hər hansı istiqamətdə sərf olunmasına aid sərəncamlar vermək səlahiyyətlərinə malik idi [1, səh. 189]. Təəssüf ki əlimizdə türbənin digər mütəvəllilərinin adları barədə məlumat yoxdur. Bu səbəbdən də nə vaxta qədər abidəyə mütəvəllilər təyin edilməsi barədə fikir söyləyə bilmərik. Sadəcə qeyd edə bilərik ki, hazırda abidənin baxıcısı kənd sakini Məhbubə Kərimovadır.

Bişmiş kərpicdən inşa edilən türbə binası daxildən və xaricdən düzbucaqlı plana malikdir. Şeyx Cüneydin məzarı üzərindəki sənduqə bərk ağacdan nəfis işlənmiş şəkəli çərçivə içərisinə alınmış, üzərində minbər qoyulmuşdur. Görünür, bu türbədə bir zamanlar məscid kimi istifadə edilmişdir. XVI–XVII yüzilliklərdən dövrümüze gəlib çatmış şəkəkəçilik sənətinin iki gözəl nümunəsindən

biri olan bu sənduqə çox böyük deyildir. Onun uzunluğu 2,12 m, eni 1,20 m, hündürlüyü 1,25 m-dir. Böyük çərçivələrdə ardıcıl taxılmış 52 ədəd kiçik, dördkünc

şəbəkə kompozisiyaları bu sənduqənin əsas bəzəyini təşkil edir. Şəbəkələrin ornament motivləri dördbucaqlı ulduz və çoxbucaqlı həndəsi xonçalardan ibarətdir. Şeyx Cüneyd sənduqəsinin şəbəkə bəzəklərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun birüzlü olmasıdır [13, səh. 162]. Şeyx Cüneyd türbəsi böyük aşırımlı günbəzlə örtülü imiş. Sonralar ona bitişik məscid tikilməsi və damın dəyişdirilməsi nəticəsində türbə öz əvvəlki görkəmini itirmişdir. Türbənin içərisi əvvəlki kimi qaldığı üçün daha maraqlıdır və burada hər şeydən əvvəl, günbəzə keçid təşkil edən stalaktitlərin məharətlə həlli diqqəti cəlb edir. Türbənin daxili divarları 2 m hündürlüyə qədər bənövşəyi və firuzəyi kaşı ilə örtülmüşdür [13, səh. 174]. Türbənin həm şərq, həm də qərb qapısı üzərində yazılı kitabə olub. Hazırda isə qərb qapısı üzərindəki yeddi sətirdən ibarət ərəb dilində nəsx xətti ilə həkk olunmuş kitabə türbə üzərində qalır. Həmin kita-bədə aşağıdakı sətirlər həkk olunmuşdur:

“Bu mübarək və şərəfli imarətin, yüksək sultan, kəramətli və ədalətli xaqan, fars və ərəb hökmdarlarının ağası – Allah onun kölgəsini yelərdən əskik eləməsin – qurunun və suyun rəhmanı, dini, dünyanı, xilafəti və səltənəti əzizləyən, Mustafaya (Məhəmməd peyğəmbərə) mənsub olan şəriət qaydalarını yayan, Murtəzəvi təriqətinin (yəni şiəliyin) əsasını qoyan, minnət və ehsan edən, Allah tərəfindən müvəffəqiyyətlənmiş, ehtiyacsız Allaha təvəkkül eləyən, Sultan oğlu Sultan Əbülmüzəffər şah Təhmasib əl-Hüseyni Bahadurxanın – Allah onun hökəmrənliyini və sultanlığını daima etsin və hər iki dünyanı onun yaxşı işləri və ehsanı ilə feyzləndirsin, öz qəlbini, biliyini Allaha və bəşər aləminə həsr etməyi ilə həzrətlərindən seçilsin (məxsus qılsın) – hökəmrənliyi zamanında səadət və əzizlik sahiblərinin ən fəxrlisi, vahid Allahın rəhmətinə qovuşmuş Xacə Fəxrəddin Əhməd Fərəhaninin – yüksək Allah onun şükrələrini, səylərini və yaxşı işlərini qəbul etsin – oğlu, qəbilələrin pənahgahı olan böyük vəzir həzrətləri, Allah rəhmətinə getmiş Ziyaəddin Nizamülmülk oğlu ən yüksək vəzirlərin vəziri, hökəmdar və valilərin bəyənilmişsi, xalqın bü-tün üzvlərinin tədbirçisi, xalqın yaxşı işlərinə zəmin olan əmmamə sahiblərinin xidmətkarı, kəramət sahiblərinin itaət olunmuşu, yaxşı işlər binalarının banisi, eh-san və səy edənlərin çalışqanı, vahid Allahın məhrəbanlığı ilə seçilmiş, əzizlik və vəzirlik fələkinin günəşi Ağa Məhəmməd, kəramət sahiblərinin sultanı, yetişmiş və bəyənilmişlərin rəhbəri, ariflərin (bilikli adamların) rəisi, düz yolla gedənlərin yol göstərəni, təriqət məsləkində vahid yol seçmiş, həqiqət məmləkətlərinin sahibi, öz razılıqları ilə eyni məslək istəyənlərin müridi, kainatın sahibi, öz fazilliyi (bilyi) ilə dövlətli olan Sutan Şeyx Cüneyd Səfəvinin – Allah onun qəbrini işıqlandırın və şəhid olduğu yeri haqq eləsin – qəbri üzərində doqquz yüz əlli birinci ilin axırında tikilməsinə müvəffəq olmuşdur”. Hicri 951-ci il 1544/1545-ci miladi ilə müvafiqdir. Kita-bədən göründüyü kimi abidəni, məscid-türbəni hicri 951-ci il (1544–1545) ilin

axırlarında Şah I Təhmasibin hökmranlığı dövründə onun vəziri Xacə Fəxrəddin Əhməd Fərəhani oğlu Xacə Ziyaəddin Nizamülmülkün oğlu Ağa Məhəmməd tikdirmişdir [11, səh. 54]. B.Dornun fondunda onun dövründə türbə kom-pleksində mövcud olmuş digər kitabələrin mətnləri saxlanılır. Bu kitabələrdə aşağıdakı mətnlər həkk olunmuşdur:

1. Məzarın yaxınlığında yerləşən hücrənin yuxarı mərtəbəsində həkk olunmuş kitabədə:

“Əgər dünya bir adamdan ötrü əbədi olsaydı, onda (ölməz) peyğəmbərlər üçün bu həmişəlik olardı. Çətin ki, bir adam ölümdən xilas ola, o zaman Məhəmmədin (ə.s.) silahdaşları ölümdən xilas olardılar”.

2. Məzarın şərq tərəfindəki kitabədə:

“Ey siz inananlar, öz sədəqələrinizi məzəmmət və inciklik ilə boş şeyə puç etməyin. Bu yüksək, mübarək imarətin tikilməsi tarixi” [19, səh. 83].

3. Hücrənin aşağı mərtəbəsində həkk olunmuş kitabə isə belə yazılıb:

“Ey bu kitabəyə baxan, kitabənin və onun sahibinin bağışlanmasını Allahdan xahiş elə”.

4. Şərq divarında həkk olunmuş kitabədə:

“Şeyx Cüneydin – Allah ona rəhmət eləsin – dəfn olunması tarixi və bu işıqlı mübarək binanın tikilməsi tarixi 951-ci ildir. Onu Əbdül-Qəni əl-Vəndami yazdı” [19, səh. 84].

Beləliklə Şeyx Cüneydin şəxsiyyəti, fəaliyyəti ilə bağlı verdiyimiz məlumatlardan aşağıdakı nəticələr hasil olur:

– Şeyx Cüneyd Ərdəbil dərğahının Azərbaycan Səfəvi dövlətinə çevrilməsi yolunda bir dönüş nöqtəsi idi.

– Ərdəbil dərğahı məhz onun sayəsində yaranışından bəri sahib olduğu dini fəaliyyətində dəyişiklik edərək siyasi yola baş qoydu. Sultan titulu qəbul etməsi də buna əyani sübutdur.

– Bayanudurlularla qohumluq bağlarının qurulması isə bu titulun möhürü oldu.

– Bu cür bir sima üçün bina edilən və əsrlərdən bəri qorunaraq zamanımıza qədər gəlib çatmış bir türbənin nəinki mühafizə edilməsi, həm də daimi zi-yarət çevrilməsi labüddür.

İstər, Şeyx Cüneydin, istərsə də oğlu Şeyx Heydərin ilkin hədəf kimi Şirvanı seçmələri təsadüf deyildi. Onların məqsədi Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən də Şirvanı ehtiva edən vahid bir dövlət qurmaq idi. Sağlıqlarında bu istəklərinə nail ola bilməsələr də Şirvan torpağında dəfn edilmələr ilə əslində xələfləri Şah I İsmayılın və Şah I Təhmasibin gələcəkdə vahid bir Azərbaycan dövləti qurmaları-na vəsilə ola bildilər.

Ədəbiyyat

1. *Bayramlı Z.H.* Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk qızılbaş əyanlarının rolu. Bakı: Avropa, 2015.
2. *Coşar Z.* Həbək kurultayından Safevi devletine Şah İsmail. İzmir: Sergi ya-yınevi, 2013.
3. *Çetinkaya N.* Kızılbaş türklər. Tarihi, oluşumu ve gelişimi. Ankara: Kripto, 2012.
4. *Əfəndiyev O.Ə.* Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azərnəşr, 1993.
5. *Gündüz T.* Son Kızılbaş Şah İsmail. İstanbul: Yeditepe yayınevi, 2014.
6. *Hinz W.* Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd (çeviren: T.Bıyıklıoğlu). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
7. *Kaplan D.* Safeviler ve Kızılbaşlık. Aleviliğin tarihsel temelleri. Ankara: Gece kitaplığı, 2015.
8. *Kırzioğlu F.* Osmanlılar'ın Kafkas-elleri'ni fethi (1451–1590). Ankara: Türk tarih Kurumu, 1998.
9. *Musalı N.S.* Ərdəbildən Aksaraya uzanan yol: Yüsif Həqiqi Baba və Şeyx Cüneyd Səfəvi // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2012. № 1. S. 130–137.
10. *Musalı N.S.* I Şah İsmayılın hakimiyyəti (“Tarih-i ələmərə-yi Şah İsmayıl” əsəri əsasında). Bakı: Elm və Təhsil, 2011.
11. *Nemət M.S.* Azərbaycanda pirlər. Bakı: Azərnəşr, 1992.
12. *Özdemir İ.* Aleviliğin yazılmayan tarixi. Kavramlar-Kaynaklar-On İki İmamlar. Tarix-Sürek-İnanç-İbadet-Edebiyat. Ankara: Kripto, 2014.
13. *Rasim Əfəndi.* Azərbaycan İncəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
14. *Sümer F.* Safevi Devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü (Şah İsmail ile halefleri ve Anadolu Türkleri). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
15. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 44 ciltte. 8-ci cilt. Cilve-Dârün-ned ve Ankara: TDV, 1993.
16. *Uçan M.* Kızılbaş ordusu. İstanbul: Kalender yayınevi, 2013.
17. *Бакыханов А.-К.* Гюлистан-и Ирам / ред., комментарии, приме. и указатели академика АН АЗССР З.М. Буниятова. Баку: ЭЛМ, 1991.
18. *Бартольд В.В.* Сочинения. Т. II. Ч. I. Москва: Изд-во восточной лит-ры, 1963.
19. *Неймат М.С.* Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Т. IV. Арабo-персo-тюркoязычные надписи Куба-Хачмазской зоны и Южного Дагестана (VIII–начало XX вв.). Баку: Нурлан, 2008.
20. *Петрушевский И.П.* Ислам в Иране в VII–XV веках (курс лекций). Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1966.
21. *Фазлуллах ибн Рузбихан Хунджи.* Тарих-и алам-ара-йи Амини / пер. с перси. на англ., с англ. на русс., введ., прил. и комм. В.Ф. Минорского. Баку: ЭЛМ, 1987.

SUMMARY

E.R. NAJIYEV

THE HISTORY OF THE 555-YEAR-OLD GRAVE

Keywords: Safavid's, Ardabil, Sheikh Junayd, Hazra, trustee.

The article is about one of the heads of the Safavid religious order, Sheikh Junayd, who differed from the former sheikhs with his political views. The study not only analyses the history of the Mausoleum of Sheikh Junayd, which is located in the village of Hazra over his grave, but also gives information about the personality and activities of the Sheikh.

РЕЗЮМЕ

Э.Р. НАДЖИЕВ

История 555-летней могилы

Ключевые слова: Сефевиды, Ардебиль, Шейх Джунейд, Хазра, мутавалли.

В статье рассказывается об одном из глав Сефевидского религиозного ордена – шейхе Джунейде, который отличался от бывших шейхов своими политическими взглядами. В ходе исследования были проанализированы не только история мавзолея шейха Джунейда, расположенного в селе Хазра над его могилой, но дана и информация о личности и деятельности шейха.

NƏŞRLƏR, RƏYLƏR / BIBLIOGRAPHY, REVIEWS / **БИБЛИОГРАФИЯ, РЕЦЕНЗИИ**

И.А. АББАСОВ

АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ В ИТАЛИИ: новая книга для итальянского читателя

Книга Михаила Талалая¹, профессионального историка, человека, преданного изысканным духовным интересам, имеет все шансы стать памятным явлением. Мы можем это заключить с полным основанием – нам известны его книги и статьи, по ним можно судить о многообразии его научных интересов. Полагаю, что азербайджанская культура, ее историческая память обогатилась текстом, собравшим воедино массу сведений о судьбах азербайджанцев в годину самой страшной войны в истории человечества. Можно говорить о масштабном приращении исторического знания о столь примечательных событиях, затронувших жизни немало числа людей, оказавшихся волею судеб в Италии в 1943–1945 годах². Многое в этой книге, в ее философских трактовках объясняет личность ее автора. Это умиротворенное мышление воцерковленной личности. М. Талалай рассматривает судьбы больших групп людей в метафизических координатах русской литературы – святость и греховность маленького человека, демонизм державной власти, идеократичность человека Русского мира, проявляемая как в «советскости» (*sovietici*), так и в подневольном коллаборационизме (*mongoli*). В книге по сути явлена полицентричная версия интерпретации прошлого, субъектов исторического действия. Она не совпадает как с советскими текстами с их умалчиванием неприятных фактов, так и с модными русофобскими текстами постсоветской эпохи. Явленные в книге христианские ценности интересны и как проекция познавательных возможностей. Авторская интонация призывает быть внимательнее к казалось бы известным перипетиям героических судеб.

¹ С Кавказа на Апеннины. Азербайджанские партизаны в итальянском Сопротивлении (Mikhail Talalay. *Dal Caucaso agli Appennini gli azerbaijani nella resistenza italiana*. Introduzione di Valentino Parlato. 2013. Sandro Teti Editore).

² Ранее на итальянском языке были изданы работы: Mauro Galleni *Partigiani sovietici nella Resistenza italiana*. Editori Riuniti, dicembre 1967. Risaliti R. *Antifascismo e resistenza nel Pistoiese*. Pistoia: Tellini, 1976.

Mikhail Talalay

*Əkilidir 9/İ-1944
blanda Montarveda
iki qardaşlar
caay İsmilov İnvov
təbə Əliyev Əli Kəşvən
toçqan uşqan zaman
vətənəyə
nəvətəyə
vətənəyə. Əpəmə*

DAL CAUCASO AGLI APPENNINI

gli azerbaigiani nella Resistenza italiana

**SANDRO TETI
EDITORE**

prefazione di **Valentino Parlato**

ISBN 978-88-88249-24-7
9 788824 924247

€ 18,00

www.sandroteditore.it

Tra il 1943 e il '45 alcune centinaia di soldati della Repubblica sovietica di Azerbaijan si unirono alla Resistenza italiana, parte degli oltre 5.000 partigiani provenienti dall'Armata rossa che contribuirono alla Liberazione dell'Italia. Questo volume racconta, attraverso testimonianze, foto e documenti – la maggior parte dei quali inediti – le eroiche gesta dei partigiani azerbaijani. Una pagina ancora del tutto sconosciuta della guerra di Liberazione, che traccia una linea di collegamento inaspettata e inedita tra il nostro Paese e la Repubblica dell'Azerbaijan, che ha ripristinato la propria indipendenza dal 1991 e oggi è in grande sviluppo.

Collana Historos diretta da LUCIANO CANFORA

Название с его укрупняющей оптикой при ближайшем рассмотрении рассыпается на множество осколков – малые истории отнюдь не малых лю-

дей. Эта россыпь имен имеет свою логику – она говорит нам о конструкции событийности. Она повествует о человеке на войне, о частной пограничной ситуации между жизнью и смертью. Мы видим, как большая политика глубоко загнана в спайку между частными интересами людей и волеями агрессивных режимов. Мы видим, как в повседневных обыкновениях меняются люди, совершая героические поступки и решаясь на неотступную гибель во имя идеи. «Советских партизан, – говорит М. Талалай, – было порядка 5 тысяч человек. По другую линию фронта их было более 30 тысяч. Плюс более 10 тысяч восточных легионеров». Легионеры, среди них был и Мехти Гусейнзаде, при первой возможности переходили к партизанам. В книге описана трагедия - гибель более 100 азербайджанских легионеров, пытавшихся уйти в частное существование и казненных нацистами.

Центральная фигура его книги – Мехти Гусейнзаде («Михайло»), личность богато одаренная, бесстрашная, благородная в своей ненависти к явлению «нацифашизма». Всякий текст избыточнее заложенных в нем авторских замыслов. Это обстоятельство позволяет заметить: героизм человека на войне и его общенародная слава не всегда совпадают во времени. Вовлеченность миллионов в смертельную схватку, бытие конкретных личностей с их индивидуальными поступками, – этот тот случай, когда множественные личностные правды оказываются погребенными под массой больших и малых фактов. Мехти Гусейнзаде стал известен широкой общественности и вошел в массовое сознание героем только в 50-х годах XX столетия. Книга констатирует историчную истину: русские, то есть советские, партизаны были наиболее бесшабашной отважной частью итальянских смешанных отрядов. Сами итальянцы, бывшие партизаны, говорили, что эти люди, как бойцы, как воины были на голову выше нас. Сражались они отчаянно. Автор полагает, что истоки такого поведения в восточном пренебрежении к смерти, в фатализме и, конечно, в упомянутой идеократичности.

Нельзя обойти погрешности, возможно сопряженные с дефицитом времени, не позволяющие погрузиться в тьму недостаточно верифицированных фактов. В частности, на странице 68 допущена неточность в написании фамилии партизана «Лучано», Мамеда Халилова, он указан как «Халиков» и без упоминания отчества.

Содержание, интонация, ритм текста о прошлом задают настоящее, диктуют будущее представление о евразийском мире в итальянском обществе и, шире, в Европе. Моральная и политическая ценность книги неоспорима. Будучи переведенной на русский и азербайджанский языки, она послужит росту патриотического сознания.

*XATIRƏLƏRDƏ YAŞAYANLAR /
LIVING IN MEMORIES / ПАМЯТИ УШЕДШИХ*

BÖYÜK USTAD¹

XX əsrin ikinci yarısında ölkəmizdə fəaliyyətdə olan memarlar sırasında ən böyük istedadına və peşəkarlıq mövqeyinə görə fərqlənən Tələt Ağasibəy oğlu Xanlarov olmuşdur.

Tələt müəllim Bakıda tanınmış məşhur bir ailənin nümayəndəsi idi. Bu nəsil Azərbaycan xalqına, ölkəmizin tarixinə onlarla ziyalı və vətənpərvər şəxsiyyətlər bəxş etmişdir.

Gənc yaşlarından memar olmaq arzusuna nail olmuş Tələt Xanlarov, xüsusi istedadına görə daha yaşlı həmkarları təbəqəsindən olan Mikayıl Hüseynov, Ənvər Qasımzadə, Həsənağa Məcidov, Hənifə Ələsgərov və başqalarının böyük rəğbətini qazanmışdır.

70-ci illərdə ölkəmizə rəhbərlik edən Heydər Əliyev memarlıq sənətinə xüsusi diqqət göstərirdi.

Sovet dövründə geniş yayılmış eynitipli layihələrlə tikilən yaşayış və ictimai binalardan uzaqlaşmaq ideyasını irəli sürürdü.

İllərlə memarların arzusu olan bu fikir, o zaman orta yaşlarında olan və böyük yaradıcılıq məhəbbətilə yaşayan, istedadlı memarlar sırasında belə, Tələt müəllim seçilirdi.

Ölkə başçisi tərəfindən verilmiş bu fəvqəladə imkandan məharətlə istifadə edən memar Tələt Xanlarov yaddaqalan, bu gün də Bakının memarlıq simasına xüsusi ahəng verən onlarla əsərlər yaratmış, milli memarlıq xəzinəmizi daha da zənginləşdirmişdir.

Böyük yaradıcılıqla bərabər Tələt müəllim memarlıq sənətinin təbliği, memarın cəmiyyətdə yerinin xüsusiləşdirilməsi, memarın müəlliflik hüquqlarının qorunması sahələrində böyük işlər görmüşdür.

¹ Bu məqalə öncə Azərbaycan Memarlar İttifaqının “Memar” elmi, analitik-informasiya jurnalında (№ 17 (oktyabr) 2017, s. 158–160) dərc edilib.

Dəfələrlə Azərbaycan Memarlar İttifaqının sədrinin 1-ci müavini vəzifəsinə seçilən Tələt müəllim, hamımızın ustad müəllimi olan akademik Mikayıl Hüseynovla birgə Azərbaycanın memarlıq sənətinin qorugunda durmuşdur.

1975-ci ildə, mən gənc memar Azərbaycan Memarlar İttifaqına daxil olmaq üçün ittifaqa gəldim. O zamanlar İttifaqımız Rus Dram Teatrının yanındakı tarixi bir binada yerləşirdi. İttifaqda Tələt müəllimlə görüşdüm və arzumu ona bildirdim. Tələt müəllim gülümsəyib dedi:

- Mırza (hörmət etdiyi adamlara belə müraciət edirdi), əlbəttə sən Memarlar İttifaqının üzvü olmalısən. Sənin rəhmətlik atan Ənvər Qasım-zadə memarlıq sənətində, Memarlar İttifaqında böyük iz qoymuşdur. Sən onun davamçısısan. Sənədlərini topla, təhvil ver. Təqdimatın biri mənim boynuma.

O vaxtlardan 42 il keçdiyinə baxmayaraq bu gün də həmin söhbət yadımdadır.

Lakin Tələt müəllimlə daha sıx əlaqədə işlədiyim dövr Bakı şəhərinin Baş memarı vəzifəsində işlədiyim illər olmuşdur.

O zaman Baş memar yanında Şəhərsalma Şurası fəaliyyət göstərirdi. Şuranın tərkibi ölkənin ən tanınmış memarlarından ibarət idi. Burada Tələt Xanlarov, Nazim Hacıbəyov, Yuzef Qədimov, Sənan Sultanov, Elkin Ələsgərov, Əlibəy Novruzzi, Hafiz Əmirxanov və başqaları fəaliyyətdə olmuşdur.

Qeyd etməliyəm ki, ən prinsipial, ən tələbkar mövqedə duran Tələt müəllim idi.

Adətən, şuranın iclasından yarım saat tez gələrdi. Şəhərdə gedən işlər haqqında fikirləri ilə, narahatçılıqları ilə bölüşərdi.

Lazım gələndə yol verilmiş səhvlərə diqqətimi cəlb edərdi, hətta açıq dostcasında tənqid edərdi.

Mənim üçün dediyi sözlər vacib bir meyar idi. Mən bilirdim ki, Tələt müəllim hədəyə heç bir söz deməz.

Günlərin bir günü Tələt müəllim gözlənilmədən yanıma gəldi. Çox həyacanlı idi.

- Mırza, mən Respublika Prokurorluğunun mənzil kooperativi üçün yaşayış evinin layihəsini eləmişəm. Karamel fabrikinin yanında. Tikinti gedir. Lakin kooperativin sədri məndən xəbərsiz, özbaşına layihəyə dəyişiklik edir. Mənim narazılığımıza heç bir məhəl qoymur.

Əlbəttə, Tələt Xanlarov kimi tanınmış, təcrübəli, böyük ustadın mövqeyini müdafiə etmək addımını atdım. Prokurorluğun rəhbərliyi ilə görüşdüm. Tələt müəllimi də özümlə aparmışdım. Bizi çox yaxşı qarşıladılar və söz verdilər ki, kooperativin sədrinə, müəllifin razılığı olmadan, heç bir dəyişiklik edilməməsi təşvişlənəcəyəm.

Tələt Xanlarov çox ədalətli insan idi. Şərq ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyasının təşkilatçılarından və uzun illər vitse-prezidenti idi.

Akademik Şamil Fətullayev Akademiyaya rəhbərlik etdiyi illərdə onlarla peşəkar memarın müxbir və həqiqi üzv seçilməsinə dəstək vermişdir.

Şamil müəllim böyük alim idi və əksər alimlərin Akademiyaya qəbul olunmasının tərəfdarı idi. Tələt müəllim isə hər zaman buraya peşəkar yaradıcıların qəbulunu hədsiz vacib bilirdi və onların namizədliklərini müdafiə edirdi.

Azərbaycanda memarlıq sənəti, hər zaman olduğu kimi, bu gün də dövlət tərəfindən böyük dəstək və diqqət göür.

Ölkə başçısı möhtərəm Prezident İlham Əliyevin və 1-ci Vitse-Prezident xanım Mehriban Əliyevanın xüsusi diqqət və dəstəyi nəticəsində Azərbaycanın memarlıq sənəti dünyada tanınmış və özünəməxsus hörmət qazanmışdır.

Bu dəstəyə arxalanaraq, Azərbaycan Memarlar İttifaqı ölkə daxilində və onun hududlarından kənar milli memarlıq məktəbimizin təbliği üçün lazımı addımlar atır.

Gördüyümüz işlər arasında rabitə və müasir texnologiyalar nazirliyinin “Azərmarka” Birliyi ilə birgə istehsal olunmuş və Azərbaycanın görkəmli memarlarına həsr olunmuş poçt markalarının silsilə albomlarıdır.

Bu günlərdə albomların ikinci çapı nəşrdən çıxmışdır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş 12 görkəmli memarlar sırasında artıq böyük ustad Tələt Ağasibəy oğlu Xanlarova da həsr edilmiş marka mövcuddur.

Fikrimcə, bu marka dünyanı gözərkən, Azərbaycan memarlıq sənətini və bu sənətdə fədakar həyat yaşamış Tələt Xanlarovun adını əslrlə yaşadacaqdır.

Elbəy QASIMZADƏ,

*Azərbaycan Respublikası Memarlıq İttifaqı
İdarə Heyətinin sədri, Əməkdar Memar,
“Şöhrət” ordeni kavaləri*

**АКАДЕМИК АРХИТЕКТУРЫ ТАЛААТ ХАНЛАРОВ
И ПОКОЛЕННАЯ РОДОСЛОВНАЯ РОСПИСЬ
СТАРШЕЙ ЛИНИИ РОДА ХАНЛАРОВЫХ**

26 августа 2017 г. архитектурная общественность Азербайджана широко отметила 90-летний юбилей одного из основателей азербайджанской школы современного зодчества академика архитектуры Талаата Агасибек оглы Ханларова (1927 – 2004).

Будучи ярким представителем азербайджанской аристократии и главой известного бакинского рода он стал одним из крупнейших современных архитекторов-проектировщиков Азербайджана, автором и соавтором более 60 уникальных проектов общественных зданий, в том числе: Центрально-Концертно-спортивного Комплекса им. Гейдара Алиева, станций метро «Баки Совети» и «Мемар Аджеми», зданий ЦСУ, Главснаба, Наримановского и Низаминского исполкомов, Мингечаурской Олимпийской гребной базы, дворца культуры «Химик» в г. Сумгаите, гостиницы «Тебриз» в г. Нахичевани, Закавказской Высшей партийной школы, дома поэзии Самеда Вургунга в Казахском районе, автовокзала в г. Шуша, гостиницы в г. Ханкенди, павильона «Строительство» на Приморском бульваре г. Баку и др.

С 1992 г. возглавлял «Творческую мастерскую академика Т.А. Ханларова», где им были выполнены проекты Соборной мечети «Имам Рза», комплекса Кавказского Исламского Университета, квартальной мечети в Наримановском районе, жилого Дома Прокуратуры, а также ряда офисов, жилых домов и частных особняков в г. Баку и его предместьях.

Известия АИРО в своих первых выпусках уже посвящали роду Ханларовых, давшему стране целую когорту выдающихся деятелей науки и культуры, ряд публикаций (см.: *Исмаилов Э.Э.* Бакинский бекский род Ханларовых // Известия Азербайджанского историко-родословного общества. Вып. 2. Баку, 2001. С. 13–22; *Ханларов А.Т.* Право рождения // Известия Азербайджанского историко-родословного общества. Вып. 3. Баку, 2001. С. 56–83).

Ниже с некоторыми уточнениями и дополнениями к вышеуказанным работам приводится поколенная родословная роспись представителей старшей линии рода Ханларовых.

Также в качестве приложений вниманию читателей представлена Родословная таблица Ханларовых (в двух частях) и выписка из архивного дела Кавказского Комитета о владениях рода Ханларовых в первой четверти XIX столетия.

I поколение

1. Искендер-бек.

Родоначальник семьи согласно материалам Бакинской бекской комиссии, проживал в г. Баку (конец XVII – начало XVIII вв.) и принадлежал «к бекскому сословию».

Подтверждено наличие одного сына.

II поколение

2/1. Гаджи-Керим-бек.

Упомянут в материалах Бакинской бекской комиссии как проживавший в г. Баку (начало XVIII в.) и что «со времени последнего владетельного Бакинского хана пользовался бекским достоинством».

Был женат на неизвестной по имени сестре Даргах-Кули-бека (?–1738), основателя рода ханов Бакинских.

Подтверждено наличие троих сыновей.

III поколение

3/2. Гаджи-Мамед-Али-бек.

Упомянут в материалах Бакинской бекской комиссии как проживавший в городе Баку (XVIII в.) и «принадлежащий к бекскому сословию».

Подтверждено наличие троих сыновей.

IV поколение

4/3. Садых-бек.

Упомянут в материалах Бакинской бекской комиссии как проживавший в городе Баку (конец XVIII – начало XIX вв.) и «принадлежавший к бекскому сословию». «По день своей смерти получал из казны пенсию».

В материалах Камерального описания жителей Баку за 1816 г. упоминается в числе «беков VI-ой части города Баку» под фамилией *Ханларов*. Отмечается наличие в доме 4-х душ мужского и 4-х душ женского пола, а также наличие одного фруктового сада.

Подтверждено наличие двоих сыновей.

V поколение

5/4. Гаджи-Гусейн-Али-бек (род. ок. 1805 – 1883).

В камеральном описании беков города Баку за 1848 г. ему показано 48 лет (*штабс-ротмистр Усейн Али Бек Ханларов*), а в камеральном описании чиновников и беков города Баку за 1860 г. ему показано 55 лет (*штабс-ротмистр Гаджи Усейн Али Бек Ханларов*).

Согласно послужному списку: в 1823 г. произведен в канцеляристы, в 1826 г. награжден единовременно 150 рублями ассигнациями, в 1827 г. произведен в коллежские регистраторы, в 1830 г. Всемилоштивейше пожалован золотыми часами и произведен в губернские секретари, в 1831 г. произведен в 10-й класс, а в 1832 г. «Высочайшим приказом переименован в штабс-ротмистры».

Награжден орденами Св. Станислава 3-й ст. (1833 г.) и Св. Анны 3-й ст. (1861 г.), а также знаком отличия на Георгиевской ленте за 20 лет беспорочной службы (1859 г.).

С 1871 г. находился в отставке.

Заседатель от беков в Палате уголовного и гражданского суда Шемахинской, затем – Бакинской губерний.

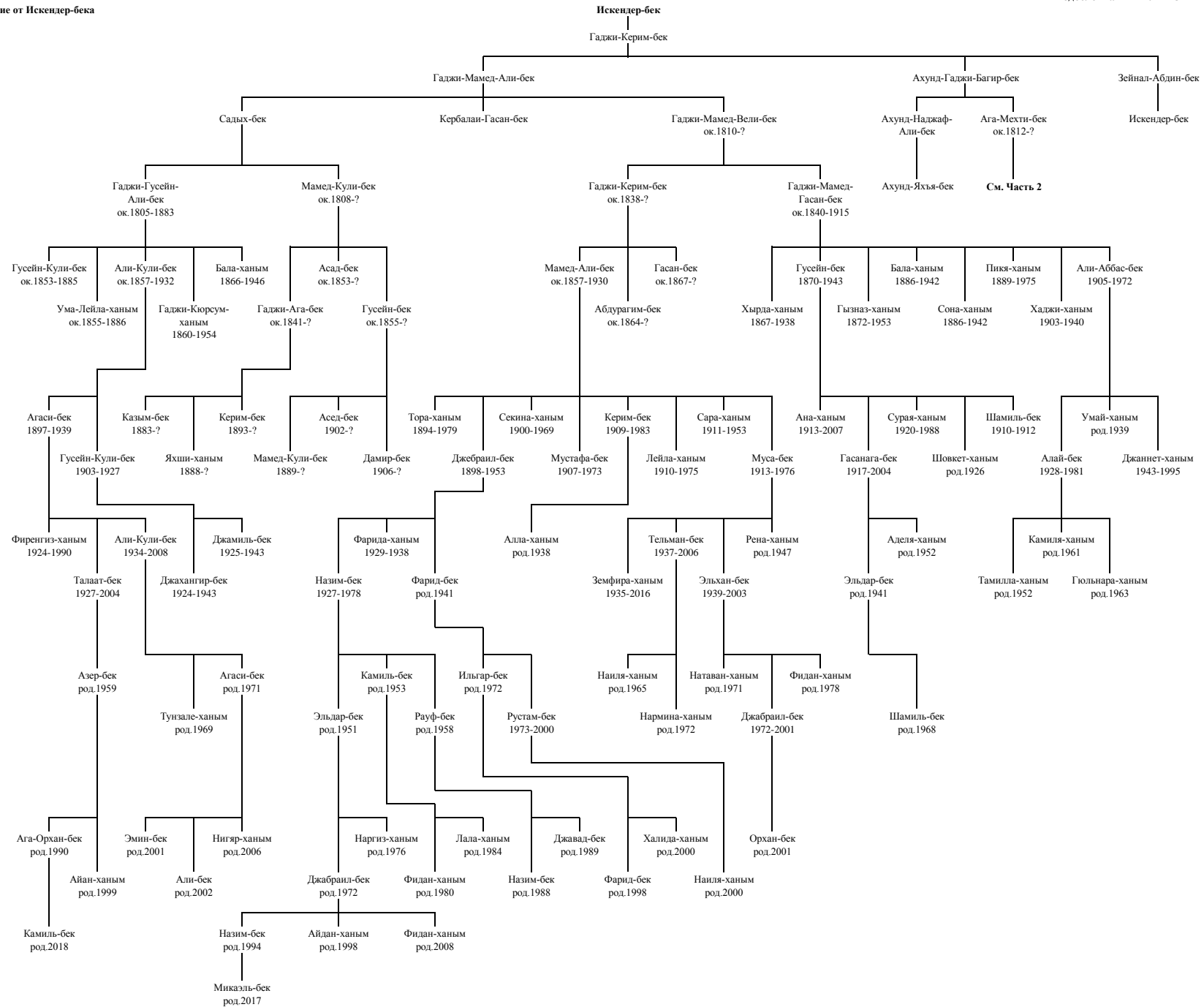
Выборный член Бакинской бекской комиссии.

Землевладелец Бакинской губернии: в его владении состояли земли и 2 населенные деревни в Кубинском уезде, а также «на землях Ханларовых в Бакинском уезде жили оседло Пирикишкюльские поселяне». Кроме того, семье Ханларовых в числе других принадлежали деревни Масазыр и Хырдалан, которые отошли в казну и за которые родному брату его – чиновнику Мамед-Кули-беку было назначено вознаграждение в 200 рублей в год.

Был женат на девице из рода «сеидов» (потомков Пророка Мухаммеда). Имел двоих сыновей и трех дочерей.

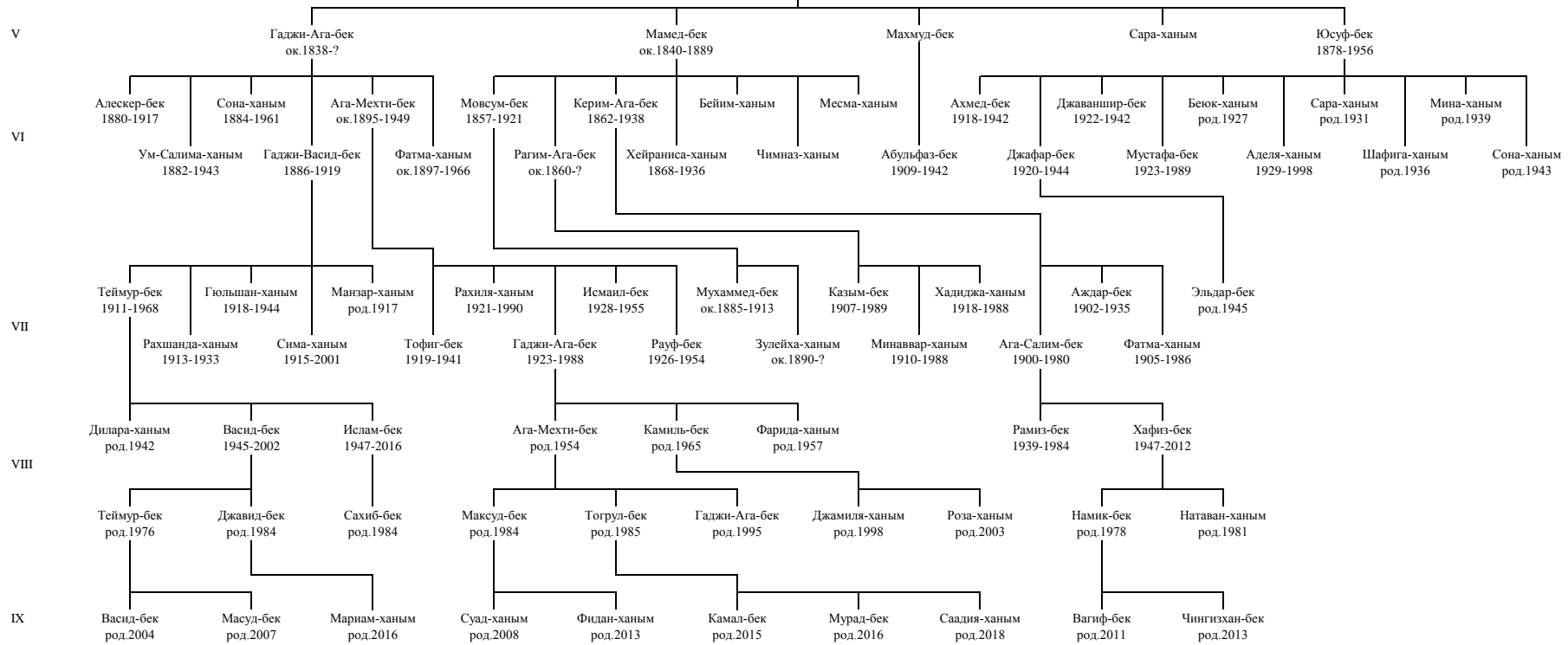
I поколение от Искендер-бека

II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII

IV поколение от Искендер-бека

Ага-Мехти-бек
ок.1812-?

VI поколение

6/5. Али-Кули-бек (род. ок. 1857 – 1932).

В камеральном описании чиновников и беков города Баку за 1860 г. ему показано 3 года.

Получил домашнее образование, крупный владелец и акционер недвижимости и нефтяных предприятий. На своем обширном загородном имении в Шувелянах имел одну из самых больших конюшен в Баку. Увлекался социал-демократическими идеями, активно поддерживал материально и был членом организации «Гуммет», однако в советское время никаких партийных и хозяйственных должностей не занимал.

Был женат на принадлежащей к другой ветви рода Гызназ-ханум Гаджи-Мамед-Гасан-бек гызы Ханларовой (1872–1953).

Имел двоих сыновей.

VII поколение

7/6. Агаси (Гусейн-Али)-бек (14.10.1897 – 1939).

В 1922 г. окончил юридический факультет Петроградского университета.

Работал на различных должностях в Наркомате сельского хозяйства Азербайджанской ССР.

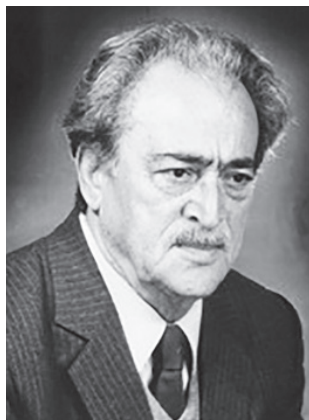
Репрессирован; скончался на строительстве Беломоро-Балтийского канала. Реабилитирован в 1992 г.

Был женат на двоюродной сестре по материнской линии, одной из первых выпускниц Азербайджанского медицинского института, Саре-ханум Нуру гызы Амираслановой (1906 – 1998), дочери крупного нефтепромышленника.

Имел дочь и двоих сыновей.

VIII поколение

8/7. Талаат-бек (26.08.1927 – 2004).

В 1956 г. окончил Азербайджанский Политехнический институт.

В 1956–1992 гг. работал в Государственном головном проектно-институте «Азгоспроект» Госстроя Азербайджана на должностях сначала архитектора, затем главного архитектора проекта, начальника архитектурно-планировочной мастерской, главного архитектора института.

В 1967–2002 гг. – являлся членом Градостроительного Совета при Главном архитектурном управлении Исполнительного Комитета г. Баку.

Участник V (1970), VI (1976), VII (1981) и VIII (1986) съездов Союза Архитекторов СССР,

где избирался членом Ревизионной комиссии, а также делегат VIII–XVII съездов Союза Архитекторов Азербайджана.

С 1964 г. избирался членом Президиума Союза Архитекторов Азербайджана; 1967–1982 гг. являлся первым заместителем председателя Правления СА. Лауреат Государственной Премии Азербайджанской ССР (1967 г.).

С 1975 г. – Заслуженный архитектор Азербайджанской ССР.

ПРИЛОЖЕНИЕ II

Дело Кавказского Комитета. № 731^б. По предположению Наместника Кавказского Генерал-Адъютанта Князя Воронцова о пожаловании некоторым лицам, принадлежащим к Ханским фамилиям за Кавказом, недвижимых имений в этом крае и об оставлении этого предположения без последствий по случаю назначения этим фамилиям пожизненного содержания.
 Началось 26-го Декабря 1847 года.
 Кончилось 29-го Июля 1865 года.

**Общий Список
 По уездам, всех лиц принадлежащих
 к Ханским Фамилиям Закавказского Края**

По Бакинскому уезду (с 131-го листа)
 Листы 132об.-133

Наименование лиц происходящих от Ханских Фамилий	От кого происходят	Чем владели они или их отцы при Ханской Фамилии	Когда и по какому случаю лишились наследственных прав	Получали ли взамен тех прав какие-либо вознаграждения от нашего Правительства	Когда и о чем подавали прошения	Чем предполагалось их обеспечить	Чем возможно их обеспечить для потомственного существования
6. Штабс-Ротмистр Усейн Али Бек Ханларов 7. Мамед Кули Бек	Прадед их был Дарья Хан	Предки их при Ханах владели потомственно деревнями: Коби, Гюзлек, Гокмали, Хаджи Асан, Хирдалан, Биладжари. Селения эти пожалованы были предку их Шах Надиром, от коего Ханларовы имеют грамоту.	Селения эти конфискованы в казну при покорении Бакинского Ханства.	Селения Коби, Гюзлек, Гокмали, Хаджи Асан, при Русском Правительстве оставались в казенном управлении до 1826 года, а с того времени отдано современное управление Гокмалинскому жителю податного состояния Гоги Пери Оглы, которыми он и ныне управляет. Селение Хирдалан с разрешения Генерала Головина отдано в управление Мамед Кули Беку Ханларову. А селение Биладжари предоставлено в управление Искендер Беку Мамед Хан Бекову, а по смерти его с разрешения Генерала Головина отдано сыновьям его: Абдуллу Беку и Сулейману Беку.	Прошений об обеспечении не подавал.	Обеспечивать не предполагалось.	На большее обеспечение данного уже Правительством, не имеют права.

В 1990 г. – участник персональной выставки архитектурных проектов в выставочном салоне Союза художников Азербайджана в г. Баку.

С 1992 г. – академик архитектуры, вице-президент Международной Академии Архитектуры Стран Востока.

В 1998 г. согласно приказу Кабинета Министров Азербайджана входил в состав Рабочей Группы по архитектурному контролю за строительством Международного аэропорта им. Гейдара Алиева.

Кавалер орденов «Знак Почета» (1980 г.) и «Шохрат» (2000 г.); награжден также почетными грамотами Верховного Совета Азербайджанской ССР (в 1977 и 1987 гг.) и рядом медалей.

С 2002 г. – была назначена пожизненная пенсия («Президентская стипендия») Президента Азербайджанской Республики.

Соавтор книг «Архитектура Советского Азербайджана» («Стройиздат»: Москва, 1972) и «Микаэль Усейнов» («Ишыг»: Баку, 1975). Неоднократно выступал в публичной печати по актуальным вопросам современной азербайджанской архитектуры.

Являлся автором мемориальных барельефов на зданиях, где проживали выдающиеся деятели азербайджанской культуры и науки, в том числе Кара Караев, Гусейн Джавид, Абдулла Шаиг, Имран Касумов, академик Тофик Алиев, академик Алиовсат Гулиев и ряд других.

Член Меджлиса дворян Азербайджана.

Многokrатно являлся председателем Государственной квалификационной комиссии Азербайджанского Инженерно-Строительного Университета по специальности «Архитектура».

В течение последних 35 лет жизни неизменно представлял на мероприятиях государственного уровня архитектурную общественность Азербайджана.

Делегат Первого Съезда Азербайджанцев Мира.

В составе делегаций Союза архитекторов СССР совершил творческие поездки в Польшу (1966 г.), Германскую Демократическую Республику (1970 г.), Болгарию (1972 г.), Румынию (1980 г.), Афганистан (1987 г.).

Созданные по его проектам уникальные общественные здания включены в «Список памятников архитектуры советского периода».

Во всех каталогах и энциклопедиях второй половины XX века входит в состав VIP персон деятелей культуры и искусства Азербайджана.

Был женат на выпускнице АЗИИнефти и химии Валиде-ханум Али-Гусейн гызы Бабаевой (1928 – 1980), правнучке купца первой гильдии Гаджи Шихали Дадашева (1830 – 1911).

Имел одного сына.

IX поколение

9/8. Азер-бек (род. 14.12.1959).

В 1976–1981 гг. обучался на строительном факультете Азербайджанского инженерно-строительного института.

В 1981 г. был зачислен на должность инженера бакинской лаборатории Научно-исследовательского института бетона и железобетона. В 1983–1986 гг. – обучался в очной аспирантуре НИИЖБа.

В 1987–1997 гг. работал в Азербайджанском НИИ строительства и архитектуры: сначала младшим, затем старшим научным сотрудником, заведующим лабораторией технологии железобетона, ведущим научным сотрудником.

В 1995–2006 гг. – начальник отдела строительной индустрии и международных отношений Государственного Комитета Строительства и Архитектуры Азербайджана.

С 2006 г. – заместитель директора Научно-исследовательского проектно-конструкторского института строительных материалов им. С.Дадашева Агентства по Контролю за Качеством Строительства Министерства по Чрезвычайным Ситуациям Азербайджана.

Консультант Азербайджанского инженерно-архитектурного университета по кафедре «Вяжущие материалы».

В 1987 г. получил ученую степень кандидата технических наук по специальности «строительные материалы и изделия».

В 1992 г. – ученое звание «старшего научного сотрудника».

Лауреат премии Ленинского комсомола в области науки и техники (1990 г.).

В 1998 г. Международной Кадровой Академией при ЮНЕСКО присуждена ученая степень доктора философии в технических науках.

Советник государственной службы (V ранг) (2005 г.).

Член Союза Архитекторов Азербайджана (2003 г.).

Член правления Азербайджанского историко-родословного общества и исполнительный редактор «Известий АИРО».

Автор более 50 научных работ и изобретений в области технологии строительных материалов, строительства, жилищной политики, экологии, энергосберегающих технологий и т.д.

Являлся координатором по связям с бюро программы Хабитат ООН (г. Найроби, Кения), рядом Комитетов Европейской Экономической Комиссии

ООН (г. Женева, Швейцария), Межправительственного Совета по Сотрудничеству в строительной деятельности стран СНГ, экспертом рабочей группы Водной Инициативы Европейского Союза по странам Восточной Европы, Кавказа и Средней Азии, комиссии по Ландшафтной Конвенции Евросоюза и т.д.

Руководитель группы местных экспертов по проведению странового Обзора жилищного сектора Комитетом по жилью и управлению земельными ресурсами ЕЭК ООН (2010 г.).

На 66-й – 72-й (2005–2013 гг.) Сессиях Комитета по жилью и управлению земельными ресурсами ЕЭК ООН избирался членом Бюро, заместителем председателя Комитета.

Неоднократный участник конференций, семинаров и совещаний международных экспертов в Австрии, Германии, Словакии, США, Финляндии, Франции, Швеции, Швейцарии, Южной Корее, Японии и др. странах.

Женат на выпускнице Нефтяной Академии Лале-ханум Юнис гызы Ибрагимовой (род. 1964).

Имеет сына и дочь.

X поколение

10/9. Ага-Орхан-бек (род. 30.04.1990).

В 2010 г. окончил бакалавриат в университете «Одлар Юрду» по специальности «финансы и кредит».

В 2013 г. окончил Европейскую Школу Экономики (г. Милан, Италия) при Букингемском университете; бакалавр по специальности Международные финансы.

В 2014 г. окончил магистратуру в бизнес школе EADA (г. Барселона, Испания), получив квалификацию Международного мастера по менеджменту.

Работает в Государственном рекламном агентстве при Президенте АР.

Владеет поясом по айкидо.

Женат на выпускнице БГУ Лейле-ханум Ариф гызы Мамедовой (род. 1992).

Имеет сына.

11/9. Айан-ханум (род. 15.01.1999).

Получила среднее музыкальное образование по классу фортепьяно.

В 2016 г. поступила в бакалавриат университета Бахчишехир в г. Стамбул, Турция.

В 2017 г. поступила в бакалавриат Европейской Школы Экономики (г. Милан, Италия) при Чичестерском университете (Великобритания), где и обучается в настоящее время по специальности «международные финансы».

Кроме английского и итальянского языков владеет также испанским и турецким.

XI поколение

12/10. Камиль-бек (род. 01.06.2018).

**“AZƏRBAYCAN TARİXİ ŞƏCƏRƏ CƏMIYYƏTİNİN
XƏBƏRLƏRİ” TOPLUSUNDA NƏŞR EDİLMİŞ
MƏQALƏLƏRİN SIYAHISI**

**1-ci buraxılış – Bakı, 2000; 2-ci buraxılış – Bakı, 2001;
3-cü buraxılış – Bakı, 2001; 4-cü buraxılış – Bakı, 2003;
5-ci buraxılış – Bakı, 2004; 6-cı buraxılış – Bakı, 2007;
7-ci buraxılış – Bakı, 2010; 8-ci buraxılış – Bakı, 2012;
9-cu buraxılış – Bakı, 2014**

- A.Ə.PAŞAYEVİN Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin rəisi təyin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. – 4-cü buraxılış. – S. 70.
- ABRAMYAN R.M. Gülüstan məlikləri (nəslin əmələ gəlməsi məsələsinə dair). – 4-cü buraxılış. – S. 103–109 (rus dilində).
- ABRAMYAN R.M. İrəvan bəy komissiyasının materialları genealogiyə mənəbə kimi. – 6-cı buraxılış. – S. 125–133 (rus dilində).
- ABUTALIBOV R.A. Qürbətdə qəbirlər. – 6-cı buraxılış. – S. 86–89 (rus dilində).
- ADİL XAN Ziyadxanovun doğum haqqında şəhadətnaməsi. – 5-ci buraxılış. – S. 78 (rus dilində).
- AĞA bəy Xanlarovun Bakı dairə baş notariusu adına ərizəsi. – 4-cü buraxılış. – S. 116–117 (rus dilində).
- AŞURLU R.S. Aşur xanın nəslı. – 3-cü buraxılış. – S. 7–17.
- AŞURLU R.S. Bəylər. – 3-cü buraxılış. – S. 150–153 (rus dilində).
- AŞURLU R.S. Əfsanəvi qadın. S.B.Aşurbəylinin anadan olmasının 100 illiyi. – 6-cı buraxılış. – S. 153–164 (rus dilində).
- AŞURLU R.S., Xanlarov A.T. Bakı bəylərinin nəsil mülkləri. – 4-cü buraxılış. – S. 63–67 (rus dilində).
- “ATŞC-nin Xəbərləri” toplusunda nəşr edilmiş məqalələrin siyahısı. – 5-ci buraxılış. – S. 79–81.
- “ATŞC-nin Xəbərləri” toplusunda nəşr edilmiş məqalələrin siyahısı. – 7-ci buraxılış. – S. 208–212.
- “ATŞC-nin Xəbərləri” toplusunda nəşr edilmiş məqalələrin siyahısı. – 8-ci buraxılış. – S. 279–284.
- “ATŞC-nin Xəbərləri” toplusunda nəşr edilmiş məqalələrin siyahısı. – 9-cu buraxılış. – S. 202–208.

- AZƏRBAYCAN Respublikasında arxiv işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. – 4-cü buraxılış. – S. 68–70.
- AZƏRBAYCAN Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin Nizamnaməsi. – 1-ci buraxılış. – S. 55–60.
- BAYRAMOVA L.V. Kitab haqqında: Исмаил Умудлу. История дворянского рода Дильбази (İsmayıl Umudlu. Zadəgan Dilbazi soyunun tarixi). – 9-cu buraxılış. – S. 199–201 (rus dilində).
- CAMAL BƏY Vəzirovun 8 aprel 1906-cı il tarixli doğum haqqında şəhadətnaməsi. – 2-ci buraxılış. – S. 98–99 (rus dilində).
- CAVAD Əhməd oğlu Həyatovun E.E.İsmayilov tərəfindən çapa hazırlanmış arxiv materialları (doğum haqqında sənədlər, şəhadətnamələr və s.). – 6-cı buraxılış. – S. 134–136 (rus dilində).
- CAVANŞİR N.A. Abraxanovlar. Nəsil şəcərəsi. – 6-cı buraxılış. – S. 43–54 (rus dilində).
- CAVANŞİR N.A. Davatdarovlar. – 4-cü buraxılış. – S. 22–28 (rus dilində).
- CAVANŞİR N.A. Məlikaslanovların soyağacı haqqında. – 2-ci buraxılış. – S. 23–34 (rus dilində).
- CAVANŞİR N.A. “Şuşa–250” konfransında bir çıxışa dair. – 3-cü buraxılış. – S. 154–155 (rus dilində).
- CAVANŞİR N.A., ÇİNGİZOĞLU Ə. Vəlibəyovlar: şəcərənin nəsilbənəsil təsviri. – 7-ci buraxılış. – S. 57–63 (rus dilində).
- ÇİNGİZOĞLU Ə. Ağayevlər və Əliyevlər: Əliqulu ağa Əmir oğlunun törəmələri. – 8-ci buraxılış. – S. 61–71.
- ÇİNGİZOĞLU Ə. Behbudəli ağanın törəməsi. – 5-ci buraxılış. – S. 18–29.
- ÇİNGİZOĞLU Ə. Əbülfət xan Qarabağlının törəməsi. – 6-cı buraxılış. – S. 55–70.
- ÇİNGİZOĞLU Ə. Haqverdiyevlər. – 9-cu buraxılış. – S. 77–82.
- ÇİNGİZOĞLU Ə. İrəvan xanları, onların mənşəyi, nəsilləri. – 6-cı buraxılış. – S. 71–77.
- ÇİNGİZOĞLU Ə. Qalabəyovlar. – 4-cü buraxılış. – S. 7–16.
- ÇİNGİZOĞLU Ə. Mehmandarovlar. – 3-cü buraxılış. – S. 42–49.
- ÇİNGİZOĞLU Ə. Məhəmmədqasım ağa Sarıcalı-Cavanşir və törəmələri. – 7-ci buraxılış. – S. 48–56.
- ÇİNGİZOĞLU Ə. Müqəddəmlər: Marağa xanları. – 9-cu buraxılış. – S. 66–76.
- ÇİNGİZOĞLU Ə. Nərimanbəyovlar. – 8-ci buraxılış. – S. 72–77.
- DUMİN S.V. Beynəlxalq genealogiya akademiyası. – 5-ci buraxılış. – S. 70–74 (rus dilində).
- DUMİN S.V. Genealogiya və heraldika üzrə XXV Beynəlxalq elmi konqres (Dublin, 16–22 sentyabr 2002-ci il). – 4-cü buraxılış. – S. 79–85 (rus dilində).

- DUMİN S.V. Zadəgan Kazım bəylər. – 2-ci buraxılış. – S. 35–45 (rus dilində).
- ƏHMƏDOV S.Ə. Azərbaycan xanlarının hakimiyyət rəmzləri (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi kolleksiyasından). – 6-cı buraxılış. – S. 78–85 (rus dilində).
- ƏHMƏDOV S.Ə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivində Şuşa və Bakı bəy komissiyalarının materialları. – 6-cı buraxılış. – S. 118–124 (rus dilində).
- ƏLAİ (MƏMMƏDOVA) G.S. Şeyx Seyid Cəmaləddin Seyid Hüseyn Qazıqumuqlunun nəsl. – 1-ci buraxılış. – S. 29–33 (rus dilində).
- ƏLİÖVSƏT Dərbəndli. Töhfəyi-əhbab və sovqati-əshab [Sevimlərin töhfəsi və ağaların sovqatı]. – 9-cu buraxılış. – S. 170–189 (rus dilində).
- ƏSGƏR BƏY Adıgözələvün 30 oktyabr 1910-cu il tarixli evlənmək haqqında şəhadətnaməsi. – 1-ci buraxılış. – S. C. 53 (rus dilində).
- ƏZİZƏ xanım Vəlibəyovanın doğum haqqında şəhadətnaməsi. – 2-ci buraxılış. – S. 98 (rus dilində).
- FƏRRUX BƏY Vəzirovun 24 noyabr 1914-cü il tarixli pasport kitabçası. – 1-ci buraxılış. – S. 53–54 (rus dilində).
- FƏRZƏLİYEV Ş.F. Məşhur Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin soy şəcərəsi (özündən əvvəl və sonra). – 5-ci buraxılış. – S. 11–17.
- FƏTƏLİ XAN Xoyskinin doğum haqqında şəhadətnaməsi. – 5-ci buraxılış. – S. 77 (rus dilində).
- HACIBƏYOV E.Z. Məlik Hadı Rustovlunun nəsl. – 7-ci buraxılış. – S. 13–47 (rus dilində).
- HACIYEV F.N. Rəfibəylilər soyu, ailəsi və ailə macəraları haqqında (Rafael Hüseynovun “Yurdun adındakı can” kitabı haqqında). – 8-ci buraxılış. – S. 271–274 (rus dilində).
- HACIYEV F.N. Yaradıcı ailələrin tarixçələri (Azad Şərifin “XX əsr Azərbaycanın yaradıcı nəsiləri” kitabı haqqında). – 7-ci buraxılış. – S. 187–189 (rus dilində).
- XANLAROV A.T. Bakı taciri Ağa Ələkbər Dadaşov və onun nəsl. – 3-cü buraxılış. – S. 31–41 (rus dilində).
- XANLAROV A.T. Qan hüququ. – 3-cü buraxılış. – S. 50–55.
- İSMAYIL XAN Ziyadxanovun doğum haqqında şəhadətnaməsi. – 5-ci buraxılış. – S. 77–78 (rus dilində).
- İSMAYILOV E.E. Azərbaycanın şəhər və kəndlərinin kameral təsvirləri genealoji mənbə kimi (IX Savyolov oxumaları üçün hazırlanmış məruzə). – 5-ci buraxılış. – S. 61–70 (rus dilində).
- İSMAYILOV E.E. Bakıxanovlar: nəslin bəy qolları. – 7-ci buraxılış. – S. 64–94 (rus dilində).
- İSMAYILOV E.E. Bakının bəylər nəsl. Xanlarovlar. – 2-ci buraxılış. – S. 13–17.
- İSMAYILOV E.E. Daşdəmirovlar. – 9-cu buraxılış. – S. 126–143 (rus dilində).

- İSMAYILOV E.E. Fransada Azərbaycan nekropoluna aid materialları. – 6-cı buraxılış. – S. 90–94 (rus dilində).
- İSMAYILOV E.E. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin şəcərəsindən bəzi məlumatlar. – 4-cü buraxılış. – S. 17–21 (rus dilində).
- İSMAYILOV E.E. Həyatovlar, onların əmələ gəlməsi və nəslin əsas xətti (Məşədi Əhməd Həyatovun nəslı). – 2-ci buraxılış. – S. 58–70.
- İSMAYILOV E.E. Xoy xanları. Nəsil şəcərəsi və tərcümeyi-hallarına aid sənədlər. – 4-cü buraxılış. – S. 35–58 (rus dilində).
- İSMAYILOV E.E. Qafqazda təbəqələr məsələsinin həlli problemi və Azərbaycan bəy soyaqlarının tarixinə dair əlavə qaynaqlar. – 7-ci buraxılış. – S. 171–180 (rus dilində).
- İSMAYILOV E.E. Məlikaslanovlar nəslinə dair dəqiqləşdirmələr. – 3-cü buraxılış. – S. 163–169 (rus dilində).
- İSMAYILOV E.E. Məşhur Xurşidbanu bəyim Natəvanın beş arxa nəsil şəcərəsi. – 1-ci buraxılış. – S. 34–36.
- İSMAYILOV E.E. Persiya şahzadələri Rusiya imperiyasında və onların nəslı (I Beynəlxalq genealoji kollokvium üçün hazırlanmış məruzə). – 1-ci buraxılış. – S. 8–16 (rus dilində).
- İSMAYILOV E.E. (“ATŞC Xəbərləri” redaksiya heyəti adından). “Peterbuq qəbiristanları”nın dördüncü cildindəki Sankt-Peterburq müsəlman məzarlığında basdırılanların. – 8-ci buraxılış. – S. 117–120 (rus dilində).
- İSMAYILOV E.E. I Şah İsmayıl Xətayinin yunan və gürcü əcdadları (arxa nəsil şəcərəsi). – 5-ci buraxılış. – S. 40–47 (rus dilində).
- İSMAYILOV E.E. Usmiyev knyazları Azərbaycanda. – 6-cı buraxılış. – S. 7–42 (rus dilində).
- İSMAYILOV E.E., CAVANŞİR N.A. Məlikyeqanovlar. – 3-cü buraxılış. – S. 84–108 (rus dilində).
- İSMAYILOV E.E., MOLÇANOV A.A., TAHİRZADƏ Ə.Ş. (“ATŞC Xəbərləri” redaksiya heyəti adından). ATŞC: dünən, bu gün, sabah. – 7-ci buraxılış. – S. 7–9.
- İSMAYILOV E.E., NAUMOV O.N. Arkadi Anatolyeviç Molçanov (27.02.1947, Moskva – 18.07.2010, Moskva). – 8-ci buraxılış. – S. 275–278 (rus dilində).
- İSMAYILOV E.E., QULUYEV M.R. Kəlbəli xan Kəngərlinin soyköütüyü. – 8-ci buraxılış. – S. 78–89 (rus dilində).
- İSMAYILOV E.E., TAHİRZADƏ Ə.Ş. Azərbaycan qəbiristanşünaslığına başlamaq sınağı. – 7-ci buraxılış. – S. 114–146 (rus dilində).
- İSMAYILOV E.E., TAHİRZADƏ Ə.Ş. Rusiya zabıtləri Aslanbeqovlar: sözardı. – 9-cu buraxılış. – S. 197–198 (rus dilində).

- İSMAYILZADƏ N.S. İsa bəy Hacinski, onun əsli və nəslİ. – 4-cü buraxılış. – S. 29–34 (rus dilində).
- KAZAKOV A.V. İrəvan xanları Kabarda süvari alayında. – 7-ci buraxılış. – S. 105–113 (rus dilində).
- KAZAKOV A.V. Rusiya zabİtləri Aslanbeqovlar: onların etnik mənşəyinə dair qeydlər. – 9-cu buraxılış. – S. 190–196 (rus dilində).
- KONOVALOVA İ.G. E.E.İsmayılovun “Qacar xanədanından olan Persiya şahzadələri Rusiya imperiyasında” kitabı haqqında. – 7-ci buraxılış. – S. 190–192 (rus dilində).
- QABULZADƏ A.H. Qax Qəbulzadələri: nəsillər üzrə şəcərə cədvəli. – 8-ci buraxılış. – S. 206–235.
- QACAR Ç.O. Oxuculara. – 1-ci buraxılış. – S. 5–6.
- QACAR K.A. I Beynəlxalq genealoji kollokvium. – 1-ci buraxılış. – S. 7.
- QACAR K.A. İnternetdə Qacar soyunun beynəlxalq assosiasiyası. – 3-cü buraxılış. – S. 161–162 (rus dilində).
- QACAR K.A. Savyolov oxumaları. – 5-ci buraxılış. – S. 59–61 (rus dilində).
- QACAR K.A. II Ümumdünya Qacarlar qurultayı və Qacarlari tədqiq edən Beynəlxalq assosiasiyanın II illik konfransı (Leyden, Hollandiya, 20–21 iyun 2002-ci il). – 4-cü buraxılış. – S. 74–76 (rus dilində).
- QARAYEVA N.İ. Qarayevlər. Nəsil şəcərəsi. – 5-ci buraxılış. – S. 55–58.
- QATAQOVA L.S., PÇELOV Y.V. D.İ.İsmayılzadənin çap olunmuş başlıca əsərlərinin siyahısı. – 7-ci buraxılış. – S. 203–207 (rus dilində).
- QULORDAVA D.A. İsmayılovlar nəslinin gerbi. – 3-cü buraxılış. – S. 133–136 (rus dilində).
- QULORDAVA D.A. Qavqaz genealoji və heraldika cəmiyyətləri. – 5-ci buraxılış. – S. 74–76 (rus dilində).
- QULORDAVA D.A. Naxçıvanski xanları nəslinin gerbi. – 2-ci buraxılış. – S. 84–86 (rus dilində).
- QULUYEV M.R. Abbasqulu xan İrəvanski və nəsil şəcərəsi. – 7-ci buraxılış. – S. 100–104.
- QULUYEV M.R. İrəvan xanlarının diplomatik məktubləri. – 8-ci buraxılış. – S. 267–270.
- QULUYEV M.R. Konstantin Nikolayeviç Smirnov və onun şəxsi arxivi. – 7-ci buraxılış. – S. 181–186.
- MAKSİDOV A.A. Şimali Qafqazda genealogiya. – 4-cü buraxılış. – S. 94–97 (rus dilində).
- MARZOYEV İ.T. Əfsanəyə çevrilməmiş həyat. – 7-ci buraxılış. – S. 167–170 (rus dilində).

- MEHDİYEV T.R., MEHDİYEV Ü.R., İSMAYILOV E.E. Səlimxanovlar: nəsilər üzrə şəcərə cədvəli. – 8-ci Buraxılış. – S. 7–60 (rus dilində).
- MƏHƏMMƏD Məsum ibn Xocaqi İsfəqani. “Xülasət əs-səyyar”. “Şəmna əz zikri-Ziyadoğlu və ausəf-i Gəncə” fəslı (fars dilindən tərcüməsi və orijinalı). Ziyadoğlu nəslı və Gəncənin xüsusiyyətləri haqqında qısa məlumat. – 3-cü buraxılış. – S. 109–126.
- MƏMMƏDOV (BAHARLI) O.Z. Mirzə Vəli bəy və onun nəslinin tanınmış övladları. – 9-cu buraxılış. – S. 114–125.
- MİRZƏZADƏ P.X. „Almanach de Bruxelles“. Qeiri-avropa sülalərinə həsr edilmiş dünyada yeganə internet nəşri. – 4-cü buraxılış. – S. 86–89.
- MİRZƏZADƏ P.X. Maku və Naxçıvan xanların xaricdəki nəsiləri. – 5-ci buraxılış. – S. 48–54 (rus dilində).
- MOLÇANOV A.A. A.T.Knyazevin 1785-ci il “Gerbələr toplusu”nda Şərq köklü rus zadəganlarının nəsil emblemləri. – 7-ci buraxılış. – S. 193–197 (rus dilində).
- MOLÇANOV A.A. Rusiya ordusunda ən şücaətlilər sırasında (E.E.İsmayilovun “Georgi kavalərləri – azərbaycanlılar” kitabı haqqında) (rus dilində). – 6-cı buraxılış. – S. 142–144 (rus dilində).
- MUSTAFAYEV Ə.F. Gəncəli İsrəfilbəyovlar: nəsil şəcərəsinin təsviri. – 9-cu buraxılış. – S. 7–35.
- NAĞDƏLİYEV F.F. Kəngərlilər haqqında tarixi sənədlər. – 5-ci buraxılış. – S. 30–39 (rus dilində).
- NAĞDƏLİYEV F.F. Rusiya imperator ordusu tərkibində Azərbaycan Kəngərli süvariləri. XII Savyolov oxumaları üçün hazırlanmış məruzə. Moskva, 9–10.10.2005-ci il. – 6-cı buraxılış. – S. 95–117 (rus dilində).
- NAĞİSOYLU M. Ziyadoğlu nəslı haqqında dəyərli qaynaq. – 3-cü buraxılış. – S. 127–130.
- NURİYEVƏ Z.A. Cahangirbəyovlar öz nəsil ağaclarını yaradırlar (Q.N.Qəhrəmanovun “Cahangirovlar” kitabı haqqında). – 6-cı buraxılış. – S. 137–141 (rus dilində).
- PÇELOV E.V. Dilarə İbrahim qızı İsmayılzadə (11.10.1931, Bakı – 23.01.2009, Boston). – 7-ci buraxılış. – S. 198–202 (rus dilində).
- PÇELOV E.V. Xan nəslı Rusiyanın xidmətində (F.F.Nağdəliyevin “Xan Naxçıvankilər Rusiya imperiyasında” kitabı haqqında). – 6-cı buraxılış. – S. 145–150 (rus dilində).
- RÜXSARƏ XANIM Laləyevanın 1 dekabr 1893-cü il tarixli doğum haqqında şəhadətnaməsi. – 2-ci buraxılış. – S. 99 (rus dilində).
- RÜSTƏMZADƏ P.Q. Eldar Mansurovun “Mansurovlar” kitabı barəsində. – 6-cı buraxılış. – S. 151–152 (rus dilində).

- SƏMƏD BƏY Mehmandarovun xidməti dəftəri. – 4-cü buraxılış. – S. 110–114 (rus dilində).
- SÜRƏYYA XANIM Vəlibəyovanın 5 noyabr 1903-cü il tarixli doğum haqqında şəhadətnaməsi. – 2-ci buraxılış. – S. 98 (rus dilində).
- ŞAHVERDİ xan Ziyadxanovun xidməti dəftəri. – 3-cü buraxılış. – S. 157–159 (rus dilində).
- ŞAHZADƏ Darab Mirzə Qacarın xidməti dəftəri. – 4-cü buraxılış. – S. 114–115 (rus dilində).
- ŞAHZADƏ Nəvvab Friştə xanım Qacarın 17 sentyabr 1902-ci il tarixli doğum haqqında şəhadətnaməsi. – 1-ci buraxılış. – S. 51–52 (rus dilində).
- ŞAHZADƏ Ziba xanım Qacarın 24 aprel 1908-ci il tarixli attestatı. – 1-ci buraxılış. – S. 52 (rus dilində).
- TAHİRLİ O.Ə. Zaqafqaziya Seyminin üzvü Cəfər Axundov. – 8-ci buraxılış. – S. 201–205.
- TAHİRZADƏ Ə.Ş. Aşurovlar (soyun tarixinə ötəri baxış). – 9-cu buraxılış. – S. 94–113.
- TAHİRZADƏ Ə.Ş. Hacı İsmayıl bəy Qutqaşının özü və soyu haqqında. – 2-ci buraxılış. – S. 7–12.
- TAHİRZADƏ Ə.Ş. Qax məzarlığı. – 8-ci buraxılış. – S. 112–116.
- TAHİRZADƏ Ə.Ş. Məhəmmədəmin Rəsulzadənin soyağacı haqqında. – 9-cu buraxılış. – S. 83–93.
- TAHİRZADƏ Ə.Ş. Şəkililər Osmanlı sarayında və Türkiyə ordusunda. – 8-ci buraxılış. – S. 121–148.
- TAHİRZADƏ Ə.Ş. Şəkinin xan, bəy və ruhani ailələri haqqında qiymətli bəlgə. – 9-cu buraxılış. – S. 144–169.
- TAHİRZADƏ Ə.Ş. Tiflis müsəlman qəbiristanlığı haqqında. – 7-ci buraxılış. – S. 147–159.
- TAHİRZADƏ Ə.Ş. Ümnisə xanım Musabəyova – Qəbələ sultanlarının yadigarı. – 7-ci buraxılış. – S. 95–99.
- TAHİRZADƏ Ə.Ş., TAHİRLİ O.Ə. Heydər (Heydəröğlu) İbrahim bəy İsa bəy oğlu (1879, Dərbənd – 1949, Ankara). – 8-ci buraxılış. – S. 149–172.
- TƏLƏT BƏY Xanlarovun 75 illik yubeleyi. – 4-cü buraxılış. – S. 98–99.
- UMUDLU İ.B. Qayıboğulları. – 8-ci buraxılış. – S. 90–100.
- UMUDLU İ.B. Qazax bölgəsindəki səkkiz məzarlığın qısa icmalı. – 8-ci buraxılış. – S. 101–111.
- VƏZİROV M.A. Füzulili Vəzirovlar. – 3-cü buraxılış. – S. 137–149 (rus dilində).
- VƏZİROV M.A. Xatirələr (Vəzirovların şəcərəsindən bəzi məlumatlar. Şuşalı Vəzirovlar). – 1-ci buraxılış. – S. 41–50 (rus dilində).

- VƏZİROV M.A. Zümürxaçlı Vəzirovlar. – 2-ci buraxılış. – S. 87–97 (rus dilində).
ZİYADLI A.Ə. Adıgözəlovlar. Mirzə Adıgözəl bəyin nəslı (onun oğlu Haqverdi bəyin qolu). – 1-ci buraxılış. – S. 17–22.
ZİYADLI A.Ə. Fərhad Bədəlbəylinin əcdadlarının şəcərəsi (beş nəsil). – 4-cü buraxılış. – S. 59–62 (rus dilində).
ZİYADLI A.Ə. “Qafqaz Albaniyasının etnik və mədəni irsi” konfransında. – 3-cü buraxılış. – S. 156 (rus dilində).
ZİYADLI A.Ə. Nuribəyovlar. – 2-ci buraxılış. – S. 46–52.

**УКАЗАТЕЛЬ МАТЕРИАЛОВ, ОПУБЛИКОВАННЫХ
В СБОРНИКЕ «ИЗВЕСТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
ИСТОРИКО-РОДОСЛОВНОГО ОБЩЕСТВА»**

- Выпуск 1 – Баку, 2000; Выпуск 2 – Баку, 2001;
Выпуск 3 – Баку, 2001; Выпуск 4 – Баку, 2003;
Выпуск 5 – Баку, 2004; Выпуск 6 – Баку, 2007;
Выпуск 7 – Баку, 2010; Выпуск 8 – Баку, 2012;
Выпуск 9 – Баку, 2014**

- АБРАМЯН Р.М. Материалы Эриванской бекской комиссии как генеалогический источник. – Вып. 6. – С. 125–133.
АБРАМЯН Р.М. Мелики Гюлистана (к вопросу о происхождении). – Вып. 4. – С. 103–109.
АБУТАЛЫБОВ Р.А. Могилы на чужбине. – Вып. 6. – С. 86–89.
АЛАИ (МАМЕДОВА) Г.С. Потомки шейха сеида Джемаледдина Сеид-Гусейна Казикумухского. – Вып. 1. – С. 29–33.
АЛИОВСАТ Дербендли. Тохфеи-эхбаб ве совгати-эсхаб [Подарок друзьям и дар сотоварищам]. – Вып. 9. – С. 170–189.
АРХИВНЫЕ материалы (метрики, свидетельства и т.п. Дж.А. Хаятова), подготовленные для публикации Э.Э. Исмаиловым. – Вып. 6. – С. 134–136.
АТТЕСТАТ принцессы Зибы Ханум Гаджар от 24.05.1908 г. – Вып. 1. – С. 52.
АХМЕДОВ С.А. Атрибуты власти азербайджанских ханов (из коллекции Национального Музея Истории Азербайджана). – Вып. 6. – С. 78–85.
АХМЕДОВ С.А. Материалы Шушинской и Бакинской бекских комиссий в Государственном историческом архиве Азербайджанской Республики. – Вып. 6. – С. 118–124.

- АШУРЛИ Р.С. Беки. – Вып. 3. – С. 150–153.
- АШУРЛИ Р.С. Женщина-легенда. К 100-летию со дня рождения С.Б.Ашурбейли. – Вып. 6. – С. 153–164.
- АШУРЛИ Р.С. Род Ашур-хана. – Вып. 3. – С. 17–30.
- АШУРЛИ Р.С., ХАНЛАРОВ А.Т. Родовые владения Бакинских бекских фамилий. – Вып. 4. – С. 63–67.
- БАЙРАМОВА Л.В. О книге: Исмаил Умудлу. История дворянского рода Дильбази. – Вып. 9. – С. 199–201.
- ВЕЗИРОВ М.А. Везиры из города Шуши. – Вып. 1. – С. 41–50.
- ВЕЗИРОВ М.А. Везиры из селения Зумурхач. – Вып. 2. – С. 87–97.
- ВЕЗИРОВ М.А. Физулинские Везиры. – Вып. 3. – С. 137–149.
- ГАБУЛЗАДЕ А.Г. Гахские Габулзаде: поколенная родословная роспись. – Вып. 8. – С. 236–266.
- ГАДЖИБЕКОВ Э.З. Род мелика Ади Рустовского. – Вып. 7. – С. 13–47.
- ГАДЖИЕВ Ф.Н. О семье, семейном романе и роде Рафибейли (о книге: Рафаэля Гусейнова “Yurdun adindaki can”). – Вып. 8. – С. 271–274.
- ГАДЖИЕВ Ф.Н. Хроники творческих семей. (О книге: Азад Шариф. Творческие династии Азербайджана в XX веке). – Вып. 7. – С. 187–189.
- ГАТАГОВА Л.С., ПЧЕЛОВ Е.В. Список основных опубликованных работ Д.И.Исмаил-заде. – Вып. 7. – С. 203–207.
- ГУЛОРДАВА Д.А. Герб рода Исмаиловых. – Вып. 3. – С. 133–136.
- ГУЛОРДАВА Д.А. Герб рода ханов Нахичеванских. – Вып. 2. – С. 84–86.
- ГУЛОРДАВА Д.А. Кавказские генеалогические и геральдические общества. – Вып. 5. – С. 74–76.
- ДЖАВАНШИР Н.А. Абрахановы. Поколенная родословная роспись. – Вып. 6. – С. 43–54.
- ДЖАВАНШИР Н.А. Даватдаровы. – Вып. 4. – С. 22–28.
- ДЖАВАНШИР Н.А. К вопросу одного выступления на конференции «Шуша-250». – Вып. 3. – С. 154–155.
- ДЖАВАНШИР Н.А. О родословной Мелик-Аслановых. – Вып. 2. – С. 23–34.
- ДЖАВАНШИР Н.А., ЧИНГИЗОГЛЫ Э. Велибековы: поколенная родословная роспись. – Вып. 7. – С. 57–63.
- ДУМИН С.В. Дворяне Казем-Беки. – Вып. 2. – С. 35–45.
- ДУМИН С.В. Международная генеалогическая академия. – Вып. 5. – С. 70–74.
- ДУМИН С.В. XXV Международный научный конгресс по генеалогии и геральдике (Дублин, 16–22 сентября 2002 г.). – Вып. 4. – С. 79–85.
- ЗИЯДЛЫ А.А. Адыгезаловы – потомки Мирза-Адыгезал-бека (линия его сына Хагверди-бека). – Вып. 1. – С. 23–28.

- ЗИЯДЛЫ А.А. Восходящая родословная Фархада Бадалбейли. – Вып. 4. – С. 59–62.
- ЗИЯДЛЫ А.А. На международной конференции «Этническое и культурное наследие Кавказской Албании». – Вып. 3. – С. 156.
- ЗИЯДЛЫ А.А. Нурибековы. – Вып. 2. – С. 52–57.
- ИСМАИЛ-ЗАДЕ Н.Дж. Иса-бек Гаджинский, его происхождение и потомки. – Вып. 4. – С. 29–34.
- ИСМАИЛОВ Э.Э. Бакинский бекский род Ханларовых. – Вып. 2. – С. 17–22.
- ИСМАИЛОВ Э.Э. Бакихановы: бекские линии рода. – Вып. 7. – С. 64–94.
- ИСМАИЛОВ Э.Э. Восходящая родословная (пять поколений) Хуршидбану-беим Натаван. – Вып. 1. – С. 37–40.
- ИСМАИЛОВ Э.Э. Греческие и грузинские предки шаха Исмаила I Хатаи (восходящие родословные росписи). – Вып. 5. – С. 40–47.
- ИСМАИЛОВ Э.Э. Дашдамировы. – Вып. 9. – С. 126–143.
- ИСМАИЛОВ Э.Э. Камеральные описания городов и сёл Азербайджана – как генеалогический источник (доклад, подготовленный для IX Савёловских чтений). – Вып. 5. – С. 61–70.
- ИСМАИЛОВ Э.Э. Князья Уцмиевы в Азербайджане. – Вып. 6. – С. 7–42.
- ИСМАИЛОВ Э.Э. Материалы к азербайджанскому некрополю во Франции. – Вып. 6. – С. 90–94.
- ИСМАИЛОВ Э.Э. Некоторые сведения по родословной Гаджи Зейналабдина Тагиева. – Вып. 4. – С. 17–21.
- ИСМАИЛОВ Э.Э. Принцы Персидские в Российской империи и их потомки (Доклад, подготовленный для I Международного Генеалогического colloquium). – Вып. 1. – С. 8–16.
- ИСМАИЛОВ Э.Э. Проблема решения сословного вопроса на Кавказе и дополнительные источники по истории азербайджанских бекских фамилий. – Вып. 7. – С. 171–180.
- ИСМАИЛОВ Э.Э. (от имени редколлегии «Известий АИРО»). Список захоронений мусульманского кладбища Санкт-Петербурга в четвертом томе «Петербуржского некрополя». – Вып. 8. – С. 117–120.
- ИСМАИЛОВ Э.Э. Уточнения к родословной Мелик-Аслановых. – Вып. 3. – С. 163–169.
- ИСМАИЛОВ Э.Э. Ханы Хойские. Материалы к родословной и биографиям. – Вып. 4. – С. 35–58.
- ИСМАИЛОВ Э.Э. Хаятовы, их происхождение и старшая линия рода (потомки Мешади-Ахмеда Хаятова). – Вып. 2. – С. 70–83.
- ИСМАИЛОВ Э.Э., ДЖАВАНШИР Н.А. Мелик-Егановы. Поколенная родословная роспись. – Вып. 3. – С. 84–108.

- ИСМАИЛОВ Э.Э., КУЛИЕВ М.Р. Родословная Келб-Али-хана Кенгерли. – Вып. 8. – С. 78–89.
- ИСМАИЛОВ Э.Э., МОЛЧАНОВ А.А., ТАГИРЗАДЕ А.Ш. (от имени редколлегии «Известий АИРО»). АИРО: вчера, сегодня, завтра. – Вып. 7. – С. 10–12.
- ИСМАИЛОВ Э.Э., НАУМОВ О.Н. Аркадий Анатольевич Молчанов (27.02.1947, Москва – 18.07.2010, Москва). – Вып. 8. – С. 275–278.
- ИСМАИЛОВ Э.Э., ТАГИРЗАДЕ А.Ш. Опыт составления азербайджанского некрополя. – Вып. 7. – С. 114–146.
- ИСМАИЛОВ Э.Э., ТАГИРЗАДЕ А.Ш. Российские офицеры Асланбеговы: послесловие. – Вып. 9. – С. 197–198.
- КАДЖАР К.А. Международные ассоциации рода Каджаров в интернете. – Вып. 3. – С. 161–162.
- КАДЖАР К.А. II Всемирный съезд Каджаров и II Ежегодная конференция Международной ассоциации по изучению Каджаров (Лейден, Нидерланды, 20–21 июня 2002 г.). – Вып. 4. – С. 76–78.
- КАДЖАР К.А. I Международный генеалогический коллоквиум. – Вып. 1. – С. 7.
- КАДЖАР Ч.О. К читателям. – Вып. 1. – С. 5–6.
- КАДЖАР К.А. Савёловские чтения. – Вып. 5. – С. 59–61.
- КАЗАКОВ А.В. Российские офицеры Асланбеговы: штрихи к их этническому происхождению. – Вып. 9. – С. 190–196.
- КАЗАКОВ А.В. Хань Эриванские в Кабардинском конном полку. – Вып. 7. – С. 105–113.
- КАРАЕВА Н.И. Караевы. Родословная роспись. – Вып. 5. – С. 55–58.
- КОНОВАЛОВА И.Г. О книге: Э.Э. Исмаилов. Персидские принцы из дома Каджаров в Российской империи. – Вып. 7. – С. 190–192.
- КУЛИЕВ М.Р. Аббас-Кули-хан Эриванский и его родословная. – Вып. 7. – С. 100–104.
- КУЛИЕВ М.Р. Дипломатическая переписка Эриванских ханов. – Вып. 8. – С. 267–270.
- КУЛИЕВ М.Р. Константин Николаевич Смирнов и его личный архив. – Вып. 7. – С. 181–186.
- МАКСИДОВ А.А. Генеалогия на Северном Кавказе. – Вып. 4. – С. 94–97.
- МАМЕДОВ (БАХАРЛЫ) О.З. Мирза Вели бек и его знаменитые потомки. – Вып. 9. – С. 114–125.
- МАРЗОЕВ И.Т. Жизнь, не ставшая легендой. – Вып. 7. – С. 167–170.
- МЕТРИЧЕСКОЕ свидетельство Адиль-хана Зиядханова. – Вып. 5. – С. 78.
- МЕТРИЧЕСКОЕ свидетельство Азизы-Ханум Велибековой. – Вып. 2. – С. 98.

- МЕТРИЧЕСКОЕ свидетельство Джамал-бека Везирова от 8.04.1906 г. – Вып. 2. – С. 98–99.
- МЕТРИЧЕСКОЕ свидетельство Исмаил-хана Зиядханова. – Вып. 5. – С. 77–78.
- МЕТРИЧЕСКОЕ свидетельство о браке Аскер-бека Адигезалова от 30.10.1910 г. – Вып. 1. – С. 53.
- МЕТРИЧЕСКОЕ свидетельство принцессы Навваб-Фришты Ханум от 17.09.1902 г. – Вып. 1. – С. 51–52.
- МЕТРИЧЕСКОЕ свидетельство Рухсары-Ханум Лалаевой от 1.12.1893 г. – Вып. 2. – С. 99.
- МЕТРИЧЕСКОЕ свидетельство Сураи-Ханум Велибековой от 5.11.1903 г. – Вып. 2. – С. 98.
- МЕТРИЧЕСКОЕ свидетельство Фатали-хана Хойского. – Вып. 5. – С. 77.
- МЕХТИЕВ Т.Р., МЕХТИЕВ У.Р., ИСМАИЛОВ Э.Э. Селимхановы: поколенная родословная роспись. – Вып. 8. – С. 7–60.
- МИРЗАЗАДЕ П.Х. Almanach de Bruxelles. Единственное в мире интернет-издание, посвященное неевропейским династиям. – Вып. 4. – С. 90–93.
- МИРЗАЗАДЕ П.Х. Потомки ханов Макинских и Нахичеванских за рубежом. – Вып. 5. – С. 48–54.
- МОЛЧАНОВ А.А. Герои-храбрецы, отмеченные по заслугам (О книге: Исмаилов Э.Э. Георгиевские кавалеры – азербайджанцы). – Вып. 6. – С. 142–144.
- МОЛЧАНОВ А.А. Родовые эмблемы российских дворян восточного происхождения в «Гербовнике» А.Т.Князева 1785 года. – Вып. 7. – С. 193–197.
- МУСТАФАЕВ А.Ф. Исфаилбековы из Гянджи: поколенная родословная роспись. – Вып. 9. – С. 36–65.
- МУХАММЕД Масум ибн-Ходжаги Исфакхани. «Хуласат ас-сийар». Глава «Шамма аз зикр-и Зийад-угли ва аусаф-и Ганджа» («Краткий очерк истории рода Зийад оглы и описание Гянджи»). – Вып. 3. – С. 109–126.
- НАГДАЛИЕВ Ф.Ф. Азербайджанская конница Кенгерли в рядах российской императорской армии. Доклад, подготовленный для XII Савеловских чтений. Москва, 9–10.10.2005 г. – Вып. 6. – С. 95–117.
- НАГДАЛИЕВ Ф.Ф. Кенгерли – материалы к истории. – Вып. 5. – С. 30–39.
- НАГИСОЙЛУ М. Мухаммед Масум ибн-Ходжаги Исфакгани. «Хуласат ас-Сийар». Глава «Шамма аз зикр-и Зийад-угли ва аусаф-и Ганджа» («Краткий очерк истории рода Зийад оглы и описание Гянджи»). – Вып. 3. – С. 131–132.
- НУРИЕВА З.А. Джангирбековы создают свое древо (О книге: Кахраманов К.Н. Джангировы). – Вып. 6. – С. 137–141.

- ПАСПОРТНАЯ книжка Фаррух Бека Везирова от 24.10.1914 г. – Вып. 1. – С. 53–54.
- ПОСЛУЖНОЙ список принца Дараб-Мирзы Каджара. – Вып. 4. – С. 114–115.
- ПОСЛУЖНОЙ список Самед-бека Мехмандарова. – Вып. 4. – С. 110–114.
- ПОСЛУЖНОЙ список Шахверди хана Зиятханова (Шахверды-Хан-Абуль-фат-Хан-Оглы-Зиатхан). – Вып. 3. – С. 157–159.
- ПРОШЕНИЕ Ага-бека Ханларова на имя старшего нотариуса Бакинского окружного суда. – Вып. 4. – С. 116–117.
- ПЧЕЛОВ Е.В. Диляра Ибрагим кызы Исмаил-заде (11.10.1931, Баку – 23.01.2009, Бостон). – Вып. 7. – С. 198–202.
- ПЧЕЛОВ Е.В. Ханский род на службе России (О книге: Нагдалиев Ф. Ханы Нахичеванские в Российской Империи). – Вып. 6. – С. 145–150.
- РУСТАМЗАДЕ П.Г. О книге: Мансуров Э.Б. Мансуровы. – Вып. 6. – С. 151–152.
- ТАГИРЗАДЕ А.Ш. Ашуровы (взгляд на историю семьи). – Вып. 9. – С. 94–113.
- ТАГИРЗАДЕ А.Ш. О Гаджи Исмаил-беке Куткашинском и его родословной. – Вып. 2. – С. 7–12.
- ТАГИРЗАДЕ А.Ш. Гахское кладбище. – Вып. 8. – С. 112–116.
- ТАГИРЗАДЕ А.Ш. О родословной Мамед Эмина Расулзаде. – Вып. 9. – С. 83–93.
- ТАГИРЗАДЕ А.Ш. О Тифлисском мусульманском кладбище. – Вып. 7. – С. 154–166.
- ТАГИРЗАДЕ А.Ш. Умниса-ханум Мусабекова – потомок габалинских султанов. – Вып. 7. – С. 95–99.
- ТАГИРЗАДЕ А.Ш. Ценные сведения о фамилиях ханов, беков и духовенства города Шеки. – Вып. 9. – С. 144–169.
- ТАГИРЗАДЕ А.Ш. Шекинцы при Дворе Османских султанов и в турецкой армии. – Вып. 8. – С. 121–148.
- ТАГИРЗАДЕ А.Ш., ТАГИРЛИ О.А. Гайдаров (Гайдароглу) Ибрагим-бек Иса-бек оглу (1879, Дербент – 1949, Анкара). – Вып. 8. – С. 173–200.
- ТАГИРЛИ О.А. Член Закавказского Сейма Джафар Ахундов. – Вып. 8. – С. 201–205.
- УКАЗ Президента Азербайджанской Республики об усовершенствовании архивного дела в Азербайджанской Республике. – Вып. 4. – С. 70–72.
- УКАЗ Президента Азербайджанской Республики о назначении А.А. Пашаева начальником Национального архивного управления Азербайджанской Республики. – Вып. 4. – С. 72.
- УКАЗАТЕЛЬ материалов, опубликованных в сборнике «Известия АИРО». – Вып. 5. – С. 82–84.

- УКАЗАТЕЛЬ материалов, опубликованных в сборнике «Известия АИРО». – Вып. 7. – С. 213–216.
- УКАЗАТЕЛЬ материалов, опубликованных в сборнике «Известия АИРО». – Вып. 8. – С. 285–290.
- УКАЗАТЕЛЬ материалов, опубликованных в сборнике «Известия АИРО». – Вып. 9. – С. 209–215.
- УМУДЛУ И.Б. Гаибовы. – Вып. 8. – С. 90–100.
- УМУДЛУ И.Б. Краткий обзор восьми кладбищ Казахского региона. – Вып. 8. – С. 101–111.
- УСТАВ Азербайджанского историко-родословного общества. – Вып. 1. – С. 55–65.
- ФАРЗАЛИЕВ Ш.Ф. Родословная Узун Хасана Ак-Койунлу. – Вып. 5. – С. 11–17.
- ХАНЛАРОВ А.Т. Бакинский купец Ага Алекпер Дадашев и его потомки. – Вып. 3. – С. 31–41.
- ХАНЛАРОВ А.Т. Право рождения [Поколенная родословная роспись Ханларовых]. – Вып. 3. – С. 55–83.
- ЧИНГИЗОГЛУ Э. Ахвердиевы. – Вып. 9. – С. 77–82.
- ЧИНГИЗОГЛУ Э. Агаевы и Алиевы: потомки Али аги Амир оглу. – Вып. 8. – С. 61–71.
- ЧИНГИЗОГЛУ Э. Калабековы. – Вып. 4. – С. 7–16.
- ЧИНГИЗОГЛУ Э. Мехмандаровы. – Вып. 3. – С. 42–49.
- ЧИНГИЗОГЛУ Э. Мугаддамы: ханы Марагинские. – Вып. 9. – С. 66–76.
- ЧИНГИЗОГЛУ Э. Нариманбековы. – Вып. 8. – С. 72–77.
- ЧИНГИЗОГЛУ Э. Потомки Абульфат-хана Карабахского. – Вып. 6. – С. 55–70.
- ЧИНГИЗОГЛУ Э. Потомки Бехбудали-ага. – Вып. 5. – С. 18–29.
- ЧИНГИЗОГЛУ Э. Потомки Мухаммед-Гасым-аги Сарыджалы-Джаваншира. – Вып. 7. – С. 48–56.
- ЧИНГИЗОГЛУ Э. Ханы Эриванские, их происхождение и потомки. – Вып. 6. – С. 71–77.
- ЮБИЛЕЙ Талаат-бека Ханларова. – Вып. 4. – С. 99–100.

“AZƏRBAYCAN TARİXİ ŞƏCƏRƏ CƏMIYYƏTİNİN XƏBƏRLƏRİ” TOPLUSU REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ və ONUNCU BURAXILIŞDAKI MƏQALƏLƏRİN MÜƏLLİFLƏRİ

ABBASOV İlham Əbülfət oğlu (doğ. 1975) – fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun elmi işçisi.

BİRİNCİ Ali (doğ. 1947) – “ATŞC Xəbərləri” redaksiya heyətinin üzvü, Türk Tarix Qurumunun əski başqanı (2008–2011), professor, Polis Akademiyasının müəllimi (Ankara, Türkiyə).

CAVANŞİR Nurlanə Allahyar qızı (doğ. 1959) – BDU tarix fakültəsi “Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixi” kafedrasının baş müəllimi.

CƏFƏROVA Tahirə Ənvər qızı (doğ. 1940) – Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin, Finlandiya Yazıçılar Birliyinin (SKTL), Avropa Ədəbi Tərcüməçilər Assosiasiyasının (CEATL), Tampere şəhərinin “Pirkkalais kirjailijat ry” Yazıçılar Birliyinin və fin Pen-klubunun üzvü, tərcüməçi.

ÇİNGİZOĞLU (FƏRƏCOV) Ənvər (doğ. 1962) – “ATŞC Xəbərləri” redaksiya heyətinin üzvü, “AzTV” QSC-nin böyük redaktoru, “Soy” elmi-kütləvi dərgisinin baş redaktoru.

DONOQO Hacı Murad (doğ. 1960) – tarix elmləri doktoru, professor (Mahaçqala, Dağıstan Respublikası).

DUMİN Stanislav Vladimiroviç (doğ. 1952) – “ATŞC Xəbərləri” redaksiya heyətinin üzvü, tarix elmləri namizədi, Rusiya Genealogiya Federasiyasının prezidenti, Beynəlxalq Genealogiya Akademiyasının akademiki (Moskva, Rusiya).

HACILI Brilyant Sübhan qızı (doğ. 1985) – Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun elmi işçisi.

XANLAROV Azər Tələt oğlu (doğ. 1959) – “ATŞC Xəbərləri” redaksiya heyətinin üzvü, texniki elmlər üzrə fəlsəfə doktoru.

İSMAYILOV Eldar Elxan oğlu (doğ. 1974) – ATŞC sədrinin müavini, “ATŞC Xəbərləri”-nin baş redaktoru, Beynəlxalq Genealogiya Akademiyasının həqiqi üzvü.

QACAR Çingiz Oveys oğlu (doğ. 1929) – ATŞC sədri, “ATŞC Xəbərləri” redaksiya heyətinin üzvü, AMEA-nın akademiki, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi.

QACAR Kamran Arif oğlu (doğ. 1974) – ATŞC sədrinin müavini, “ATŞC Xəbərləri” redaksiya heyətinin üzvü.

- MƏMMƏDOVA İradə Malik qızı** (doğ. 1967) – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Tarix İnstitutu “Ümumi tarix” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi.
- MUSTAFAYEV Əziz Fərəmz oğlu** (doğ. 1957) – Dəniz Nəqliyyatı Elmi-Tədqiqat İnstitutunda direktor müavini.
- NAUMOV Oleq Nikolayeviç** (doğ. 1970) – “ATŞC Xəbərləri” redaksiya heyətinin üzvü, tarix elmləri doktoru, professor, Beynəlxalq Genealogiya Akademiyasının həqiqi üzvü (Moskva, Rusiya).
- NƏCİYEV Elnur Rasim oğlu** (doğ. 1987) – AMEA-nın A.a.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantı.
- ÖZCAN Ömər** (doğ. 1948) – “ATŞC Xəbərləri” redaksiya heyətinin üzvü, TC Milli Təhsil Nazirliyi Təlim və Tərbiyə Qurulunun əməkli üzvü (1993–2015) (Ankara, Türkiyə).
- ŞƏRİFLİ Kamandar Kazım oğlu** (doğ. 1940) – filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Ərəbdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsinin müdürüdür.
- TAHİRZADƏ Ədalət Şərif oğlu** (doğ. 1951) – “ATŞC Xəbərləri”-nin məsul redaktoru, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Avrasiya Universitetinin professoru.
- TANSEL Mina (doğ. 1948)** – “ATŞC Xəbərləri” redaksiya heyətinin üzvü, jurnalist, tərcüməçi, siyasi elmlər doktoru (Ankara, Türkiyə).
- VACDAQAYEV Mayrbek** (doğ. 1965) – tarixçi, Qafqaz Araşdırmaları Mərkəzinin prezidenti, “Caucasus Survey” dərgisinin redaktoru (Paris, Fransa).
- UMUDLU İsmayıl Balı oğlu** (doğ. 1952) – “ATŞC Xəbərləri” redaksiya heyətinin üzvü, jurnalist, tərcüməçi, tarixçi-etnoqraf, “Ayna” qəzetinin məsul redaktoru və “Zerkalo” qəzetinin icmalçısı.

АВТОРЫ СТАТЕЙ и ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ ДЕСЯТОГО ВЫПУСКА СБОРНИКА «ИЗВЕСТИЯ АИРО»

- АББАСОВ Ильгам Абульфат оглу** (род. 1975) – доктор философии по философии, научный сотрудник Института Философии НАН Азербайджана.
- БИРИНДЖИ Али** (род. 1947) – член редакционной коллегии «Известий АИРО», бывший президент Турецкого Исторического Общества (2008–2011), профессор, преподаватель Полицейской Академии (Анкара, Турция).
- ВАЧАГАЕВ Майрбек** (род. 1965) – историк, президент Центра Кавказских Исследований, редактор журнала «Caucasus Survey» (Париж, Франция).
- ГАДЖЫЛЫ Брильянт Субхан гызы** (род. 1985) – научный сотрудник Института Рукописей им. Мухаммеда Физули НАН Азербайджана.
- ДЖАВАНШИР Нурлана Аллахьяр гызы** (род. 1959) – старший преподаватель кафедры «История Азербайджана древних и средних веков» факультета истории БГУ.
- ДЖАФАРОВА Таира Энвер гызы** (род. 1940) – член СП Азербайджана, писатель, переводчик финской литературы, член СП Финляндии (SKTL) и SEATL (Европейская Ассоциация Литературных Переводчиков), член СП гор. Тампере «Pirkkalais kirjailijat ry», член финского Пен-клуба.
- ДОНОГО Хаджи Мурад** (род. 1960) – доктор исторических наук, профессор (Махачкала, Республика Дагестан).
- ДУМИН Станислав Владимирович** (род. 1952) – член редакционной коллегии «Известий АИРО», кандидат исторических наук, президент Российской генеалогической федерации, генеральный секретарь Международной генеалогической академии (Москва, Россия).
- ИСМАИЛОВ Эльдар Эльхан оглу** (род. 1974) – заместитель председателя АИРО, главный редактор «Известий АИРО», действительный член Международной генеалогической академии.
- КАДЖАР Камран Ариф оглу** (род. 1974) – заместитель председателя АИРО, член редакционной коллегии «Известий АИРО».
- КАДЖАР Чингиз Овейс оглу** (род. 1929) – председатель АИРО, член редакционной коллегии «Известий АИРО», академик НАН Азербайджана, доктор физико-математических наук, заслуженный деятель науки Азербайджана.
- МАМЕДОВА Ирада Малик гызы** (род. 1967) – доктор философии по истории, ведущий научный сотрудник отдела «Общей истории» Института истории НАНА.

- МУСТАФАЕВ Азиз Фарамаз оглу** (род. 1957) – заместитель директора НИИ морского транспорта.
- НАДЖИЕВ Эльнур Расим оглу** (род. 1987) – докторант Института истории им. А.-а. Бакиханова НАН Азербайджана.
- НАУМОВ Олег Николаевич** (род. 1970) – член редакционной коллегии «Известий АИРО», доктор исторических наук, профессор, действительный член Международной генеалогической академии (Москва, Россия).
- ОЗДЖАН Омер** (род. 1948) – член редакционной коллегии «Известий АИРО», отставной член Учебного и Воспитательского Совета Министерства Национального Образования Турецкой Республики (1993–2015) (Анкара, Турция).
- ТАГИРЗАДЕ Адалет Шариф оглу** (род. 1951) – ответственный редактор «Известий АИРО», доктор философии по филологии, профессор Бакинского Евразийского университета.
- ТАНСЕЛЬ Мина (род. 1948)** – член редакционной коллегии «Известий АИРО», журналист, переводчик, доктор политических наук (Анкара, Турция).
- УМУДЛУ Исмаил Балы оглу** (род. 1952) – член редакционной коллегии «Известий АИРО», переводчик, научный сотрудник Института Археологии и Этнографии НАН Азербайджана
- ХАНЛАРОВ Азер Талаат оглу** (род. 1959) – член редакционной коллегии «Известий АИРО», доктор философии по техническим наукам.
- ЧИНГИЗОГЛУ (Фараджев) Энвер** (род. 1962) – член редакционной коллегии «Известий АИРО», старший редактор ЗАО «АзТВ», главный редактор научно-популярного журнала «Soy».
- ШАРИФЛИ Камандар Казым оглу** (род. 1940) – доктор филологических наук, профессор, заведующий отделом «Изучение арабоязычных рукописей» Института Рукописей им. Мухаммеда Физули НАНА.

GÖTÜRÜLMÜŞ QISALTMALAR / ПРИНЯТЫЕ СОКРАЩЕНИЯ

- a – arxa(sı)
ARDA – Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi
ARDTA – Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi
ADU – Azərbaycan Dövlət Universiteti
AMEA – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
ATİ – Azərbaycan Texniki İnstitutu
ATU – Azərbaycan Texniki Universiteti
BDU – Bakı Dövlət Universiteti
doğ. – doğulub/doğumu
F. – fond
h.ş. – hicri şəmsi
MEA – Milli Elmlər Akademiyası
RDHTA – Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivi
S. – siyahı
Səh. – səhifə
təx. – təxminən
V. – vərəq
Vv. – vərəqlər
авт. – автор(ы)
AGU – Азербайджанский государственный университет
AzССР – Азербайджанская Советская Социалистическая республика
AKAK – Акты, собранные Кавказской археографической комиссией
АН – Академия наук
BGU – Бакинский государственный университет
в. – век
vv. – века
Вып. – выпуск
г. – год, город
гг. – годы
ГААР – Государственный архив Азербайджанской Республики
ГИААР – Государственный исторический архив Азербайджанской Республики
гор. – город
Д. – дело
ДАССР – Дагестанская автономная советская социалистическая республика
док. – документ(ы)
ДСНХ – Дагестанский совет народного хозяйства
ДССР – Дагестанская советская социалистическая республика
Ед. хр. – единица хранения
изд. – издание
ил. – иллюстрации
им. – имени

КГО – Комитет Государственной Обороны
Кн. – книга
КОР – Канал имени Октябрьской революции
КПСС – Коммунистическая партия Советского Союза
Л. – лист (ы)
МБ РД – Министерство безопасности Республики Дагестан
НАН – Национальная академия наук
НАНА – Национальная академия наук Азербайджана
НИИ – научно-исследовательский институт
НКВД – Народный комиссариат внутренних дел
об. – оборот
ОБК – Организации по борьбе с контрреволюцией
ок. – около
Оп. – опись
Отв. ред. – ответственный редактор
ПВС – Президиум Верховного совета
Пер. – перевод
ПП ОГПУ – Полномочное представительство Объединённого государственного политического управления прим. – примечание
РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив
РД – Республика Дагестан
р. – родился (родилась)
ред. – редакция
род. – родился (родилась)
РФ ИИАЭ ДНЦ РАН – Рукописный фонд Института истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра Российской Академии наук
С. – страница
сел. – селение, село
СМ – Совет министров
см. – смотрите
СНК – Совет народных комиссаров
Совнаркомом – Совет народных комиссаров
СП – Союз писателей
ст. – статья
Т. – том
уб. – убит
уч. – участок
ЦК – Центральный комитет
Указ. соч. – указанное сочинение
уб. – убит
ум. – умер(ла)
УФСБ – Управление Федеральной службы безопасности
Ф. – фонд
Ч. – часть
ЭКОСО – Экономическое совещание (орган при СНК союзной республики в 1920–1937 гг. для руководства народнохозяйственной деятельностью).

“Azərbaycan Tarixi Şəcərə Cəmiyyətinin Xəbərləri”.
Onuncu buraxılış. Bakı, “Nurlar”, 2018.

Gətirilmiş faktların, sitatların, tarixlərin və başqa məlumatların doğruluğuna görə məsuliyyəti çap olunmuş materialların müəllifləri daşıyır.

Ответственность за точность приведённых фактов, цитат, дат и иных сведений несут авторы публикуемых материалов.

**TOPLUNUN MATERIALLARINDAN İSTİFADƏ
EDƏRKƏN MÜTLƏQ “ATŞC-nin XƏBƏRLƏRİ”NƏ
İSTİNAD ETMƏK GƏRƏKDİR.**

**ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ
МАТЕРИАЛОВ СБОРНИКА ССЫЛКА НА
«ИЗВЕСТИЯ АИРО» ОБЯЗАТЕЛЬНА.**

Redaksiyanın mövqeyi müəllifin düşüncələriylə uyğun gəlməyə bilər.

Точка зрения редакции может не совпадать с мнением автора.

Texniki redaktor:
Hüseyn KƏRİMOV

Bədii redaktor:
Fəxri VƏLİYEV

Dizayn və tərtibat:
Sədaqət KƏRİMOVA

Çapa imzalanmışdır: 14.12. 2018.
Ölçü: 60x84 1/16. Çap vərəqi: 18. Sifariş: 281/18. Say: 400 ədəd.

NURLAR
Nəşriyyat-Poliqrafiya
Mərkəzi

Bakı, Az1122, H.Zərdabi pr. 78
Tel: 4977021 / Faks: 4971295
E-poçtu: office@nurlar.az

